

ERNST ANDERSEN

BANKVÆSENETS OPRINDELSE

*30 essays om renter, handel,
penge og kredit*

JURISTFORBUNDETS FORLAG

KØBENHAVN 1976

BANKVÆSENETS OPRINDELSE

*Det er lettere at blive dr. jur. end
at blive storkøbmand.*

Frit efter Luca Pacioli.

Udgivet af samme forfatter

Administrativt Tilsyn med Kommunalforvaltningen, 1940 (doktorafhandling)

Kreditkassen for Husejerne i København, 1947

Forfatning og Sædvane, 1947

Dansk Statsforfatningsret, II, 1948 (sammen med Alf Ross)

Fra Juraens Overdrev, 1953

Ægteskabsret I—II, 1954 og 1956

Arv og Legat, 1961

Legater og Stiftelser, 1962

Familieret, 1964, 1967, 1971

Arveret, 1965

Personret, 1966

Træk af Juraens Udvikling, I—II, 1970 og 1973

The Renaissance of Legal Science after the Middle Ages, 1974

Middelalderens renteforbud, 1975

KAPITEL I. MIDDELALDERENS RENTEFORBUD

§ 1. *Renteforbuddet.*

Blandt de i den kanoniske ret fra ca 1140 udformede retsregler er der ingen, der har haft så dybtgående virkninger for penge- og kreditforholdene i høj- og senmiddelalderen og endnu i første halvdel af det 16 århundrede, som forbuddet mod, at der blev taget renter af lån. Dette renteforbud er nøglen til forståelsen af udviklingens forløb på dette område gennem fire århundreder.

Kanonisk rets renteforbud var en nydannelse i forhold til den Justinianske romerret. Det bærende princip i den Justinianske romerret var ikke som i den kanoniske ret, at det var forbudt at oppebære renter af lån. Det gik blot ud på, at der var en grænse for, hvad der måtte tages som rente af lån. Princippet var det samme, som man kom ind på i den verdslige lovgivning i en række lande efter Reformationen, *maksimalrente*, ikke renteforbud. Maksimalrentebestemmelser kan være besværlige at arbejde med, men de har dog ikke den samme evne til at forvride kreditformerne som et forbud mod rente af lån.

Den Justinianske romerrets maksimalrenteprincip var overtaget fra den ældre romerret. Justinian indførte ikke et nyt princip. Det, som Justinian fandt på, var kun, at han skærpede reglerne, jfr herved navnlig Codex 4,32,26. Den traditionelle maksimalrente havde været 1 % om måneden. Den blev fremtidig nedsat til det halve, altså til 6 % p a. Men *personae illustres*, de personer, som bar gyldne kæder, måtte kun tage 4 % p a, og på den anden side blev det tilladt de handlende at tage op til 8 % p a. Endelig foretog Justinian den principielt vigtige ændring, at han indførte et maksimum for renten også ved sølånet, *foenus nauticum* eller *pecunia trajectitia*. Her havde renten tidligere været

fri på grund af den særlige risiko, som den, der ydede sølån, løb, men allerede Justinian vendte sig mod denne købmandsgrund-sætning og satte et maksimum også for sølån.

Maksimalrentereglerne i den Justinianske romerret¹), der kun havde gyldighed for det område, hvor denne var sat i kraft, blev i højmiddelalderen fortrængt af regler i den kanoniske ret, der havde gyldighed i hele „kristenheden“. I de kanoniske samlinger har renteforbuddet fundet et klart udtryk. Der er udførlige bestemmelser herom allerede i det ca 1140 publicerede Gratians dekret, se navnlig anden del causa XIV, questio III—IV, men løber man bestemmelserne igennem, kan man se, at der ikke var tale om et nyt af Gratian udformet princip. Det var fastslået længe før af kirkefædre og på kirkemøder som en grundsætning for de kristne og især de gejstlige, og det kan følges tilbage til samlinger af kanoniske bestemmelser udformet længe, før Gratian lavede dekretet, navnlig Dionysiana (ca år 500), Hispana (første halvdel af det 7 århundrede) og Hadriana (år 774). Via Hadriana fæstnedes princippet tidligt i Frankrig.

Medens der på andre områder fx ægteskabsretten af og til kan være nogen tvivl om, hvad Gratian egentlig fastslog i dekretet, er Gratians indstilling til renteforbuddet klar. Når han således i slutningen af questio III har følgende dictum „*Ecce evidenter ostenditur, quod quicquid ultra sortem exigitur usura est*“, kan selve princippet ikke udtrykkes kortere eller klarere. „Det er således soleklart, at det, som kræves udover hovedstolen, er ulovlig rente eller det samme som åger“. Man kan også se, at Gratian gik ud fra, at forbuddet var rettet ikke blot til clerici, der naturligvis havde en særlig forpligtelse til at rette sig efter de kanoniske bestemmelser, men også til laici, til lægfolket, se det dictum, som indleder questio IV samt overskriften til det i questio IV c VIII gengivne dekretale *Nec hoc quoque* af pave Leo fra 444—45 „*Etiam laicis usura dampnabilis est.*“ „Det er også meget forkasteligt, at lægmænd tager rente af lån.“

Nu kan det ofte drages i tvivl, hvad der egentlig har stået i et sådant gammelt dekretale. Sagen er den, at der er mange forfalskede steder i Gratians dekret, især i dekretaler. Her skal kun bringes i erindring de Symachianske forfalskninger, Pseudo-Isidor og det såkaldte Konstantins gavebrev. Det er i denne sam-

menhæng mindre væsentligt, for det var man ikke klar over i højmiddelalderen, da Gratians dekret fæstnede sig som ret. Man gik da ud fra, at renteforbuddet havde adresse ikke blot til clerici, men også til laici.

Som begrundelse henviste Gratian desuden til en del udtalelser af kirkefædre og til beslutninger på kirkemøder. Alexander III og senere paver og dekretalisterne 3: de kanonister, som lavede og arbejdede med samlingerne af pavedekretaler i tiden efter Gratians dekret, henviste ofte til bestemmelser i Biblen. Der findes således i Gregor IX's dekretalesamling 5,19,3 og 4 to dekretaler af Alexander III, hvori der uden detailangivelse henvises til *utriusque testamenti pagina*.

Herved sigtes der for Det gamle testaments vedkommende navnlig til 5 Mosebog 23,19-20 og for Det nye testaments vedkommende navnlig til Lukas 6,35. I 5 Mosebog står der „Du må ikke tage renter af din broder, hverken af penge, fødevarer eller andet, som du kan tage renter af. *Af udlændinge må du tage rente, men ikke af din broder*“, og hos Lukas „Giv lån, men vent intet til gengæld“. „*Mutuum date, nihil inde sperantes*“. Stedet hos Lukas er tilsyneladende første gang påberåbt af Urban III i dekretalet Consuluit fra 1185—87, jfr Gregor IX's dekretalesamling 5,19,10. Da allerede de første kanonister satte renteforbuddet i forbindelse med romerrettens begreb mutuum, har man dog nok før 1185—87 argumenteret ud fra Lukas 6,35.

Det, som Lukas gengiver, er en udtalelse af Jesus, og stedet er væsentligt, hvis man går ud fra, at Jesus anså det for sin opgave at give retsregler. Fra en nutidsjurists synspunkt er det en besynderlig tanke, at Jesus anså det for sin opgave at give retsregler, og at han i den i Lukas 6,35 gengivne udtalelse skulle have tænkt på romerrettens begreb mutuum, men således så man ikke på det i høj- og senmiddelalderen. Romerretsbegrebet blev vigtigt for fortolkningen, og Lukas 6,35 blev efterhånden hovedstedet. Hvis kanonisterne havde analogiseret fra mutuum til sådanne køb og salg, som økonomisk måtte sidestilles med lån til eje, ville de have skabt store vanskeligheder for bl a købmændene. Men det gjorde de ikke. De sluttede i princippet modsætningsvis og åbnede herved mulighed for opnåelse af noget, der økonomisk var rente af lån, men blev kaldt noget andet.

Den undervisning i kanonisk ret, som påbegyndtes i tilslutning til publikationen af Gratians dekret lidt før midten af det 12 århundrede, påvirkede hurtigt legisternes undervisning i Justiniansk romerret, derunder legisternes lære om usura. Pavernes og kanonisternes postulat om, at der på det øverste trin i retssystemet fandtes bestemmelser af guddommelig oprindelse, en *jus divinum*, som mennesker ikke kunne lave om på, skabte hurtigt uklarhed om, hvilken betydning man overhovedet kunne tillægge maksimalrenteregler givet af en kejser, når det efter *jus divinum* var forbudt at tage renter. Uklarheden forøgedes, fordi en kanonist hurtigt fandt på et bestikkende *ræsonnement* gående ud på, at Justinian selv havde indset, at han var gået for langt, og derfor selv havde forbudt rente af lån. Justinian udfærdigede nemlig i året 545 novelle nr 131 *De ecclesiasticis canonicis et privilegiis sanctissimarum ecclesiarum*, hvorved han bl a ophøjede beslutningerne på kirkemødet i Nikæa til lov, og da det her var blevet forbudt at tage renter, havde han selv ændret sit maksimalrentesystem til et forbud imod, at der toges renter af lån.

Læren blev accepteret af førende kanonister som Raymundus de Pennaforte og Hostiensis, og da den yderligere fandt udtryk i en glosse af den samtidige legist Accursius i *Glossa ordinaria*, var der længe stor uklarhed om, hvad der egentlig var „gældende ret“ om rente efter Justinians retsbøger med novellerne. Der fandtes i Codex og i Digesterne en mængde bestemmelser, som forudsatte, at det efter romersk ret var lovligt at tage renter af lån, men betydningen heraf var det ikke let at få øje på, hvis Justinian i året 545 havde slået en streg over det hele. Herudover var der pavernes og kanonisternes tidligt fremførte postulat, som lidt efter lidt blev til realitet, at renteforbuddet som udledt af *jus divinum* havde prioritet forud for, hvad kejsere og konger og andre verdslige myndigheder fandt på at bestemme.

Selvom der allerede før Bartolus var enkelte legister fx Jacobus Butrigarius, som anede, at kanonisterne og Accursius havde vendt op og ned på grundsætningerne i den Justinianske romerrets renteregler, idet de navnlig havde fejlfortolket beslutningen på kirkemødet i Nikæa, så kom kirken på de afgørende tidspunkter ikke ud for skarp kritik fra legisterne af de regler, som den

gik ind for. Den, der mente, at det var en misforståelse at opfatte buddet *Mutuum date, nihil inde sperantes* som en retsregel, kunne ikke hente nogen støtte hos de førende legister.

De vanskeligheder, som kirken kom ud for i den periode, da etiske principper om långivning blev omsat til juridisk småmønt, beroede på, at långivere og låntagere længe ikke ville respektere renteforbuddet, og at de verdslige myndigheder ofte saboterede læren. Det kan man bl a slutte fra det dekretale, som Gregor X udfærdigede i 1274 på kirkemødet i Lyon. Det blev forbudt alle, enkeltpersoner, *collegia* og *universitates*, uden hensyn til rang eller stand, at tillade de såkaldte *usurarii* manifesti, de åbenbare ågerkarle, at tage ophold på deres område eller blot at leje et hus, og det blev endvidere påbudt, at *usurarii* manifesti, hvor de end fandtes, skulle fordrives inden tre måneder. Sanktionen for overtrædelse af disse forbud og påbud var for gejstlige suspension, for andre enkeltpersoner *excommunication* og for *collegia* og *universitates* interdikt. Jfr herved *Liber sextus* 5,1.

I 1311—12 gik Clemens V endnu videre i retning af at sætte en stopper for denne efter kirkens opfattelse frygtelige forbrydelse at tage renter af lån. Han udfærdigede under kirkemødet i Vienne det dekretale, der er det eneste, som findes i titlen *De usuris i Clementinae*. Dekretalet er et af mange vidnesbyrd om, hvor dybtgående stridighederne var ved slutningen af det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede mellem de kirkelige og de verdslige myndigheder om alle de problemer, som opstod som en følge af kirkens kamp for anerkendelse af synspunktet, at paven var den øverste lovgiver i „kristenheden“, og at kirken havde sin egen jurisdiktion. Clemens V bestemte, at bystatutter, som ud fra den antagelse, at det var tilladt at tage renter af lån, indeholdt bestemmelser herom, var ugyldige, og at de myndigheder, som tillod sig at lave sådanne statutbestemmelser eller at dømme efter dem, skulle lyses i ban. Det bestemtes endvidere, at *usurarii* skulle fremlægge deres regnskabsbøger. Det vigtigste er slutbestemmelsen, hvor Clemens V skærpede reglerne ved at bestemme, at *hårdnakket modstand mod kirkens lære var kælleri*. De, der vedvarende hævdede, at det ikke var en synd at tage renter af lån, skulle straffes på samme måde som kættene. „Sane, si quis in illum errorem inciderit, ut pertinaciter affirmare praesu-

mat, exercere usuras non esse peccatum: *decernimus, eum velut haereticum puniendum . . .*“.

Med beslutning på et kirkemøde i ryggen truede Clemens V således med det frygteligste våben, som kirken havde overfor sine modstandere, et våben, som den havde gjort brug af gennem mere end et århundrede og fortsat gjorde brug af, klassificeringen som kætter. Talrige manichaei moderni var endt på bålet under og efter Albigenserkrigene, og så sent som 1310 var en af de sidste perfecti 3: katarmissionærer, Pierre Autier, blevet dømt som hereticus manifestus, overladt til den verdslige arm og brændt. Desuden havde man i Frankrig i 1310 brændt 54 tempelriddere på een gang, og i 1314 endte ordenens stormester og en anden dignitar på bålet²). Når en pave, med beslutning på et kirkemøde i ryggen, truede dem, som stædigt trodsede kirkens lære om forbud mod rente af lån ved at gøre gældende, at det ikke var synd at tage renter af lån, med kætterstraf, var der således ikke tale om en tom trusel.

Den bedst kendte af de legister, som i det 14 århundrede bøjede sig for den katolske kirkes postulater om „ret“, gentaget efter Gratians tid af en række paver og af utallige kanonister og utallige clerici, og som accepterede praktisk talt alt, hvad der var fastslået i Gratians dekret, Gregor IX's dekretalesamling, Liber sextus og Clementinae, er *Bartolus fra Sassoferrato* (1313—57). Bartolus var ikke den første legist, som var imødekommende overfor kirkens synspunkter. Det havde mange andre legister været før ham. Men Bartolus er den bedst kendte af disse legister fra overgangen mellem høj- og senmiddelalderen, og han skrev nogle Commentarii, som blev grundlaget for undervisningen i legistik i de næste århundreder. De var fra kirkens synspunkt meget velkomne, fordi kirkens postulater om „ret“ kort tid før var blevet imødegået på en efter moderne synspunkter blændende måde af lægen og retsfilosoffen Marsilio fra Padua i skriftet Defensor pacis fra 1324. Nu kapitulerede en fremtrædende legist på juriststandens vegne overfor pavedømmet på et tidspunkt, hvor støtte fra legister var yderst velkommen. Betydningen af det, som en fremtrædende universitetslærer skriver, beror ofte ikke så meget på, *hvad* han skriver i enkeltheder, som på, *hvornår* han skriver. Bartolus skrev sine Commentarii på et tids-

punkt, hvor pavedømmet havde været igennem en 30-årig strid med Ludvig af Bayern, og hvor pavedømmet i perioder havde været hårdt trængt, navnlig i et kort tidsrum, efter at Ludvig havde afsat Johannes XXII. Nu stod pavedømmet som sejrherre efter denne strid, som faktisk var en fortsættelse af den strid, som var indledt af Gregor VII, da han påbegyndte investiturstriden.

Bartolus's udviklinger om usura er præget af den samme underdanighed overfor paver og kirkemøder som hans udviklinger om og standpunkt i læren om rettens kilder³). Han var opdraget af den katolske kirkes mænd, og han søgte hurtigt til universitetet i Perugia, der lå i kirkestaten, og han var af temperament ingen oprører mod kirken. Det er nemlig med hensyn til Bartolus's stilling i rentelæren mindre væsentligt, at Bartolus, som enkelte andre legister havde gjort før ham, påviste, at det var en misforståelse, når kanonister og med dem en række legister ex catedra hævdede, at Justinian ved novelle nr 131 så at sige havde foruddiskonteret kanonisk rets doktrin. Bartolus accepterede nemlig pavernes og kanonisternes hovedargument gennem to århundreder, at *renteforbuddet kunne udledes af jus divinum*. Kejsere, konger og andre verdslige myndigheder kunne derfor ikke give herimod stridende regler, og de regler, som de måtte have givet, havde ingen gyldighed. Bartolus og Accursius stod i realiteten på nøjagtig samme standpunkt, nemlig at det var forbudt at tage renter af lån. Det var begrundelsen, som de ikke var helt enige om, men dette måtte fra kirkens synspunkt være uden større interesse.

Clemens V's dekretale er klimaks i kirkens århundredlange bestræbelser for at få forbuddet mod rente af lån accepteret som „ret“. Truslen om straf for kætteri for dem, der tillod sig at gøre gældende, at det var lovligt at tage rente af lån, og om banlysning af de verdslige myndigheder, som tillod rente, var trumfen overfor modstanderne. Sporene heraf er lette at påvise i de skrifter, som legister og kanonister skrev efter kirkemødet i Vienne i 1311—12. Det er tilstrækkeligt at citere nogle sætninger fra Panormitanus's *Commentaria*. Panormitanus er den berømteste og mest indflydelsesrige kanonist fra begyndelsen af det 15 år-

hundrede, hvis udviklinger næsten altid var udtryk for communis opinio.

„Sed de jure canonico usurae sunt prohibitae, ergo et de jure civili. Item lex civilis contra legem Dei non potest dici lex ... Inferior enim non potest tollere legem superioris.“ „Men efter kanonisk ret er renter forbudt, og renter er følgelig også forbudt efter verdslig lov. En verdslig lov, som er i strid med Guds lov, kan nemlig ikke kaldes lov ... En lavere myndighed kan nemlig ikke ophæve en højere myndigheds lov.“

Deri interesserede kan studere enkelthederne i de mange skrifter ved at slå efter i legisternes kommentarer til Codex 4,32 og 33, novellerne 106 og 131 og Digesterne 22,1 og i kanonisternes kommentarer til Gregor IX's dekretalesamling 5,19 og de dertil sig sluttende titler i Liber sextus og i Clementinae⁴).

Da den katolske kirke fra Gratians dekret stillede sig på det standpunkt, at der ikke måtte tages renter af kreditter og lån, er det ikke let at forstå, hvorledes købmændene og især de toskanske købmandsselskaber i det 13 århundrede kunne give sig til ved siden af deres varehandel over grænser at give international kredit. Selvom denne kreditgivning over grænser var den mindre del af købmændenes virksomhed, så er det svært at fatte, hvorledes den kunne finde sted, når der ikke måtte tages renter af kreditter og lån. Der er da også mange, der har gjort gældende, at kirkens renteforbud var en papirdoktrin, som man ikke tog så tungt på i det praktiske liv, og man kan endog støde på udviklinger om, at paverne var de første til at overtræde forbuddet mod rente.

Når det drejer sig om paver som Gregor IX, Innocens IV, Clemens V og Johannes XXII, der alle var trænede jurister, forekommer påstande om, at de selv overtrådte renteforbuddet, mig nærmest absurde. Det var jo Gregor IX, som i 1234 udfærdigede den samling af dekretaler, som indeholdt en mængde dekretaler om renteforbuddet. Det var Clemens V, som lod lave, og det var Johannes XXII, som udfærdigede Clementinae, hvori er optaget dekretalet udfærdiget under kirkemødet i Vienne. De, som fremsætter sådanne påstande om, at paverne rask væk overtrådte de af dem selv udfærdigede bestemmelser, overser, at der fra første færd var mange, og efterhånden blev fastlagt flere og flere modi-

fikationer således, at de, der havde brug for kredit, derunder i perioder Camera apostolica, havde mulighed for at få det uden at overtræde rentereglerne.

Det absurde er den mangel på konsekvens, der var i tankegangen bag renteforbuddet, og den måde, hvorpå systemet blev bygget op. Først gik kirkefædre, kirkemøder, paver, biskopper og andre gejstlige og kanonisterne ind for princippet med, at der ikke måtte tages renter af lån. Derefter gav kanonisterne, og også paverne i dekretaler, sig til at indsnævre forbuddet af praktiske grunde. Det blev derfor ikke så generende, som man skulle tro. Det væsentlige blev, at udbytte af kapital ikke måtte være certum ɔ: sikkert. *Hovedvirkningen blev derfor, at kreditformerne blev forvredne.* Der var spærret af for former, som man nu anvender. De kunne først begynde at udvikle sig, efter at man havde opgivet forbuddet mod rente af lån. Jeg skal først kort opregne de vigtigste af disse lovlige „smuthuller“.

Det blev således med hensyn til håndpantssætning af fast ejendom som en konsekvens af renteforbuddet vel under Alexander III (1159—81) gjort umuligt at håndpantssætte ejendommen på den hidtil meget brugte måde, at pantekreditor overtog besiddelsen og brugen med ret til i stedet for renter at oppebære ejendommens overskud. Men det var stadig tilladt at overdrage ejendommen således, at den tidligere ejer i en vis tid havde genkøbsret til ejendommen, og mange steder gik man herefter frem på denne måde i stedet for at yde lån mod håndpant i fast ejendom.

I løbet af det 13 århundrede udviklede der sig en anden erstatning for lån mod pant i fast ejendom, salg af „evige“ ydelser. Grundejeren solgte en årlig ydelse for en vis efter renteniveauet afpasset sum på den måde, at køberen ikke kunne forlange summen tilbagebetalt efter opsigelse eller gennem amortisation. Dette var ikke mutuum, men emptio-venditio, salg af en perpétuité.

På samme måde kunne bystater og kommuner fremskaffe midler til finansiering af ekstraordinære udgifter. De kunne ikke sælge rentebærende obligationer, men de kunne sælge perpétuités, årlige renteydelser, for en vis sum og mod sikkerhed i landbrugs-ejendomme eller beboelsesejendomme eller i rådhuset og visse særlige indtægter. Da sådanne perpétuités var uamortisable og uopsigelige fra køberens side, var der ikke tale om af rentefor-

buddet omfattede lån. Denne finansieringsmetode spillede dog ikke nogen stor rolle i middelalderen indenfor den offentlige sektor.

Hertil kom i italienske bystater som Genua, Venedig, Siena, Pisa og Florenz allerede fra det 13 århundrede en omfattende og systematisk udskrivning af tvangslån hos borgerne. Til at begynde med blev der faktisk svaret udbytte af sådanne tvangslån. Mutuum impositum var efter teorien udenfor renteforbuddet. Da det var tilladt at overdrage andele i sådanne tvangslån, var der i disse bystater muligheder for at få et surrogat for rente ved at købe tvangslån.

Endvidere var der aftalen om societas, en sammenslutning af to eller flere personer i et fælles økonomisk øjemed. I Justinians retsbøger var societas holdt skarpt ude fra mutuum, og som en følge heraf holdt kanonisterne societas udenfor renteforbuddet. Forbuddet var et forbud imod noget, der var „certum“, og det var udbyttet ikke ved societas.

Efter de i retsbøgerne udviklede regler kunne et societas være begrænset til en enkelt forretning, hvor den ene gjorde arbejdet, medens den anden alene indskød kapital. Herved åbnedes der den risikovillige „kapitalist“ mulighed for at opnå noget, der kunne være mere indbringende end rente. Det kunne være ejeren af en større landbrugsejendom, som havde fået penge tilovers fra driften, det kunne være en købmand, som havde lagt op, og som nu skulle leve af udbyttet af sine penge, det kunne være en lokalbankier eller en mercator, som skulle have udbytte af midler, som han havde modtaget som depositum irregulare mod tilsagn om gevinstandel, og det kunne være en stadig aktiv købmand, som ville sprede sin risiko.

Det var desuden lovligt at anbringe penge som depositum hos en lokalbankier eller mercator på den måde, at han forpligtede sig til at yde deponenten en gevinstandel. Dette var ikke rente. Allerede mod slutningen af det 13 århundrede arbejdede en del af de store købmandsselskaber og vistnok også mange lokalbankiers med ret betydelige beløb, som de havde modtaget som deposita, med fremmedkapital. Det fremgår af et aktstykke fra 1298 vedrørende Buonsignoris betalingsstandsning.

Forbuddet mod rente af lån afskar endvidere ikke købmænd

fra at betinge sig et vederlag for at medvirke ved overførelse af penge fra sted til sted. Det hed „portagium“, men specificeredes af og til som betaling for transport, risiko og ulejlighed „pro portagio, resico et labore“ eller kaldtes vederlag „pro expensis portagii“, „pro delatura et lucro“ osv. Allerede før midten af det 13 århundrede havde købmændene fundet på forskellige metoder til at spare forsendelse af specie ved internationale betalinger, og efterhånden som de toskanske købmandsselskaber fik deres filialnet, blev det endnu lettere at transferere penge ved hjælp af dokumenter og uden en øjeblikkelig forsendelse af mønt. Betalinger kunne modregnes. Når der i sådanne tilfælde stadig krævedes vederlag for „portagium“, hvad der vist ofte var tilfældet, var der nærmest tale om en provision for transfereringen.

Hvis det beløb, som blev overført, tillige blev omvekslet til en anden valuta for afsenderens eller modtagerens regning, kom hertil betalingen „pro cambio“ eller „ratione permutationis“. Den kunne tages som en yderligere provision, men den kunne også tages og er vel tidligt blevet taget på den måde, at der regnedes med forskellig kurs ved salg af valuta og ved køb. Allerede i det 13 århundrede havde købmændenes fjernhandel med valuta taget et betydeligt omfang, og det fortsatte i det 14 århundrede, især efter at købmændene havde opfundet middelaldertratten. De købmænd, som havde ledige penge, financierede ved hjælp heraf andre købmænds forretninger imod, at disse afgav tratte derfor. Købmænd afgav lokal valuta imod lidt senere at få betalingen herfor i en anden valuta og på et fremmed sted.

Formelt kunne der ikke tages, og blev der ikke taget rente for den kreditgivning, som fandt sted i forbindelse med transferering af penge fra sted til sted, men da det var lovligt at tage vederlag for portagium og cambium, så kunne købmændene tage renten som provision osv, og det gjorde de. Dette gik næppe op for ret mange af kanonisterne. De, der forstod det, affandt sig hermed, fordi der var risiko forbundet med valutaforretninger.

Renteforbuddet var heller ikke til hinder for aftaler om konventionalbod ved misligholdelse af betalingsforpligtelse og aftaler om erstatning for lidte tab eller ikke opnået fortjeneste, og sådanne aftaler var meget almindelige. Det blev endvidere anset for lovligt, om en låntager gav udtryk for sin taknemmelighed

overfor en långiver over, at han havde fået et rentefrit lån, på den måde, at han gav ham en gave, og den kunne gives kontant. Hvilken rolle denne metode spillede i praksis, lader sig selvsagt ikke gøre op, men man kan se, at den blev anvendt visse steder.

Købmænd og købmandsselskaber, der ikke blot handlede med varer, men også handlede med kredit, havde således mulighed for at indvinde udbytte på mange måder ved kreditgivningen og pengeplaceringen uden at overtræde renteforbuddet. At nogle købmænd overtrådte forbuddet, er givet. Det, som er væsentligt, er, at de købmandsselskaber, som samarbejdede med Camera apostolica om valuta, forskud og ved lejlighed også om korte lån, kunne drive handel med penge og kredit uden at overtræde renteforbuddet, og at der ikke er grund til at tro, at de ikke *stort set* overholdt spillets regler. Det drejer sig her i sidste halvdel af det 13 århundrede navnlig om selskaber som Buonsignori og Mozzi, i det 14 århundrede om selskaber som Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Alberti og i det 15 århundrede om Medici.

Beviserne for, at socii i sådanne selskaber satte sig ud over rentelovgivningen, er få og ikke afgørende, når man betænker, at de drev deres virksomhed over en lang række år, i mange lande og under forhold, der ofte var meget urolige. De kunne ikke åbenlyst sætte sig ud over rentereglerne, hvis de ville bevare den gode kunde, som Camera apostolica af mange grunde var. Hertil kom for alle købmænds vedkommende de ubehagelige sanktioner, som ramte en „*usurarius manifestus*“. Han blev udelukket fra nadverens sakramente, og det ville sige fra det pæne selskab, og han måtte ikke begraves i indviet jord. Men det værste for en pengepuger har været den risiko, der var for, at alle de ved den ulovlige virksomhed møjsommeligt samlede penge blev konfiskeret af myndighederne.

Oplysninger fra Frankrig viser, at denne risiko tidligt forelå, og den må købmændene og deltagerne i købmandsselskaberne have været bekendt med. Det var i Frankrig allerede i højmiddelalderen genstand for diskussion, om det var de verdslige eller de kirkelige myndigheder, som kunne bemægtige sig det gode bytte, som en velstillet ågerkarls formue var.

Herom blev der i Normandiet indgået et konkordat i 1190 mellem de verdslige og de kirkelige myndigheder. Det gik ud på,

at såfremt ejendom blev efterladt af en clericus, som havde overtrådt renteforbuddet, skulle denne anvendes til velgørende formål efter biskoppens nærmere bestemmelse. Var det derimod en afdød laicus, der var blevet afsløret som usurarius, skulle hans ejendom konfiskeres af de verdslige myndigheder. Men det, som han havde afhændet i levende live, skulle dog ikke kunne omstødes og inddrages under henvisning til, at han havde været usurarius. Dette sidste var indsat som protest imod, at kongens mænd havde nægtet at opfylde dotationer til kirkelige formål og havde inddraget det hele uden at tage hensyn til kirkens krav om, at dotationer til kirkelige formål skulle opfyldes. Det var de kirkelige myndigheder meget fortørnede over, hvad man bl a kan se af et brev fra Innocens III til Ludvig VIII⁵).

Af det trykte engelske kildemateriale kan man se, at spørgsmålet om konfiskation af ulovlig fortjeneste ved udlånsvirksomhed var aktuelt i England bl a i 1270'erne og vistnok allerede i 1230'erne og 1240'erne. Der faldt i 1270'erne bøder til socii i flere af de toskanske købmandsselskaber. Selv købmandsselskaber, som meget tidligt havde sendt socii til England for at sælge og købe varer, og som havde haft filialer i London siden midten af det 13 århundrede og givet kreditter i England bl a til Henry III, kom ud for ubehageligheder på grund af kreditgivningen. Også det selskab, der nu fremtrådte under navnet Scali efter den florentinske købmand Jacob Scala, som allerede i 1220'erne var en af de ledende storkøbmænd i Florenz, blev, med rette eller med urette, sigtet for at have overtrådt renteforbuddet. Edward I gav nemlig den 26 maj 1275 Jacob de Scalas søn Cante de Scala og en anden socius i selskabet Tegla Amadoris tilladelse til at indkræve tilgodehavende fordringer. Men denne tilladelse blev givet under fremhævelse af, at „henceforth they lend not out any money for usuries, nor receive any usuries by art or device and that if they do otherwise all their merchandise and other goods shall be impounded as forfeited“. Tilsvarende tilladelse blev samme dag givet til nogle købmænd fra Pistoja, vistnok socii i det selskab Ammanati, som mod slutningen af det 13 århundrede drev en del forretning og udlånsvirksomhed i England. Også her blev det indskærpet de pågældende socii, at de ikke måtte overtræde eller

omgå ågerreglerne, og at deres formue ville blive konfiskeret, hvis de gjorde det⁶).

De, der gør gældende, at renteforbuddet ikke blev overholdt i praksis, overser eller underbetoner, at der var alle disse muligheder for at placere penge uden at kolliderer med renteforbuddet, og de hæfter sig for meget ved overtrædelserne. Der har til alle tider været pengeudlånere, som skånselsløst udnyttede deres ofre, og det „sorte“ pengemarked havde man allerede i høj- og senmiddelalderen. Det var i højmiddelalderen om muligt endnu værre end i nutiden, fordi „bankvæsenet“ da var såre såre primitivt og til at begynde med kun fandtes i italienske bystater og i byer som Barcelona, Montpellier, Marseille og muligvis Cahors.

Det vederlag, som de, der skulle låne penge i denne første periode med et dårligt organiseret bankiervæsen, måtte betale under den ene eller den anden form, har ofte været stort, og det gjorde ikke sagen bedre, at der fra 1228 og til 1266 næsten uafbrudt var krig igang mellem paverne og Hohenstaufferne, og at Ludvig den hellige 1248—52 drog på korstog. Krig koster penge, penge og alter penge, og efterspørgsel efter korte kreditter til at betale landsknægtes sold drev renten op. Der blev ved midten af 1250'erne i forbindelse med Alexander IV's bestræbelser for at få den engelske kong Henry III til at fordrive Manfred fra kongeriget Sicilien og derefter ved midten af 1260'erne i forbindelse med Karl af Anjous krig mod Manfred gennemført en række finanstransaktioner, som ikke var helt almindelige og mod vederlag under den ene eller den anden form til kreditgiverne.

Udgifterne ved disse finanstransaktioner kom til at hvile hårdt på den engelske gejstlighed, som tilmed måtte ærgre sig over, at Henry III indlod sig på dette „sicilianske eventyr“. Det kostede England en masse penge, som gik i vasken, fordi Henry III slet ikke havde de ressourcer, der skulle til for at gennemføre en erobring af Sicilien. Den, der ærgrede sig mest, var en munk ved navn Matthæus Parisiensis, som i 1250'erne skrev om Englands historie, og da han ikke så godt kunne rette en voldsom kritik imod Henry III og hans rådgivere - - det kunne have kostet ham livet - -, så gjorde han paverne og långiverne til syndebukke og klagede over alle de „cawersini“, som var myldret ind i England, og over deres ågerkarlevirksomhed. Matthæus Parisiensis

sigtede herved ikke blot til de købmænd fra Cahors, som allerede fra begyndelsen af det 13 århundrede havde fået tilladelse til at drive handel på England, men også til de købmænd fra Florenz og fra Siena, som fik lignende tilladelser fra midten af 1220'erne. Disse købmænd handlede til at begynde med sikkert kun med varer bl a med uld og huder, som de opkøbte med eksport for øje. Når de efterhånden kom ind på at yde korte lån, var det bl a fordi kongen, Henrik III, ofte var i finansielle vanskeligheder. Han henvendte sig da til købmændene om lån, derunder købmændene fra Cahors og fra Toskana.

Matthæus Parisiensis var i det 13 århundrede ikke den første, som fandt på at gøre „lombardi“ og „cahorsini“ og andre „usurarii manifesti“ til syndebukke, og han var heller ikke den sidste. De var udpeget længe før slutningen af 1250'erne, og efter denne tid kan man endog finde lovbestemmelser og vedtægtsbestemmelser, hvor „lombardi“ og „cahorsini“ er brugt i betydningen „grove ågerkarle“. Men da han skrev nogle fremstillinger af Englands historie, der blev læst, har hans kritik fået stor betydning. Den er gentaget senere af mange andre. Man kan imidlertid ved en vurdering af, om et købmandsselskab som Buonsignori i Siena overholdt eller overtrådte den kanoniske rets renteforbud ved de kreditydelser, som det gennemførte ved midten af 1250'erne i England, ikke uden videre følge Matthæus Parisiensis, som næppe havde sat sig ind i enkelthederne i den kanoniske rets rentedoktrin, og som slet ikke var interesseret i at give en objektiv fremstilling. Han skulle have udløsning for sit had til det bureaukrati, som var ved at udvikle sig i Rom, og for sin uvilje imod de skatter, som dette bureaukrati fra slutningen af året 1228 i stigende grad udskrev på den engelske gejstlighed, derunder klostrene.

Fra Matthæus Parisiensis's synspunkt var der ingen forskel mellem 1) pantelånere, de egentlige „lombardi“, 2) købmænd fra Cahors, „cawersini“, 3) købmænd fra Buonsignorikredsen i Siena, der samarbejdede med Camera apostolica i deres egenskab af „mercalores domini papae“, og som allerede ved midten af det 13 århundrede havde fået en filial i London, hvorfra de drev forretning, og 4) købmænd fra Scalakredsen i Florenz, der i hvert fald fra 1249 havde en filial i London. Nogle af disse långivere

og købmænd satte sig utvivlsomt ud over reglerne i den kanoniske ret, men der er ingen grund til at tro, og det er i hvert fald ikke bevist, at de købmænd fra Buonsignorikredsen og Scalakredsen, der på Matthæus Parisiensis's tid havde slået sig ned i London, overtrådte rentereglerne. De behøvede ikke at gøre det, og de har sikkert været så velorienterede om modifikationerne i renteforbuddet, at de kunne få udbyttet af kapital på fuldtud lovlig måde. De kunne fx tage vederlaget for korte rentefri kreditter til klostre hjem gennem fordelagtige kontrakter om levering af uld, og de kunne få vederlag for de korte kreditter, som de ydede til Henry III, hjem på mange andre måder end som ulovlig rente.

Reformationen betød ikke umiddelbart et brud med hele den forestillingskreds, som havde ført til den kanoniske rets forbud mod rente af lån. Luthers forstand på købmandsskab og indsigt i økonomi var lige så ringe som kirkefædrenes og kanonisternes. Men hele rentelæren var længe før Reformationen blevet undergravet af paverne og af kanonisterne gennem de mange undtagelser, som de havde været nødsaget til at acceptere, så der ikke skulle meget til, før den smuldrede. Det begyndte den at gøre kort tid efter Reformationen. Købmændene fik omsider deres apostel. Han hed Calvin. Fra midten af det 16 århundrede begyndte den frigørelse, som var en forudsætning for, at der kunne udvikle sig en egentlig kreditøkonomi. Den begyndte i lande som Nederlandene, England og Danmark. Man opgav forbuddet mod rente af lån og erstattede det med bestemmelser om maksimalrente. Denne udvikling satte sig hurtigt spor i de katolske lande.

I teorien varede det derimod århundreder, før kanonisk rets lære var afskrevet. Kanonister og katolske teologer blev ved med at skrive om renteforbuddet, som om intet var hændt. Den efterreformatoriske litteratur om renteforbuddet og om et emne som veksler er særdeles omfattende, og den bliver endnu idag studeret med interesse af visse retshistorikere. Fra en protestantisk jurists synspunkt er imidlertid en meget væsentlig del af denne efterreformatoriske litteratur uden større interesse. Den er kun et bevis for, hvor svært det var at likvidere det irrationelle system, som paverne og kanonisterne havde skabt i skøn forening fra midten af det 12 århundrede.

§ 2. Håndpant i løsøre.

Udtrykkene lombardi og cahorsini blev fra begyndelsen af det 13 århundrede og i resten af middelalderen brugt som en mindre smigrende benævnelse for dem, der levede af at handle med kredit. De betød det samme som „kapitalist“ eller „udbytter“. Men de blev efterhånden også brugt i en snævrere betydning, hvor de kun omfattede de långivere, som levede af at yde korte lån til en høj rente mod *håndpant i indbogenstande og arbejdsredskaber*, dem, som man idag kalder *pantelånere*.

Når man ser bort fra klostrene, hvis lånevirkksomhed i det 13 århundrede ikke var uvæsentlig, var der i senmiddelalderen tre grupper af, hvad man kan kalde *professionelle långivere* i de områder, hvor professionel kreditgivning overhovedet betød noget: Italien, Flandern og dele af Frankrig, Spanien og Tyskland. Der var de *møntomvekslere*, der tillige var *lokalbankiers*. Man kan kalde dem *campsores-banchieri*. Der var de *mercatores, stor-købmænd*, som tillige handlede med kredit. Man kan kalde dem *mercatores-banchieri*. Og der var *pantelånerne*, lombardi i snævrere forstand eller cahorsini.

Lån mod håndpant i indbogenstande og arbejdsredskaber blev tidligt et speciale for en gruppe långivere, der måske til at begynde med blot virkede som campsores. Forklaringen herpå er den enkle, at der kræves plads til at opbevare de overfrakker, dyner, gulvtæpper, klædestykker, kobberkedler, brynjer, armbrøste, jernplove osv, der skulle tjene som sikkerhed. Lokalbankiers og købmænd var ikke indstillet på at drive denne form for lånevirkksomhed. Det skete, at de gav lån mod håndpant, men der var i så fald tale om genstande som juveler, smykker, kroningsdragt, kongekrone osv. Lån mod håndpant i fast ejendom, som endnu i den tidlige middelalder var i brug, blev modvirket af kirken og spillede næppe nogen større rolle i senmiddelalderen, og lån mod håndpant i omsætningspapirer var ukendt i senmiddelalderen, fordi renteforbuddet forhindrede, at der kunne udvikle sig rentebærende omsætningspapirer.

Det har været genstand for megen diskussion, hvad der er forklaringen på, at den traditionelle benævnelse for pantelånerne blev lombardi og cahorsini. Senmiddelalderens pantelånere synes at have været sluttet sammen i en slags interessentskaber, og det

er muligt, at de, i hvert fald til at begynde med, havde hovedsæder i Asti i Lombardiet og i Cahors i Frankrig. Beviset for, at lombardi kom fra Asti eller arbejdede med kapitaler fra Asti og omegn, består i det væsentlige i, at de lejlighedsvis kaldte sig *cives astenses*. Deres forretningspapirer og deres forretningsbøger er nemlig stort set gået til grunde.

Tilknytningen til Cahors i Frankrig er tidligere blevet bestridt, idet det bl. a. er blevet gjort gældende, at *cawersini* er forvanskning af et italiensk slægtsnavn eller af navnet på byen Caorsa i Italien. Men det er nu den almindelige opfattelse, at *cawersini* er forvanskning af *cahorsini*, som kommer af Cahors = Cadurcum. Cahors var i højmiddelalderen en by med driftige købmænd. De handlede på Champagnemarkederne, og de fandt tidligt vej til England. Allerede i begyndelsen af det 13. århundrede fik købmænd fra Cahors tilladelse til at drive handel i og på England, til at begynde med dog kun for nogen tid, og man kan se, at de handlede med vin og sølvsager og meget andet, som de solgte i England, og at de opkøbte uld, som de eksporterede. Forklaringen er, at store dele af Sydfrankrig var engelsk len. Nogle af disse købmænd fra Cahors gav lejlighedsvis lån til den engelske konge Henry III og ydede hans broder Richard bistand i finansielle anliggender. Man kan se, at de var aktive endnu i sidste fjerdedel af det 13. århundrede⁷). Grunden til, at udtrykket *cahorsini* blev brugt i betydningen grov ågerkarl, kan have været, at disse købmænd fra Cahors var lige så drevne forretningsmænd som købmændene fra Lombardiet og Toskana. Det er vel også et datum for Cahors, at der i Bruges blev drevet pantelånerforretning under navnet *Grands Cahorsins du quartier Saint-Gilles*.

Selvom de kapitaler, som pantelånerne arbejdede med i høj- og senmiddelalderen, således måske nok er kommet fra Asti og Cahors på en eller anden måde, så forslog de ikke til tilfredsstillelse af det behov, der var for konsumkredit i større byer. Lombardi gav sig derfor også til at modtage deposita fra borgere i de byer, som de virkede i, og fra oplandet. Da de sikkert har stillet en god gevinstandel i udsigt og faktisk også i reglen givet den, har de nok ofte haft betydelige lokale deposita. Man kan se det for så vidt angår Bruges. Da det i Bruges virkende selskab i 1457

gik konkurs, viste det sig, at det havde arbejdet med lokale deposita.

Lombardi ydede konsumkredit, korte lån mod en høj rente og mod håndpant. De kunne ikke kamouflere, at deres virksomhed var ulovlig enten som direkte overtrædelse eller som oplagt omgåelse af renteforbuddet, og det er muligt, at de end ikke udfoldede bestræbelser for at gøre brug af de legale smuthuller i læren. Socialt var der et svælg mellem lombardi og mercatores. De socii og faktorer for Bardi, Peruzzi, Alberti, Medici osv, som gik med i de optog, som i middelalderen satte farve på livet i en by som Bruges, skulle meget have sig frabedt at skulle marchere ved siden af bestyrerne af Grands Cahorsins du quartier Saint-Gilles.

Den rente, som lombardi tog i Bruges, og som opkrævedes løbende, var i lange tider 2 d om ugen pr lånt pund, hvilket svarer til en årlig rente på $43\frac{1}{3}$ %. Det ser ud af meget, men tager man i betragtning, at det som regel drejede sig om ret små lån til personer, som var i en øjeblikkelig pengeforlegenhed, og at arbejdet med at holde styr på sådanne lån er betydeligt, så var en rente på $43\frac{1}{3}$ % om året ikke så formidabel, som man umiddelbart tror. Lombardi måtte have dækning for de store omkostninger ved virksomheden, derunder den „koncessionsafgift“, som de måtte betale til verdslige myndigheder. Når de lejlighedsvis gav store lån til fyrstelige personer imod, at de håndpantssatte juveler, kroningsdragt osv, var renten som regel betydeligt lavere end $43\frac{1}{3}$ % pro anno.

Lombardi var og blev anset for *usurarii manifesti*, og man kan derfor undre sig over, at de overhovedet kunne drive forretning. Den var klart ulovlig. De drev imidlertid i høj- og senmiddelalderen pantelånervirksomhed i ret betydeligt omfang. Virksomheden er ofte skildret af historikere^s), men blandes ofte sammen med købmandsselskabernes kreditgivning. Forklaringen på, at lombardi kunne drive forretning, er, at de havde fundet på en snild metode til at opnå en vis beskyttelse fra de verdslige myndigheders side mod de kirkelige. Det kan man se af en bevilling, som de fik i 1281 af grev Gui de Dampierre til at virke i Flandern som vederlag for et lån, som de ydede ham. Han var i finansielle vanskeligheder, og indholdet af bevillingen har nok været et vil-

kår for lånet og er udformet af lombardi, som havde et fortilfælde, som de fik greven til at følge.

I henhold til denne bevilling fik de pågældende lombardi tilladelse til at tage ophold i byer i Flandern, og da de levede af et ulovligt erhverv, var alene dette en stor indrømmelse. Det blev imidlertid i bevillingen præciseret, at de ikke måtte drive det erhverv, som de vitterligt levede af, pantelånervirksomhed. Usura var dem forbudt, og overtrædelse ville blive straffet med strenge bøder. Der ville dog kun blive tale om bøde een gang om året, og der ville da ikke blive taget hensyn til, hvor mange gange forbuddet var overtrådt i årets løb. Det virkelige indhold af bevillingen var derfor en tilladelse fra grevens side til lombardi til at drive pantelånervirksomhed mod en årlig afgift, som de kalkulerede ind i deres driftsudgifter.

Bevillingen fra 1281, som senere gentagne gange blev fornyet, var uforenelig med det af Gregor X i 1274 udfærdigede dekretale, jfr Liber sextus 5,1, men i ly heraf kunne lombardselskaber drive pantelånervirksomhed i en del byer i Flandern bla i Bruges. Man ved, at de var så forsigtige, at de lod grevens bevilling bekræfte af bystyret, og at virkningen heraf blev, at de måtte betale en afgift også til byen. Af et dokument fra 1354 kan man med hensyn til Florenz se, at man her har haft en beslægtet ordning. Een gang om året pålagde bystyret pantelånerne som gruppe en bøde på 2.000 floriner for at have begået den afskyelige synd, som det var at have taget renter. Det var en koncessionsafgift kamoufleret som en bøde een gang om året.

Lombardis professionelle dygtighed var som regel ganske betydelig. De måtte være klar over, hvor højt de kunne belåne panterne uden risiko for at lide tab, og de måtte i det hele have forstand på penge. Af og til indlod de sig dog på for risikable forretninger, og det kunne resultere i konkurs. Det i Bruges virkende selskab gav sig således ved midten af det 15 århundrede til at opkøbe store partier uld. Dette tabte det så mange penge på, at det i 1457 gik konkurs. Herefter kom det frem, at det havde taget imod deposita fra borgere i Bruges, som havde ladet sig friste af udsigten til en høj discrezione, og at de endog havde penge deponeret af enker, ugifte piger og værger for forældreløse børn. Det var mere, end man kunne tolerere. Der vankede

en række betydelige bøder for disse deposita hos usurarii manifesti.

Da lombardis pantelånevirkksomhed var uforenelig med bestemmelserne i den kanoniske ret, var de til stadighed udsat for, at deres virksomhed blev slået i stykker. Nogle steder forlangte lokale gejstlige, at der blev sat en stopper for deres virke, andre steder affandt man sig med dem. Man har beretninger om dramatiske optrin, hvor en højtstående gejstlig i ornat satte sig i spidsen for en ophidset skare og drev lombardi ud af en by, alt i nøje overensstemmelse med dekretet fra 1274. Men de fik som regel hurtigt tilladelse til at vende tilbage igen, for de var under datidens primitive kreditforhold et næsten uundværligt element i storbyer. Pantelånevirkksomhed var som bordelvirkksomhed det mindre af to onder⁹⁾.

I det 15 århundrede, renaissancens århundrede, tog man fra kirkens side ikke så tungt på, at lombardi overtrådte reglerne i den kanoniske ret, og man kender eksempler på, at de fik dispensation fra lokale kirkelige myndigheder til at drive virksomhed, hvilket også var uforeneligt med den kanoniske ret. Mod slutningen af det 15 århundrede gav kirken sig til at bekæmpe deres virksomhed på en måde, som på længere sigt skulle vise sig at være den eneste effektive, nemlig ved at sørge for, at der blev oprettet institutioner, der drev pantelånevirkksomhed på et ikke så forretningsmæssigt grundlag. Når lombardi arbejdede med en udlånsrente på $43\frac{1}{3}$ % om året, beroede det bl a på, at de selv måtte betale dyre renter til dem, der skød penge ind i form af indskud eller deposita. Kirken tog initiativet til oprettelsen af de såkaldte *montes pietatis*, der også drev pantelånevirkksomhed.

De ældste af disse montes pietatis er de, der blev oprettet i Perugia og i Orvieto i 1462 og 1463. I slutningen af middelalderen fandtes der sådanne montes i en række andre byer, oprettet på kirkens foranledning. Dette er skildret af mange lokalhistorikere. Den kapital, som var nødvendig som grundlag for virksomheden, fremskaffedes ved bidrag fra det offentlige, indsamlinger, gaver osv. Man kender eksempler på, at arvinger efter usurarii manifesti af præster blev overtalt til at skænke udbyttet af arveladere ns ulovlige virksomhed til sådanne montes. Og da det ofte viste sig, at institutionen alligevel ikke rådede over de midler, der

krævedes til at drive virksomheden, kom man ind på at modtage deposita mod en *discrezione*.

Det siger sig selv, at disse montes ikke kunne låne penge ud, uden at låntagerne betalte noget til gengæld. Man måtte på en eller anden måde have dækning for forvaltningsomkostningerne og for den *discrezione*, som betaltes for deposita, efterhånden som montes *pietatis* gik over til at modtage deposita. Låntageres bidrag kaldtes betaling „*ratione laboris et periculi*“ og ikke rente, og så var den sag i orden. Da kirken stod bagved disse institutioner, var der ikke ret mange, der fremkom med indvendinger imod, at der faktisk blev krævet „rente“ af lån. Denne rente var til at begynde med vistnok kun 10—15 % pro anno, men en så lav rente for pantelånerlån kan ikke dække udgifterne. Det er forholdsvis dyrt at administrere de små lån, som typisk ydes af pantelånere.

Montes *pietatis* blev efterhånden oprettet også i andre lande end i Italien, og resultatet heraf og af hele den udvikling, der fandt sted på handels- og kreditområdet i det 16 århundrede, blev, at grundlaget for lombardis pantelånervirksomhed smuldrede. Det betød ikke, at der herefter ikke fandtes private pantelånere i Vesteuropa, men kun, at denne virksomhed ikke længere blev drevet af selskaber med tilknytning til Norditalien og — måske — Cahors, og at den ikke var så velorganiseret som tidligere.

Det sproglige minde om lombardis virke i høj- og senmiddelalderen blev, at ordene *lombardus* og *cahorsinus* længe bevarede betydningen „grov ågerkarl“. Det var injurierende at kalde en mercator *lombardus* eller *cahorsinus*.

§ 3. *Håndpant i fast ejendom.*

Den kanoniske rets forbud mod rente af lån fik tidligt en udvidelse, der var rettet mod en nedarvet form for pantsætning af fast ejendom, håndpantsætning med håndpanthaverens overtagelse af besiddelsen og brugen af ejendommen. Den fik den tidligere besidder først tilbage, når lånet var indfriet, og indtil dette havde fundet sted, fik håndpanthaveren overskuddet af ejendommen, der følgelig blev vederlaget for lånet.

Denne form for håndpantsætning var kendt i og var lovlig

efter romersk ret. Den kaldtes *antichresis*, jfr herved Digesterne 20,1,11,1 og 13,7,33. Den var også kendt i og lovlig efter goto-germansk ret, i hvert fald efter visse goto-germanske folkeslags ret, som „*wæth*“, „*wette*“, „*wadja*“. Udtrykket „*uuadia*“ er brugt i den longobardiske kong Rothars edikt fra år 643. Udtrykket genfindes som „*vadium*“ i kilder fra høj- og senmiddelalderen. Hertil svarer sprogligt det franske ord gage. Vadium kan oversættes som pant, sikkerhed.

Skønt håndpantsætning i formen vadium var kendt, længe før Gratian publicerede sit dekret, er denne form for pantsætning ikke omtalt i dekretet. Man kender eksempler på, at klostre allerede før 1140 har ydet lån mod håndpantsætning af fast ejendom med besiddelsesovertagelse, så længe lånet ikke var tilbagebetalt, og med aftale om, at overskuddet indtil da skulle tilfalde klostret. Det varede imidlertid kun få år efter dekretets udfærdigelse, før Alexander III med stor kraft vendte sig mod denne form for håndpantsætning, som i optegnelser om coutumeretten fik navnet *vadium mortuum*, dødt pant. Efter Alexander III's opfattelse var det ikke lovligt at aftale, at håndpantshaveren fik udbyttet, uden at han skulle afskrive det på hovedstolen, for det var det samme som at aftale rente, og oppebørsel af rente var en alvorlig forbrydelse. Hvis aftalen gik ud på, at overskuddet skulle afskrives på hovedstolen, var den derimod lovlig. Man talte i så fald om *vadium vivum*.

Hovedstedet er Gregor IX's dekretalesamling 5,19,1, hvor der er refereret en under Alexander III's ledelse taget beslutning på kirkemødet i Tours i 1163. Beslutningen vedrørte kun clerici. Den gik ud på, at clerici, som ydede lån på den måde, at de overtog en ejendom som pant og fik besiddelsen og brugen deraf og oppebar frugterne -- *provenientes fructus percipiunt ultra sortem* --, ved debtors tilbagebetaling af lånet skulle fradrage frugterne eller rettere overskuddet, *deductis expensis de fructibus*. Gejstlige, og det vil navnlig sige de, der udlånte klostrenes midler, måtte ikke ud over hovedstolen oppebære ejendommens overskud. Det skulle afskrives på hovedstolen.

Hermed drog Alexander III forsåvidt angår en da kendt og formentlig ret udbredt form for udlån mod håndpant i fast ejendom de logiske og praktiske konsekvenser af kanonisk rets rente-

forbud. Hvis der ikke havde været tale om en i praksis almindeligt anvendt pantsætningsform, ville der ikke have været grund til at sætte sagen på dagsordenen for et kirkemøde. Da Alexander III, før han i 1159 blev valgt til pave, havde været lærer i kanonisk ret, og da han var en betydelig jurist, er han hurtigt blevet klar over, at der var et hul i dekretets bestemmelser om rente af lån, som han måtte have stoppet. Sanktionen for clerici for overtrædelse af forbuddet var fortabelse af embede. Kort tid derefter udfærdigede Alexander III det første af ialt 5 dekretaler, hvorved han udvidede forbuddet til også at gælde for laici, og alene dette, at han udfærdigede ialt 5 dekretaler, er et yderligere bevis for, at udlån mod håndpant i fast ejendom og med ret for håndpant-haveren til at tilegne sig ejendommens overskud har været udbredt på Alexander III's tid. De 3 af de 5 dekretaler findes i Gregor IX's dekretalesamling, jfr herved 2,24,7, 3,21,6 og 5,19,2.

Kirkemødebeslutningen og Alexander III's 5 dekretaler afskar således ikke ejendomsbesiddere fra at håndpantpætte fast ejendom. Håndpantpætning var stadig lovlig, *men kun som vadium vivum*, og det ville, da overskuddet skulle skrives af på gælden, sige som rentefrit lån. Vadium mortuum, mort gage, dødt pant, hvor långiveren i stedet for rente fik det af ejendommen indvundne overskud, var efter den kanoniske ret forbudt. Da der ikke har været mange långivere, som var interesseret i at give rentefri lån, kan man sige, at håndpantpætning i den hidtil praktiserede form blev forbudt, og forbuddet var rettet såvel til clerici som til laici. Af 5,19,1 kan man se, at vadium mortuum var blevet brugt af clerici, fordi de ikke åbenlyst turde trodse renteforbuddet. De havde fundet ud af, at de ved at bruge vadium mortuum kunne opnå det samme som rente af de udlånte penge.

Håndpantpætning i formen vadium mortuum har ikke i 13—15 århundreder haft den samme betydning som i tiden før Alexander III's pontifikat, men der kan også fra disse århundreder findes en del eksempler på, at lån er ydet under brug af denne nu ulovlige form. De, der ikke ville løbe den risiko, som der var ved at overtræde forbuddet mod at tage rente af lån, kunne imidlertid gå to veje, og dette fik tilfølge, at vadium mortuum i senmiddelalderen ikke blev brugt i samme omfang som før. De kunne placere deres midler i perpétuités, og de kunne

købe fast ejendom og indrømme sælgeren en genkøbsret i en vis tid for den sum, som han havde fået udbetalt.

Undersøgelser foretaget af retshistorikere, især franske, jfr herom det følgende, viser, at de, der bestyrede klostrenes midler, i det 13 århundrede holdt op med at udlåne dem mod vadium mortuum og i stedet gav sig til at købe perpétuités, også kaldet rentes perpétuelles. De beløb af kirkelige midler, som efterhånden blev anbragt i perpétuités, var meget betydelige.

Det andet surrogat for vadium mortuum og for underpant i fast ejendom var overdragelse af ejendommen med genkøbsret for sælgeren inden en vis tid, romerrettens venditio cum pacto retroemendi. Efter den kanoniske ret var det som efter romersk ret fuldtud lovligt ved salg af en fast ejendom at aftale, at sælgeren indenfor en vis tid skulle have ret til at få sin ejendom tilbage mod at betale det beløb, som han havde fået for den¹⁰⁾, forudsat at genkøbsprisen ikke var urimelig, for i så fald formodedes det, at der var tale om omgåelse, jfr Gregor IX's dekretalesamling 3,17,5.

Når parterne og deres rådgivere blot ved en teknisk tilpasning kunne nå det samme ved salg med tilbagekøbsret som ved vadium mortuum, har det ikke været fristende for en långiver at gå med til det klart ulovlige vadium mortuum, selvom lånsøgeren ønskede det. Han måtte foretrække at få ejendommen overdraget mod indrømmelse af genkøbsret for sælgeren i en vis kort tid. Sådanne overdragelser har der været en del af i senmiddelalderen og i det 16 århundrede. De var nødudvejen for en forgældet ejendomsbesidder, der var ved at køre fast, den sidste chance. Han måtte foretrække at fremskaffe penge ved et rentesalg fremfor ved et salg af ejendommen. Men der synes at have været en del klostre og en del socii i købmandsselskaber, som benyttede sig af overdragelse med indrømmelse for en kort tid af genkøbsret for sælgeren til at udvide deres ejendomsbesiddelser.

§ 4. *Salg af „evige“ ydelser.*

Større betydning som surrogat for rentebærende underpantebrev i fast ejendom havde i senmiddelalderen og i det 16 århundrede salg af *fra erhververens side uopsigelige „evige“ renter*,

rentes perpétuelles eller perpétuités. Det engelske udtryk er perpetual annuities, det latinske census eller annui redditus. Var det kirkemidler, som var anbragt på denne måde, talte man om census ecclesiasticus.

Rentesalget kom i brug i det 13 århundrede og er kun en videreudvikling af allerede kendte naturalydelse. Fremgangsmåden var ved pengeplacering i reglen den, at ejendomsbesidderen solgte en årlig ydelse imod i stedet at modtage en købesum, hvis størrelse beroede på renteniveauets højde og på den mønt, som ydelsen blev købt for og erlagt i. Den kunne derfor variere en del bl a efter den efterspørgsel efter og det udbud, der var af kapital. Hvis den effektive rente var 5 %, skulle prisen være ca 20 gange ydelsen, og var den 10 %, skulle prisen være ca 10 gange ydelsen.

Historikere, især kirkehistorikere, har foretaget mange undersøgelser af rentesalgets udbredelse i senmiddelalderen og i det 16 århundrede, og selvom der ikke på grundlag heraf kan laves blot nogenlunde pålidelige statistiske opgørelser, så kan man dog se, at der er blevet anbragt meget betydelige kirkelige midler på denne måde. Hverken i det 13 eller i det 14 århundrede blev der ved et dekretale taget stilling til, om salg af perpétuités var foreneligt eller uforeneligt med kanonisk rets principper, men de førende kanonister gik ud fra, at det var lovligt. Det bedste bevis for, at det blev anset for lovligt, er, at kirken selv anbragte store midler på denne måde. Det kan man se af det dekretale fra 1425 af Martin V, hvori han sagde god for lovligheden.

Spørgsmålet om rentesalg/rentekøbs lovlighed blev rejst under forhandlingerne på kirkemødet i Konstanz 1414—18. En prior havde bedt om en afgørelse om, hvorvidt de af klostre foretagne rentekøb, hvor de betalte sælgeren af en årlig rente på een florenus med op til 20—24 floreni og samtidig indrømmede sælgeren tilbagekøbsret, var lovlige. Det var den almindelige opfattelse, at der intet kunne indvendes herimod efter den kanoniske ret, men der blev ikke truffet nogen afgørelse herom. Nogen tid senere blev problemet imidlertid forelagt for pave Martin V af en del gejstlige, adelige og andre indbyggere i byen og bispedømmet Breslau. Pavens afgørelse findes i et dekretale fra 1425 stilet til biskopperne i Trier, Lublin og Olmütz, jfr Extravagantes com-

munes 3,5,1. I 3,5,2 findes en beslægtet afgørelse, som Calixtus III traf i 1455 som svar på en forespørgsel fra biskoppen i Merseburg.

Af referatet i dekretalet fra 1425 fremgår det, at salg af perpetuelle ydelser da havde været i brug i byen og bispedømmet Breslau og i de tilstødende egne, så længe man kunne huske, per tantum tempus, cujus contrarii memoria hominum non existit, og at det var såvel i byerne som på landet, at man havde rejst penge på denne måde. Det sædvanlige var, at der for hver mark årlig ydelse blev betalt 10, 11, 13 eller 14 mark eller noget mere eller noget mindre, alt efter forholdene $\propto$: renteniveauets højde, secundum temporis qualitatem. Det fremhæves, at sælgeren forpligtede sig til at betale in perpetuum, men at det altid udtrykkeligt blev aftalt, at sælgeren nårsomhelst kunne befri sig for ydelsen ved at tilbagekøbe den for det samme beløb, som han havde solgt den for.

Biskopperne i Breslau og deres officialer og de lokale verdslige myndigheder havde altid anset sådanne salg for at være lovlige og i det offentliges interesse, og der var i tidens løb blevet oprettet mere end 2.000 beneficia ecclesiastica, collegia, canonicatus et prae bendae, dignitates, personatus et officia, vicariae et altaria, hvis midler var blevet anbragt på denne måde. Sælgere var af og til frivilligt gået ind på, at de kunne tvinges til at betale gennem pålæg af kirkestraf, og det var også sket i praksis, at de var blevet tvunget dertil. Nu var der imidlertid adskillige af sælgerne — ejendomsbesidderne —, som, skønt de i årevis frivilligt og uden nogen form for ophævelser havde betalt de påtagne ydelser, havde fundet ud af, at den slags købs- og salgsaftaler var i strid med rentelovgivningen, usurarii et illiciti, og som nægtede at fortsætte med at betale, og det var køberne naturligvis meget utilfredse med. Paven havde derfor ladet spørgsmålet undersøge i et sagkyndigt udvalg, og det havde afgivet en betænkning om, at sådanne rentesalg var forbindende og lovlige. Dette gik også pavens afgørelse ud på, og han indskærpede, at sælgerne havde at betale, hvad de havde forpligtet sig til at betale.

Af fremstillingen i dekretalet fra 1455, som var foranlediget af en forespørgsel fra en biskop i Merseburg, kan man se, at også på denne egn, som ikke lå så langt fra Breslau, havde de kirkelige

myndigheder i stor udstrækning placeret midler tilhørende kirker, klostre og hospitaler osv, i perpétuités, der bl a kunne gå ud på betaling i floreni, og at sælgerne her ligeledes var kommet på den tanke, at de var gået ind på noget, som stred mod kanonisk rets forbud mod rente. Grunden hertil har måske været ændringer i de erhvervsmæssige forhold og i pengeforholdene, som gjorde det vanskeligere at udrede ydelserne. De kan være blevet trykkende på grund af svingninger i forholdet mellem guldmønt og sølvmønt. Calixtus III's afgørelse var den samme som Martin V's i 1425. Rentesalg var lovligt, og sælgerne havde at betale de ydelser, som de havde forpligtet sig til at betale.

Sagsfremstillingen i de to dekretaler viser klart, at rentekøbet i løbet af det 13 og det 14 århundrede var blevet en meget almindelig anbringelsesform for kirkelige midler, og at det i første halvdel af det 15 århundrede har været betydelige beløb, som kirken havde placeret på denne måde. I visse dele af Vest- og Nordeuropa foretog kirkelige myndigheder ved køb af perpétuités en form for pengeanbringelse, som kan minde en del om sparekassernes. Herigennem undergravede de kirkens lære om forbud mod rente af lån, og det var der enkelte kanonister, som kunne se. Der var således en kanonist, der skrev, at rentesalget var „pallium et clipeus pro subterfugiendis usuris“.

Denne kritik af kirkens egen praksis er forståelig. Sondringen mellem den ulovlige renteoppebørsel og den lovlige oppebørsel af ydelsen ved perpétuités var irrationel, og den konstruktion, som sondringen hvilede på, kunne almindelige mennesker ikke forstå. Erhvervelse af en perpétuité var ikke ydelse af lån, men køb af, hvad man nærmest må kalde en overdragelig grundbyrde¹¹⁾). Mange af de af klostre og kirker erhvervede perpétuités var iøvrigt ikke købt, men erhvervet derved, at den berettigede havde foræret eller testamenteret en allerede stiftet renteret til klostret eller kirken. Overdrageligheden synes dog ikke at have haft til følge, at man i teori og praksis gav sig til at spekulere over, om de var, hvad vi kalder negotiable papirer. De blev ikke overdraget videre i større omfang, navnlig ikke de perpétuités, som tilhørte kirken. De problemer om købers beskyttelse mod vindikation og mod visse indsigelser fra udstederens side, som nu drøftes i læren om negotiable papirer, blev først aktuelle fra det

tidspunkt, da skriftlige fordringer hyppigt gik fra hånd til hånd. Det gjorde de ikke i senmiddelalderen, end ikke accepterede tratter.

Også i byer og bystater kunne der af det offentlige rejses penge til finansiering af ekstraordinære udgifter ved salg af rentes perpétuelles, der var radiceret i købstadens eller bystatens landbrugsejendomme eller beboelsesejendomme eller i andre ejendomme. Når sagen drejede sig om et ikke-indtægtsgivende aktiv som et rådhus, var de forestillinger om en byrde på ejendommens afkast, som lå bagved ordningen med perpétuités, ikke adækvate. Her blev perpétuités ofte radiceret på rådhuset + visse bestemt angivne indtægter, der blev „assigneret“ eller „invadieret“: pantsat. Udviklingens forløb var dog ret forskelligt i de enkelte byer og bystater. I Barcelona blev salg af perpétuités sat i system allerede i 1383. I byer som Paris, Lyon, Orléans og Tours kom man først med noget ind i det 16 århundrede¹²).

Herved var der efterhånden i den offentlige sektor skabt et pengeplaceringsobjekt og en låneform, som bortset fra navnet ikke var meget forskelligt fra de uamortisable, fra kreditors side uopsigelige statsobligationer og kommuneobligationer, som man kender fra senere perioder. Idag er man holdt op med at emitte uamortisable obligationer. Kursen er blevet for dårlig. Af kurslisten for Københavns Fondsbørs kan man se, at der også i Danmark er blevet emitteret uamortisable statslån og uamortisable kreditforeningslån.

I visse købstæder kom man endelig i senmiddelalderen også ind på at financiere ekstraordinære udgifter ved at sælge livrenter. At salg af en livrente, en såkaldt *census vitalitius*, ikke var mutuuum, men emptio-venditio, var let at se. Salg af livrente er en decideret hasardkontrakt. Dør køberen dagen efter, at kontrakten er i orden og købesummen betalt, har sælgeren gjort en usædvanlig fin forretning, og lever køberen meget længe, har sælgeren gjort en usædvanlig dårlig forretning. Allerede ved midten af det 13 århundrede var de førende kanonister enige om, at salg af livrente ikke var i strid med kanonisk rets forbud mod rente af lån.

Købstæderne var dog næppe de første, der gav sig til at sælge livrenter. Det har været klostrene, og motivet til, at abbeder gav

sig til at sælge livrenter, har vel slet ikke været forretningsmæssigt. Men købstæderne har ret tidligt givet sig til at sælge livrenter, og her har motivet formentlig været trangen til at skaffe midler til finansiering af ekstraordinære udgifter, altså rent forretningsmæssigt. At de tidligt var med, synes at fremgå af nogle sætninger i et kanonisk skrift fra ca 1317, *Summa Astesana*. Her siges det, at man kunne købe livrenter a *communitatibus civitatum* og a *monachis*. Man har også oplysninger i gamle klosterregnskaber og købstadregnskaber mv, der viser, at klostre og købstæder tidligt solgte livrenter.

Salg af livrenter som middel til at financiere ekstraordinære offentlige udgifter falder udenfor det mønster, som man er vant til i nutiden. Når visse købstæder brugte det i senmiddelalderen og i det 16 århundrede, har det sikkert været, fordi det til tider og på visse steder var vanskeligt at skaffe midler ved salg af *perpétuités*. Det beløb, som kom i kassen, måtte alt andet lige være mindre ved salg af livrenter end ved salg af *perpétuités*, og der var desuden den vanskelighed, at man ikke havde pålidelige statistiske oplysninger om middellevetid. Salg af livrenter har man sikkert så vidt muligt undgået, når der var marked for salg af *perpétuités*. Men af og til har de, der stod for finansstyret i købstæder, måttet bide i det sure æble og financiere ekstraordinære udgifter gennem salg af livrenter¹³).

§ 5. *Tvangslån.*

Også i de italienske bystater brugte man fremgangsmåden med at sælge *perpétuités* for at fremskaffe midler til dækning af ekstraordinære udgifter, men de mange krige, som bystater som Venedig, Genua, Siena, Pisa, Florenz osv blev indviklet i i høj- og senmiddelalderen, havde til følge, at man også måtte finde på andre metoder.

Metoden blev tvangslån. Tvangslån var ikke en ny opfindelse. Den har været kendt til alle tider. Det særlige er, at fremgangsmåden blev anvendt i stor udstrækning og så ofte, at man bortset fra tvangen kan sige, at der var tale om lange uamortisable statslån. Fremgangsmåden var i reglen, i hvert fald til at begynde med, den, at man til borgerne tvangssolgte visse statsindtægter

for at skaffe dækning af ekstraordinære udgifter, men kunne variere noget fra bystat til bystat. De bedrestillede borgere blev tvunget til at aflevere en bestemt andel af deres formue, og de udgjorde herefter noget, som man i reglen karakteriserede som et *compera* eller et *mons*. Som betaling blev der assigneret 3: anvist og pantsat fx indtægterne af monopolet af salt, og gennem disse indtægter blev der til at begynde med indvundet beløb, der kunne udloddes som vederlag for de indbetalte beløb.

Det er uklart, hvornår, hvor og hvorledes man fandt på denne tvangssalg/tvangslåns teknik, men den var allerede i det 13 århundrede overordentlig vigtig for finansieringen af de mange krige, som de italienske bystater da var indviklet i, og den var ikke mindre betydningsfuld i det 14 og 15 århundrede. Den har måske blot været en logisk videreudvikling af den bortforpagtning af visse statsafgifter og statsindtægter, som man kendte ret tidligt. Fordelene ved at konstruere forholdet som tvangssalg til en gruppe borgere af visse indtægter og ikke som tvangslån var, at man slap for diskussion om, hvorvidt transaktionen rantes af forbuddet mod rente af *mutuum*. Der findes i hvert fald ikke i dekretalesamlingerne noget dekretale, hvori det er drøftet, om man ved den nærmere praktiske gennemførelse var kommet så tæt op til *mutuum*, at der ikke måtte oppebæres rente, og det tyder på, at der ikke har været nogen biskop, som har taget initiativet til at få opklaret dette spørgsmål ved at forelægge sagen for kurien. Problemet er berørt af enkelte kanonister fx af Johannes de Lignano, Baldus og Panormitanus. De var af den opfattelse, at renteforbuddet kun havde hensyn til frivillige lån, og at det derfor var lovligt at oppebære rente af tvangslån, *mutuum impositum*.

Fremgangsmåden ved gennemførelsen af disse tvangssalg/tvangslån er for Genuas vedkommende, hvor man har de fyldigste oplysninger, skildret af Sieveking¹⁴). De første *comperae* = salg, hvilket var den stående benævnelse i Genua for disse transaktioner, blev gennemført i 1207, 1221, 1241, 1251, 1252 og 1253, og formålet var for de senere låns vedkommende at fremskaffe midler til finansiering af forsvaret mod Frederik II og til krige med Pisa. Bankieren Buccanigra, der i 1256 blev udråbt til *capitaneus populi*, fandt ingen grund til at foretage væsentlige

ændringer i denne praksis. Et *compera* blev dannet på den måde, at der blev udskrevet en bestemt procent af den enkelte borgers formue, og at den pågældende fik en konto, hvoraf det fremgik, hvor meget han havde betalt. To forhold medførte, at disse tvangsudskrivninger til at begynde med ikke var så hårdhændede, som man kunne tro. For det første skulle der betales rente, hvad man til at begynde med bestræbte sig for at kamouflere for at undgå diskussion om relationen til kanonisk rets renteforbud. For det andet var det omtrent fra begyndelsen anerkendt, at fordringshaveren kunne overdrage sin fordring til en anden fx ved at sælge den. Det hensyn til debitor, som i romerretten havde ført til, at man ikke anerkendte, at kreditor uden debtors samtykke kunne overdrage sin fordring til en anden, men kun anerkendte visse surrogater for cession af fordringer, gjorde sig ikke gældende ved sådanne nomina eller, som de hed i Genua, *loca* = andele. Overdragelsen kunne dog ikke foretages til ikke-borgere, og da der ikke var udstedt nogen egentlig forskrivning for andelen, kunne der ikke blive tale om overdragelse ved påtegning på en forskrivning. Overdragelsen fandt sted ved en notering på den pågældendes konto.

Disse overdragelser af *loca* er sammen med de overdragelser af tilgodehavender hos *deposito-banchieri*, som man også hurtigt kom ind på i Norditalien, forløbere for senere tiders handel med fordringer. Men det skulle vare århundreder, før man i teorien accepterede, at en fordring i princippet kan overdrages uden debtors samtykke.

De, der havde brug for likvid kapital, havde derfor mulighed for at fremskaffe den ved at sælge andelen i sådanne tvangssalg/tvangslån, eventuelt med et afslag i prisen, og til at begynde med synes det ikke at have været så vanskeligt at sælge andele. De var et surrogat for rentebærende statsobligationer, og under normale forhold efterspørges sådanne papirer til placering af kapital tilhørende enker, forældreløse børn, stiftelser osv. De blev også brugt som medgift for døtre. Kursen på *loca* i de forskellige *comperae* var derfor til at begynde med ganske god.

Allerede ved midten af det 13. århundrede gav man sig i Genua til at rationalisere finansforvaltningen, som efterhånden var blevet en speget affære, bl.a. ved at slå en del *comperae* sam-

men til eet stort compera med særligt udskilte indtægter. Det var på 2.8 millioner lire og var opdelt i loca à 100 lire. Men hermed havde tvangssalg/tvangslåns teknikken på ingen måde udspillet sin rolle. Den blev anvendt i et betydeligt omfang også i den sidste halvdel af det 13 århundrede, og i det 14 århundrede blev der pålagt tvangslån i et endnu større omfang end i det 13 århundrede.

Ved begyndelsen af det 15 århundrede var den genuesiske bystats finanser i en sådan forfatning, at man kan sige, at bystaten var bankerot. Den blev delvis sat under administration af sine kreditorer, og en bystat, som er kommet under sine kreditors administration, må siges at være gået bankerot. Konkursbehandling af en stat efter de i konkurslovene givne bestemmelser lader sig ikke gennemføre, og man kan derfor altid diskutere, hvad der skal være afgørende for, at man siger, at en stat er „gået konkurs“, men i de tilfælde, hvor en væsentlig del af administrationen af de økonomiske anliggender overlades til statens kreditorer således, at de selv må udfolde bestræbelser for at få dækning for deres tilgodehavender, må man sige, at staten er gået bankerot. Det var det, der skete i Genua ved begyndelsen af det 15 århundrede.

Det, som ødelagde Genuas finanser, som allerede i det 13 århundrede var blevet hårdt belastet som en følge af kampene med Frederik II og kampene med Pisa, var opgøret med Venedig mod slutningen af det 14 århundrede. Det endte med, at Venedig holdt skansen. Genuas statsgæld blev under disse krige med Venedig mere end fordoblet, og bystaten var ude af stand til at klare sine forpligtelser. De måtte på den ene eller den anden måde modereres, men da statsgælden overvejende hidrørte fra de gennem to århundreder pålagte tvangssalg/tvangslån, så var der nærmest tale om et indre økonomisk opgør. Hvis forholdet ikke var dette, at den i de italienske bystater anvendte finansieringsteknik til syvende og sidst væltede tabene over på bystatens egne borgere og ikke på udlændinge, har man svært ved at forstå, hvorledes det efter sådanne statsbankerotter overhovedet var muligt for købmænd fra vedkommende stat at opnå kreditter i og at arbejde med udlandet.

Oprettelsen i 1407 af Compere di San Giorgio var en følge af,

at Genua ved begyndelsen af det 15 århundrede havde en sådan uorden i sine finanser, at bystaten var gået bankerot. Allerede af denne grund er de paralleler, som nogle har draget mellem Compere di San Giorgio og senere tiders aktieselskaber, ikke på deres plads. Det, der skete ved oprettelsen af denne compere, var i visse henseender det samme, som man havde gjort tidligere, nemlig at man af praktiske grunde og også for at formindske rentebyrden sammenlagde en del gamle comperae til eet stort compera på ca 48 millioner lire delt op i loca à 100 lire. Den rente, som comperisterne fik udbetalt, androg til at begynde med 7 % p a.

Tyngdepunktet i Genua var herefter flyttet fra bystyret til den kreditorstyrede Compere di San Giorgio, og i den følgende tid udviklede denne compere sig til en meget blandet forretning, et forvaltnings- og pengeinstitut sui generis. Denne blandede købmandshandel var en del af den genuesiske stats forvaltningsorganisation, og den var i lange perioder så afgjort den vigtigste del af bystatens organisation.

Der kræves ikke megen fantasi til at forstå, hvorledes det gik med kurserne på loca i comperae i det 14—15 århundrede. De svingede op og ned, alt eftersom Genua havde succes eller fiasko i de politiske eventyr, i sin handel med udlandet, i sine udenlandske finansforretninger og i sin egen finansforvaltning, derunder fra 1407 Compere di San Giorgios finansforvaltning, for de beroede på tilbud og efterspørgsel. Af og til forsøgte man at stimulere efterspørgslen fx gennem regler om, at loca kunne bruges til betaling af pålagte bøder osv, men i det lange løb kunne det ikke forhindres, at kurserne gik under pari, og de kunne til tider gå langt under pari. Herom har man en del oplysninger, men da der ikke fandtes en egentlig fondsbørs med konstatering af officielle kurser, kan man ikke danne sig et klart billede af kursudviklingen. Man kan dog se, at da administrationen af Compere di San Giorgio i 1418 blev tvunget til at holde op med at betale fast rente for derefter at begrænse sig til at udlodde som rente til kreditorerne, hvad der så at sige kunne skrabes sammen, styrtede kursen langt ned. I den følgende tid rettede den sig noget, og i 1429 var kursen ca 70. Derefter begyndte den igen at gå ned, og i 1464 blev loca omsat til kurs 23.

Finansforvaltningen i bystater som Venedig og Florenz bevægede sig i 13—15 århundreder stort set ad lignende baner som i Genua med hensyn til teknikken med at fremskaffe midler til finansieringen af ekstraordinære udgifter ved pålæg af tvangssalg/tvangslån. I detaljerne er der naturligvis mange forskelligheder, specielt med hensyn til kursen på andelene i tvangslånene. Den beroede jo bl a på, om det gik bystaten godt eller dårligt med hensyn til krige, handel og finanser, og nedgang i Genua modsvarede derfor ofte af opgang i Venedig. Men stort set bevægede kursen på andele i tvangslån sig i samme retning i Genua, Venedig og Florenz, nemlig ned.

Jeg vil begrænse mig til at belyse dette ved yderligere at citere nogle kurser på venetianske tvangslån, som er omtalt i Frederic C Lanes bog om en venetiansk købmand, udgivet i 1944 med titlen *Andrea Barbarigo, Merchant of Venice*. Andrea Barbarigo var en købmandssøn, der i 1418 måtte begynde på bar bund. Hans fader, Nicolo Barbarigo, som havde haft ansvaret for at føre en venetiansk konvoj fra Alexandria til Venedig, fik i 1417 en bøde på 10.000 dukater for pligtforsømmelse vedrørende sejladsen, og det slog ham ud. Han var vanæret og ruineret.

Andrea Barbarigo måtte derfor begynde forfra. Ud fra arkivstudier og arkivmateriale har Lane givet en ganske spændende beretning om, hvorledes en venetiansk købmand drev forretning på denne tid, og skildret, hvorledes det lykkedes for sønnen gennem dristige forretninger og med stor merkantil dygtighed ikke blot at genskabe formuen, men endog at forøge den. Da han ved midten af det 15 århundrede døde, efterlod han sig værdier svarende til et beløb af ca 15.000 dukater, en efter datidens forhold ganske betydelig formue, selvom det var småpenge i sammenligning med, hvad Medici'erne ejede.

Da Andrea Barbarigos forretning som de fleste købmandsforretninger krævede megen likvid kapital, besluttede han i 1430 sig til at afhænde sine andele af et pålagt tvangslån, og han fandt en køber, der var villig til at give ham halv pris. Han solgte til kurs 50. Det ser ikke ud af så meget, men tiden skulle vise, at Andrea Barbarigo som så mange kloge købmænd havde været i stand til at kigge om hjørner. I de følgende år gik kursen ned. Det fristede ham på ingen måde til at forsøge på at gøre en for-

retning ved at købe andele til den lavere kurs. Han foretrak at have sine midler anbragt i sin forretning, i et vist omfang i fast ejendom og så iøvrigt, hvis der var ledige penge, som part i andre købmænds enkeltforretning, i hvad man kalder å metaforretninger og konsortialforretninger. Han undgik bevidst at binde sin formue eller blot en del af sin formue i andele i venetianske tvangslån.

Som det fremgår af Lanes skildring, var dette salg af andele i tvangslån til halv pris på langt sigt en såre fornuftig disposition. I 1451, kort tid efter, at Andrea Barbarigo var død, var kursen 24. Og i sidste halvdel af det 15 århundrede silede kursen hele tiden ned. Det var en følge af, at Venedigs stilling i den internationale handel hele tiden svækkedes, og af de krige, som var igang med visse afbrydelser. Under disse forhold var det ikke muligt at fortsætte med at betale rente af tvangslånene. Betalingen blev indstillet, idet det blev stillet i udsigt, at der kun var tale om midlertidige foranstaltninger. Kursen på andele i det venetianske monte vecchio var i 1474 13 og i 1499 $5\frac{1}{4}$.

Senere begyndte kursen at rette sig, men det varede mange år, før finansforvaltningen igen var nogenlunde, og det beroede tildels på visse finansielle kunstgreb. Lane oplyser i en note på s 42, at den rente, der skyldtes i 1478 af andele i monte vecchio, først blev betalt i 1521, og det viser bedre end udførlige undersøgelser og skildringer, at bystaten Venedig mod slutningen af det 15 århundrede var bankerot. At en mængde venetianske bankiers på denne tid blev erklæret konkurs eller erklærede sig selv konkurs, behøver ikke nærmere forklaring.

Systemet med tvangslån havde ved begyndelsen af det 16 århundrede overlevet sig selv, og det blev opgivet. For Venedigs vedkommende skete ændringen dog først i 1538.

De italienske bystaters tvangslån var *forløbere for senere tiders statslån udbudt via fondsbørser til en ubestemt kreds*. Andelene var overdragelige. Man har allerede i 14—15 århundreder paralleler til det, som nogle i dag kalder spekulation eller dans om guldkalven, nogle kalder resultatet af fantastisk politisk udygtighed eller letsindig finansforvaltning og pengepolitik, og nogle sørgelige, men uundgåelige følger af menneskers uforstand. Man forsøgte allerede da at modvirke sådan „spekulation“

ad lovgivningsvejen fx ved at kriminalisere spekulation i andele i tvangslån. De måtte kun købes som pengeanbringelse. At dette i det 15 århundrede var et lige så uhensigtsmæssigt middel til at stive kreditten af og få kurserne i vejret, som det ville være idag, siger sig selv.

Der er endvidere den vigtige forskel, at der var tale om handel med bogfordringer, ikke med „negotiable“ papirer, eller hvad man med et andet udtryk kalder omsætningspapirer. Kreditor kunne nok få et bevis for, hvad han var noteret for som kreditor, men overdragelse af tilgodehavendet eller dele af tilgodehavendet skete ikke ved en overdragelse af eller en påtegning på dette bevis. Den måtte finde sted i overensstemmelse med de for vedkommende bystat foreskrevne eller fastslåede regler.

Med hensyn til Compere di San Giorgio i Genua var det således til beskyttelse af ejere af loca bestemt, at overdragelse af loca skulle ske ved en omskrivning af kontoen, og at sælgeren personlig eller gennem et notarielt bekræftet dokument skulle tilkendegive sit ønske om omskrivning overfor den for bøgernes førelse ansvarlige konsul. Denne strenge formregel blev dog senere ændret noget således, at der toges lidt mere hensyn til godtroende medkontrahenter.

§ 6. *Eengangsselskaber.*

Societas var en kontraktstype, som i den Justinianske romerret var holdt skarpt ude fra mutuuum, og da kanonisterne bl a som følge af stedet Lukas 6,35 havde koblet renteforbuddet sammen med romerrettens mutuuum, så måtte deres standpunkt med hensyn til societas være det samme som med hensyn til emptio-venditio, at dette var noget, som ikke omfattedes af renteforbuddet.

Den breche, der var i kanonisternes system som en følge af adgangen til at lave selskaber, var nu langt større, end man på forhånd ville tro, fordi de romerske jurister under begrebet societas havde sammenstillet selskaber med vedvarende formål og eengangsselskaber, og fordi det udtrykkeligt var fastslået, at en socius kunne nøjes med at indskyde kapital. Hovedstedet var Justinians Institutiones 3 bog, 25 titel, som de, der studerede

legistik i retsskolerne, hurtigt stiftede bekendtskab med. Her står der, at *societas* indgås med henblik på hele formuen, *societas totorum bonorum*, eller med henblik på en enkelt forretning, *societas unius negotiationis*. Som eksempel på selskab om eengangsforretninger nævnes en aftale om køb og salg af nogle slaver, et parti olie, et parti vin eller et parti korn. Stedet, hvor det fastslås, at *societas* kunne foreligge på den måde, at den ene *socius* udførte arbejde, og at den anden alene indskød kapital, er Codex 4,37,1.

Denne adgang til at stifte eengangsselskaber, også kaldet lejlighedsselskaber, blev brugt så tidligt i de italienske bystater, at motivet ikke kan have været renteforbuddet. Grunden til, at købmænd i middelalderen i stor udstrækning indgik aftale om eengangsselskaber, må have været den særlige risiko ved at drive handel, i særdeleshed på Middelhavet i den tidlige middelalder, hvor arabere og senere normanner plyndrede de købmandsskibe, som de kunne få fat på. Hvis en købmand havde anbragt hele sin formue i en ladning på et enkelt skib, kunne han blive ruineret, hvis skibet forliste eller blev kapret og plyndret. Princippet om risikospredning førte derfor købmænd ind på at arbejde med flere skibe ad gangen og at dele forsendelserne mellem dem. En stor købmand, som handlede for sig selv og ikke var medlem af et familieselskab, chartrede som regel ikke et helt skib, men kun en del af et skib, og samtidig var han gennem aftaler af forskellig slags involveret i mange andre købmænds handel. Risikospredningsprincippet førte til, at han var spundet ind i et net af aftaler om selskaber, transport, sølån osv.

Den, der vil have et umiddelbart indtryk af den betydning, som disse eengangsselskaber havde i det 12—13 århundrede, skal blade lidt i Giovanni Scribas *Cartolare* og i de andre liguriske notarers *cartolarer*. Giovanni Scriba var en genuesisk notar, som levede og virkede ved midten af det 12 århundrede. Når han er blevet så berømt i historikerkredse, beror det på, at man har bevaret hans notarprotokol fra årene 1155—64. Den blev udgivet allerede i 1853¹⁵). Her findes der referat af indholdet af en mængde dokumenter om overdragelser af fast ejendom, testamenteriske dispositioner, medgift til døtre osv samt talrige do-

kumenter om det såkaldte *societas maris* og det såkaldte *com-menda*.

Der findes således oplysning om et den 16 april 1156 indgået *societas maris* mellem en Wiulielmus Buronus og en Ido de Rica med en kapital på £ 200. Buronus indbetalte de $\frac{2}{3}$, Ido de Rica $\frac{1}{3}$, og det aftaltes, at Ido skulle rejse til Bugia i Nordafrika og gøre forretning, og at fortjenesten skulle deles lige. Kontrakten er typisk for *societas maris*. Der er en *socius stans*, som blev i Genua, og som indskød $\frac{2}{3}$. Fortjenesten skulle imidlertid ikke deles i forhold til kapitalindskud. Den skulle deles lige.

Nu må man ikke opfatte forholdet på den grove måde, at *socius stans* ved *societas maris* var kapitalisten, og *socius laborans* arbejderen, som kun fik halvdelen af fortjenesten. *Socius stans* har ofte været den gamle, erfarne købmand, som i en lang række år havde sejlet på Middelhavet, og som havde lagt op, fordi hans helbred ikke længere kunne tåle det hundeliv, som det var at sejle på Middelhavet. Da det i så fald var ham, der havde flair for forretning og erfaringen, har det ofte været ham, som bedst forstod, hvorledes der tjentes penge ved at flytte varer. Dette kan man imidlertid i reglen ikke se ret meget om i notarprotokollen, for det var forretningshemmeligheder, som man ikke afslørede for notaren.

Bugia har været et yndet mål for disse forretningsrejser, for det er ofte nævnt i kontrakter om *societas maris* i Giovannis Cartolare, og det typiske indhold er som anført $\frac{2}{3}$ indskud fra *socius stans*, $\frac{1}{3}$ fra *socius laborans*. Et andet yndet mål var Adalia i Lilleasien.

For Venedigs vedkommende har man ikke et materiale svarende til de liguriske notarers protokoller. Men man har her visse samlede oplysninger om enkelte større købmænds virke, og dette materiale rækker tildels endnu længere tilbage end Giovanni Scribas Cartolare. Også i Venedig arbejdede man med selskabsformen *societas maris*, men den havde et andet navn. Den hed *collegantia*.

Blader man videre i Giovanni Scribas Cartolare, finder man mange andre kontrakter om *societas maris* svarende til de nævnte, men også en del med lidt varierende udformning. Parterne kunne naturligvis altid variere kontraktens indhold, hvis de

fandt det rimeligt. Men desuden finder man ikke så få tilfælde, der som regel kaldes „*commendacio*“. Disse kontrakter har ikke altid det samme indhold, omend meget går igen, og det undrer en jurist sig ikke over, for *commendare* betyder kun at betro, og „betroelsestilfælde“ er ikke et særlig hensigtsmæssigt udtryk. Spørgsmålet er, om tingen betroes som lån til brug, som pant, som leje, som led i et eengangsselskab osv.

Når der tales om *commenda*, må det derfor på forhånd fastslås, hvad det er, der tales om. Udtrykket kan være brugt om ting, der blev overgivet som depositum, regulare og irregulare. Men iagttagelse viser, at man i de italienske bystater i højmiddelalderen ofte har brugt udtrykket om en selskabsform, hvor det kun var den ene *socius*, der indskød kapital. Den anden udførte alene arbejde. Da risikoen ved forlis og kapring ved *commenda* var *commendators*, deltes fortjenesten som regel på den måde, at *commendator* fik de $\frac{3}{4}$, den anden $\frac{1}{4}$.

Commenda var meget brugt i det 13 århundrede, hvad man også kan se af oplysninger i en notarprotokol fra Marseille fra midten af det 13 århundrede, som er bevaret, og som ved siden af de liguriske notarers protokoller har været en vigtig kilde for dem, der studerer handelens historie i højmiddelalderen, og det spillede også en vis rolle i den følgende tid. Enkeltheder herom lader jeg ligge, for jeg omtaler kun *societas maris*, *collegantia* og *commenda* for at vise, hvilke muligheder der uanset kirkens rentedoktrin var for at få udbytte af kapital på fuldtud lovlig måde. Der foreligger en omfattende litteratur om *societas maris*, *collegantia* og *commenda*. Nogle har peget på, at navnlig *commenda* kunne bruges af såkaldte „passive“ kapitalister til at tjene penge på en nem måde, nemlig ved at finde en dygtig laborans til at gøre arbejdet. Men man kan ikke se bort fra, at *commendator* løb en stor risiko under datidens usikre forhold for søhandel. Der var tale om et spil.

Eengangsselskaber var meget brugt i bystater som Venedig og Genua. Man havde også her sammenslutninger i formen familieselskaber svarende til den, der var så vigtig for udviklingen i Siena, Lucca, Pistoja, Pisa og Florenz, men de arbejdede på en anden måde, idet de i senmiddelalderen ikke som mange toskanske købmandsselskaber ydede kreditter og tog imod deposita i

den store stil. Dette har historikere imidlertid, navnlig fordi der er så store huller i kildematerialet, ikke arbejdet nær så meget med som med de toskanske købmandsselskaber, derunder Medici. Det kan dog nævnes, at Heynen¹⁰⁾ har skildret, hvorledes en købmand, Romano Mairano, der ikke hørte til de store venetianske købmandsfamilier, kunne arbejde sig i vejret takket være de store muligheder, som en dygtig købmand havde for at tjene penge ved købmandsskab. Man kan her læse om collegantia, sølån, lejeaftaler, bygning af skib osv, og også om den store risiko der var ved at drive søhandel. Se også Frederic Lanes skildring i den citerede bog fra 1944 Andrea Barbarigo, Merchant of Venice, af en venetiansk enkeltkøbmands virksomhed i første halvdel af det 15 århundrede.

Aftaler mellem købmænd om et „engangsselskab“ kunne også blot gå ud på det, som man i nutiden kalder å metaforretning eller konsortialforretning, hvor to eller flere købmænd slår sig sammen om udførelse af en enkelt større handel for fælles regning og risiko. Sådanne forretninger gennemføres kun af købmænd, der stoler på hinanden. Raymond de Roover har på grundlag af hovedbogen for 1441 for Mediciernes filial i Bruges givet et eksempel herpå.

Det drejede sig om et parti mandler på 100 baller, som blev købt i Valencia gennem firmaet Piero del Fede og Co og blev sendt til Bruges, hvorfra det blev videresolgt. Der var tre partnere om forretningen, som hver havde en part på $\frac{1}{3}$, 1) Mediciernes Brugesfilial, 2) nævnte Piero del Fede og Co, og 3) Riccardo Davanzati og Co i Barcelona og Bosco di Giovanni i Valencia. De delte den sidste $\frac{1}{3}$.

Man kan ikke af hovedbogens konto for denne forretning se, hvad indkøbsprisen for de 100 baller androg, men bortset herfra er der nøje regnskab for betalt fragt, told, lageromkostning, mæglergebyr, tørring af nogle baller mandler, som havde fået vandskade undervejs osv. Der er også oplysninger om, hvorledes partiet blev solgt til andre købmænd: 44 baller til købmænd i Bruges, 11 på marked i Bergen-op-Zoom, 20 på marked i Antwerpen, 17 til en engelsk købmand og 7 til en købmand i Bruxelles. Den sidste balle overtog Mediciernes folk for egen regning og til eget brug.

Bruttobeløbet ved salget androg £ 313, udgifterne til fragt m v £ 77 således, at der til deling var £ 236. Heraf fik Medicis Bruges-filial, som undervejs havde købt Piero del Fede og Cos $\frac{1}{3}$, de $\frac{2}{3}$, medens den sidste $\frac{1}{3}$ blev delt mellem Riccardo Davanzati og Co i Barcelona og Bosco di Giovanni i Valencia. Men da der ikke er givet oplysning om indkøbsprisen i Valencia, ej heller om den pris, som Medici måtte give for at overtage Pieros $\frac{1}{3}$, kan man ikke se, om Medici tjente eller tabte på forretningen, eller om den balancerede¹⁷).

§ 7. *Discrezione.*

De, der har gjort gældende, at den kanoniske rets renteforbud ikke blev respekteret i praksis, har bl a henvist til, at de banchieri og købmandsselskaber, som der fandtes en del af i de norditalienske bystater og i Katalonien allerede i det 13 århundrede, ydede rente for de deposita, som de modtog fra private. Men også i dette tilfælde viser det sig ved nærmere undersøgelse, at der næppe har været tale om overtrædelse af renteforbuddet. Bankiers kunne tage imod deposita og yde vederlag derfor under iagttagelse af den kanoniske rets regler.

Der var naturligvis også dengang banchieri og købmænd, som satte sig ud over regler i gældende ret, derunder renteforbuddet. Dette er ikke afgørende. Det, som er afgørende, er, om de, som ville gøre det, kunne drive virksomhed med at modtage penge som depositum irregulare og yde et vederlag derfor under en sådan form, at de ikke overtrådte reglerne i den kanoniske ret. Det kunne de, og det gjorde de. Forholdet blev ordnet på den måde, at der ikke blev givet tilsagn om fast rente, men *tilsagn om en gevinstandel*, en *discrezione*.

Denne distinktion mellem på den ene side det lovlige tilsagn om en gevinstandel og på den anden side det ulovlige tilsagn om fast rente til deponenter kan forekomme hårfin. Er der tale om andet end ordkløveri? Ja, det er der. Sålænge det gik godt, kunne det selvfølgelig fra deponentens synspunkt være ligegyldigt, om det, som han fik, hed gevinstandel eller rente. Forskellen viste sig, såfremt købmandsselskabets eller deposito-bankierens forretning ikke gav overskud, men balancerede eller gav underskud.

I så fald blev der ikke tilskrevet gevinstandel. Rente af lån skal derimod ydes, selvom debtors forretning giver underskud.

Udtrykket for denne gevinstandel var bl a *discrezione*. Det er antydnet allerede i 1190 i en af en genuesisk bankier Rufus for notaren Oberto Scriba di Mercato indgået kontrakt, hvorved han anerkendte at have modtaget £ 20 i genuesisk mønt og forpligtede sig til at tilbagebetale beløbet med en andel i gevinst fastsat efter bankierens bestemmelse. „Ego Rufus bancherius accepi a te Cita da Manasco in societate lb XX quas teneo in banco meo. Tuum vero capitale salvum cum parte lucri in mea discretione tibi vel tuo certo miso assignare promito“¹⁸).

Det materiale, der er bevaret fra de italienske bankiers arkiver fra det 13 og det 14 århundrede, er meget sparsomt, og jeg har hidtil kun set publiceret et enkelt klart datum for, at de bar sig ad på samme måde som bankieren Rufus i 1190 og kun gav tilsagn om en gevinstandel, ikke om fast forrentning. Det er en libro segreto ført af bankieren Rosso d'Ubertino degli Strozzi vedrørende årene 1317—40. Han brugte her konsekvent som betegnelse for det vederlag, som han skulle have af sin sopra corpo i det selskab, som han var medindehaver af, udtrykket guadagno = gevinst, ikke udtrykket rente. Sopra corpo var de indskud, som interessenter foretog udover den egentlige selskabskapital. Heraf fik Rosso i reglen 8 %, men der var et par år, hvor han fik mindre, fordi der var tab¹⁹). Den omhu, hvormed Rosso brugte udtrykket guadagno og undgik at tale om rente, forrentning osv, var ikke særlig for ham. I størstedelen af middelalderens dokumenter har man omhyggeligt undgået beskrivelser og udtryk, som kunne medføre, at der blev rejst spørgsmål om, hvorvidt rentereglerne var overtrådt. Udtrykket „interesse“ bliver ofte tolket som interêt = rente og taget som bevis for, at renteforbuddet var overtrådt, men det er en misforståelse. „Interesse“ betød det, som jurister idag kalder opfyldelsesinteresse, ikke rente.

Når vi kommer til det 15 århundrede, er kildematerialet noget bedre, selvom også her meget er gået tabt. Da Medicierne standse deres betalinger i 1494, var der store optøjer i Florenz, og en væsentlig del af deres bøger og papirer blev ødelagt ved ildebrand, men noget er bevaret. Man har også i private arkiver

fundet enkelte modtagelsesbeviser for beløb indsat hos bankiers. Her får man med hensyn til spørgsmålet gevinstandel — rente igen fast grund under fødderne. Man har således fundet en kontrakt af 12 marts 1433 mellem en deponent og Cosimo og Lorenzo de' Medici og Co i Venedig, hvori selskabets filial anerkendte modtagelsen af et depositum på 2.000 floriner, der kunne bruges til at gøre forretning med efter filialens nærmere bestemmelse. Ledelsen forpligtede sig til, når mindst eet år var forløbet, at tilbagebetale beløbet på anfordring sammen med en passende gevinstandel, en *discrezione*.

Helt afgørende oplysning om, hvad forretningsvilkårene i Mediciernes købmandsselskab i Florenz og i deres filialer gik ud på med hensyn til modtagelsen af deposita, får man, når man ser, at Mediciernes filialledere, utvivlsomt i forståelse med koncernledelsen i Florenz, ved lejlighed handlede ud fra den opfattelse, at deponenter kun havde krav på at få noget udover det deponerede, såfremt der var overskud. Der er fremdraget i hvert fald to tilfælde, hvor filialledere undlod at tilskrive noget, fordi der ikke havde været noget overskud at give andel i, Bruges i 1464 og Milano i 1488 og 1489.

I 1464 måtte Tomasso Portinari, der ledede Mediciernes filial i Bruges, konstatere, at filialens virksomhed i det afsluttede regnskabsår var forløbet så dårligt, at der ikke var fremkommet noget overskud. Han traf derfor den beslutning, at der ikke skulle krediteres noget på deponenternes konti som gevinstandel for året. Den samme tunge beslutning måtte Francesco Sassetti, der ledede filialen i Lyon, tage, i hvert fald i forhold til nogle af kunderne, for årene 1488 og 1489. Det kan man se af en korrespondance mellem Philippe de Communes og Lorenzo di Medici²⁰).

Communes havde som så mange andre, der beskæftigede sig med politik, deponeret et beløb i en filial af et internationalt købmandsselskab, her Mediciernes filial i Lyon. Formålet var at have rådighed over visse midler for det tilfælde, at den pågældende måtte flygte eller i en vanskelig situation havde brug for penge fx til at foretage bestikkelse af fangevogtere. Det beløb, som Communes havde skudt ind i Mediciernes Lyonfilial, var stort, ca 25.000 écus.

I sidste halvdel af det 15 århundrede begyndte vanskelighederne for Medicierne koncern, der bestod af et hovedselskab i Florenz og en række datterselskaber, bl a filialselskaber i byer som Bruges, Lyon, Milano og Venedig. Der måtte konstateres visse tab på kunder, og forklaringen herpå skal vistnok søges i, at man i nogle lande og bystater bestræbte sig for at holde bedre orden i møntvæsenet, end man havde gjort tidligere, og at forpligtelser påtaget i guld blev mere tyngende end før som en følge af forskydninger i forholdet mellem guld og sølv. Hertil kom, at Medicierne havde et ret stort privatforbrug. De byggede flot, og det er dyrt.

Commines havde så gode forbindelser i finansverdenen, at han var klar over, at der kunne være en vis risiko ved at have et så stort tilgodehavende hos en filial af Medicierne, og han bad derfor i 1489 Sassetti om, at han ville gøre kontoen op og udbetale ham det beløb, som han havde tilgode. Sassetti kunne ikke nægte at gøre kontoen op, men han indtog det standpunkt, at der ikke kunne blive tale om nogen *discrezione* for årene 1488 og 1489. Han havde på dette tidspunkt endnu ikke tilskrevet kontoen en *discrezione* for 1488. Begrundelsen var, at der ikke var noget overskud at give andel i.

Da Commynes havde hårdt brug for penge, var han meget utilfreds med Sassettis afgørelse, som bl a beroede på, hvor store beløb der skulle reserveres til afskrivning på dubiøse tilgodehavender. Sådanne beslutninger hviler i nogen grad på et skøn over udviklingen i den kommende tid. Det kan give anledning til diskussion, hvor pessimistisk man skal være ved vurderingen af fremtiden. Sassetti og Commynes blev enige om, at de ville bøje sig for Lorenzos afgørelse, og herefter sendte Commynes et brev til Lorenzo og forklarede ham, at han mente, at han skulle have et passende beløb som gevinstandel for de to år, som han plejede at få. Et beløb af 5.000 écus ville han være tilfreds med. Det ville svare til ca 10 % for hvert år. Lorenzo sendte ham et høfligt afslag med henvisning til, at filialens virksomhed havde givet tab, og Commynes måtte bøje sig for denne afgørelse. Han fik intet som *discrezione* for 1488 og 1489, og han måtte gå ind på, at han fik sit tilgodehavende udbetalt i rater. Den sidste rate fik han aldrig betalt²¹).

Der er vist ikke hidtil fremdraget andet materiale fra det 14 århundrede end den omtalte *libro segreto* fra bankierselskabet Strozzi, fx *scritta* = modtagelsesbeviser for depositum irregulare, som kan bevise, at de store købmandsselskaber allerede i det 14 århundrede arbejdede ud fra konstruktionen gevinstandel, ikke fast rente, til deponenterne. Men det er sandsynligt, at de gjorde det. Medicierne organiserede vel deres virksomhed på en anden måde end Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli. De gik bort fra typen købmandsselskab med mange ligeberettigede *socii*, som havde vist sig at være u hensigtsmæssig. Men bortset herfra har de sikkert i alt væsentligt videreført de bankiertraditioner, som gik helt tilbage til sidste halvdel af det 13 århundrede, og som de var fortrolige med, bl a fordi de hentede en del ansatte og også nogle af deres partnere fra de gamle toskanske købmandsslægter, navnlig fra Bardi.

Mediciernes varehandel havde langtfra det samme omfang som Bardis. Bardi drev ikke blot varehandel på England, Frankrig, Flandern, Katalonien og dele af Tyskland. De handlede også på Levanten og på Nordafrika. Tyngdepunktet i Mediciernes forretning var vistnok finansforretninger, især handel med fremmed valuta. De købte valuta af Camera apostolica, og de solgte også valuta til Camera, og desuden handlede de med valuta med andre *mercatores* fx ved at overtage deres tratter.

Det, der taler for, at man i købmandsselskaberne har arbejdet ud fra princippet om den lovlige *discrezione*, og ikke ud fra princippet om den ulovlige rente af indskud, er navnlig, at lederne af visse store købmandsselskaber fra midten af det 13 århundrede havde et snævert samarbejde med kurien og med Camera apostolica. Det kunne de ikke have, hvis de drev deres selskaber efter principper, der var en overtrædelse, tilmed en som grov anset overtrædelse, af regler i den kanoniske ret fastlagt af paver og på kirkemøder.

At samarbejdet med de højtstående *clerici* var snævert, viste sig bl a på den måde, at de *clerici*, der havde penge, ofte anbragte dem som indskud i de store købmandsselskaber. Det har man en del oplysninger om, og man ville vide meget mere derom, hvis ikke bøger og korrespondance fra disse selskaber i så stor udstrækning er gået tabt. Man kan således af en ansøgning af 9 aug

1298, der beror i et arkiv i Siena, fra medlemmer af Buonsignori, se, at selskabet havde betydelige deposita fra gejstlige i Rom. Selskabet var en fortsættelse af et eller flere selskaber, der virkede i Siena allerede i 1220'erne, og det var længe et af de store toskanske købmandsselskaber. Fra Innocens IV's tid arbejdede det sammen med paverne og kurien og Camera apostolica bl a ved at finansiere Karl af Anjous overtagelse af magten i Syditalien og på Sicilien og ved at bistå Camera med at få pavedømmets indtægter fra andre lande, i særdeleshed England, overført til Italien.

I 1298 var Buonsignori kommet i vanskeligheder, fordi depoterne var blevet nervøse og trak pengene ud. Det resulterede i selskabets sammenbrud. Buonsignoris betalingsstandsning var det første store krak i høj- og senmiddelalderen. Lederne af selskabet mente imidlertid, at selskabet var solvent, og de bad derfor rådet i Siena om, at det måtte få indrømmet et moratorium, idet de henviste til selskabets mange, store og gode gerninger i det halve århundrede, det havde virket, og til den tillid, som paver, prælater og fyrster havde haft til selskabet. De bad endvidere rådet om at foranledige, at paven intervernerede overfor de kreditorer, som hørte til kuriens stab. På omtrent samme tid standsede Riccardi i Lucca, Ammanati i Pistoja og Mozzi i Florenz, som var en aflægger af Scali, og nogle få år derefter kom turen til de florentinske købmandsselskaber Franzesi, Pulci og Rimbartini, og Frescobaldi.

Det, som i denne sammenhæng er af interesse, er, at det klart fremgår af ansøgningen, at selskabet havde og havde haft store deposita fra gejstlige, som hørte til i pavens omgivelser. Fremgangsmåden med at bede bystyret om at gøre sin indflydelse hos paven gældende således, at de gejstlige ikke fortsatte med at trække deres deponerede midler ud, er et højst usædvanligt skridt. Under en undersøgelse, som Clemens VI lod foretage under den næste store finanskrisen for de toskanske købmandsselskaber, krisen i 1342—46, for at få klarlagt, om der kunne inkasseres noget af Buonsignoris skyld til Camera hos arvingerne efter socii i Buonsignori, oplyste en frater Eneas fra Siena, at det var almindeligt kendt, at mange prelati havde haft penge anbragt som depositum irregulare hos Buonsignori²²).

Tilsvarende oplysninger har man om nogle af de store købmandsselskaber fra første halvdel af det 14 århundrede. Man ved fx, at Bartolo Bardi, som var biskop i Spoleto, og Benedetto, som var abbed i Vallombrosa, havde indskudt betydelige deposita hos Peruzzi, at Guillaume fra Savoyen havde anbragt et beløb på 10.000 floriner som depositum irregulare hos tre store købmandsselskaber, Bardi, Peruzzi og Scali, på den måde, at de hæftede solidarisk for tilbagebetalingen, at ved Scalis betalingsstandsning i 1326 havde en kardinal et indestående hos selskabet på 2.135 floriner samt 160 mark sølv, og at biskopper og selv ærkebiskopper havde deposita hos Scali, Bonaccorsi, Peruzzi, Acciaiuoli, Bardi m^{v23}).

Da man længe før havde opfundet konstruktionen gevinstandel i stedet for rente, forekommer det mig at være en barok tanke, at kardinaler, ærkebiskopper og biskopper og andre clerici skulle have anbragt deposita hos selskaber, som Camera apostolica længe havde arbejdet sammen med, på vilkår, som var i eklatant strid med den kanoniske ret. Der var intet motiv til at bryde loven, når man kunne få et pænt udbytte af kapital ved at overholde den. Det er næppe tilfældigt, at man langt ned i tiden har brugt udtryk som depositobankiers og depositobanker og ikke udtryk som mutuumbankiers og mutuumbanker. Mutuum fik enhver kanonist til at tænke på usura, og det ville derfor have været en dårlig idé, om man brugte udtrykket mutuumbankier. Først fra det tidspunkt, da den kanoniske ret havde mistet sit tag over menneskers sind, kunne man begynde at tale om ind-, „lån“ hos bankiers og i banker.

§ 8. *Valutafortjeneste og rentefortjeneste.*

Allerede i oldtiden fandtes der personer, der havde som levevej at omveksle mønter, og da der også i middelalderen cirkulerede mange slags mønter med vekslende indhold af metal og med megen variation med hensyn til den enkelte mønts størrelse og vægt, var behovet for møntomveksling ikke mindre. Der fandtes da også i alle større byer, hvor handelsveje mødtes, personer, som levede af at veksle penge for andre, af det, som kanonister kaldte *cambium minutum* ∴ møntomveksling på stedet.

Da en møntomveksler ikke kan arbejde gratis, må han, selv i de tilfælde, hvor han bliver præsenteret for mønter af fin kvalitet med hensyn til metalindhold m v, under en eller anden form have et vederlag for omvekslingen. Hvis han i sådanne tilfælde arbejder med samme afregningskurs overfor køber og sælger, må han tage dækning for udgifter og fortjeneste gennem en provision for hver omveksling, et vederlag „pro cambio“ eller „ratione permutationis“, men møntomvekslere har selv i sådanne tilfælde sikkert fra gammel tid foretrukket at tage betalingen ved at regne med en lavere kurs ved køb af mønt af en bestemt slags end ved salg. Og i de tilfælde, hvor de mønter, som møntomveksleren skulle købe, var slidte, således at de afveg væsentligt fra vægten af tilsvarende nye mønter, eller måske endog var berøvet et stykke gennem „beklipning“, måtte der regnes med helt andre priser end de sædvanlige.

Hvad enten møntomvekslerne ved cambium minutum nu tog deres betaling under den ene eller den anden form, var der tale om en forretning, som faldt udenfor rentereglerne. Der var ikke tale om kreditgivning og derfor intet renteproblem. Forholdet blev et andet, efterhånden som der blev tale om det, som man kan kalde *fjernhandel med valuta*, hvor der fx af en købmand i Konstantinopel blev solgt byzantinsk mønt mod betaling flere måneder senere i Paris i pund Tournois, eller der af Camera apostolica blev solgt danske kobbermønter til et købmandsselskab i Florenz mod betaling i fransk mønt. Her blev der bl a på grund af den tid, som det tog at få forretningen afviklet, uvægerligt tale om kort kreditgivning fra den købmand, som straks udbetalte penge i den lokale mønt eller i anden almindelig gangbar mønt imod at overtage mønter på en fremmed plads, mønter, som af og til var lidet gangbare udenfor et enkelt land.

Allerede fra slutningen af det 12 århundrede kendes der eksempler på, at købmænd kom ind på at drive sådan fjernhandel med valuta ved hjælp af lånedokumenter og primitive anvisninger, men det var dog først i det 13 århundrede, at der blev tale om fjernhandel med valuta i større omfang. En af årsagerne hertil var de tiendepålæg, som blev hyppigere og hyppigere under pavernes kamp med den tyske kejser Frederik II og mod hans efterkommere Manfred og Konradin og under det såkaldte sici-

lianske eventyr. De midler, som Camera apostolica herigennem fik rådighed over, måtte ofte omveksles til anden valuta, og det var forretninger af en sådan størrelsesorden, at møntomvekslere med cambium minutum som speciale ikke kunne magte dem, navnlig ikke når det var et led i forretningen, at der blev ydet Camera forskud på senere indgående ydelser. Paverne henvendte sig derfor til købmændene om finansiell bistand, og den fik de især af de købmandsselskaber, som var ved at danne sig i Siena og i Florenz.

Den middelaldertratte, som er den vigtigste nydannelse på pengevæsenets område i høj- og senmiddelalderen, er dog næppe skabt som en umiddelbar følge af det finansielle samarbejde mellem købmandsselskaberne i Toskana og Camera apostolica. Den dukker først op i løbet af det 14 århundrede, og der er formentlig næsten et halvt og måske endog næsten et helt århundrede mellem middelaldertrattens opfindelse og tidspunktet for det intime samarbejde mellem Camera og Sieneselskabet Buonsignori, som ved midten af det 13 århundrede var pavens hovedbankier. Den ældste kendte middelaldertratte er fra 1339, og selvom der kan være grund til at tro, at den er opfundet nogen tid før 1339, så tør man ikke på forskningens nuværende standpunkt antage, at den har været i brug allerede fra midten af det 13 århundrede. Slutningen af det 13 århundrede er vistnok det tidligste tidspunkt for middelaldertrattens opfindelse.

Middelaldertratten var ikke udformet på helt den samme måde som nutidens tratte, og den fungerede også på en anden måde, navnlig fordi den ikke blev diskonteret. Det var i strid med forbuddet mod rente at diskontere en tratte, og der er intet, der tyder på, at købmændene og købmandsselskaberne satte sig ud over forbuddet mod diskontering. Alt dette ved man idag meget mere om end i det 19 århundrede, fordi historikere i nyere tid har foretaget en del undersøgelser af de mange tratter, der beror i storkøbmanden Francesco di Marcos arkiv i Prato, og sammenholdt dem med oplysningerne i de bevarede forretningsbøger og forretningspapirer. Herigennem har man fået et pålideligt billede af, hvorledes tratten fungerede i slutningen af det 14 og begyndelsen af det 15 århundrede.

Enkeltheder herom lader jeg ligge, for det, der er af interesse

i relation til den kanoniske rets renteforbud, er kun, at de købmænd og købmandsselskaber, som i senmiddelalderen gav kort kredit gennem overtagelse af tratter, havde mulighed for at gøre sig betalt for denne korte kreditgivning ved at lade vederlaget gå op i det vederlag, som de beregnede sig for omveksling fra een valuta og til en anden, for transport af penge, for arbejde og ulejlighed osv.

At købmændene benyttede sig heraf, vil ingen med blot en vis forståelse af købmandsskab være i tvivl om, og det er også sandsynliggjort, at der blev regnet med omregningskurser for valuta, som gav en så stor margin, at der var rigelig plads i de fleste tilfælde til vederlaget for kort kreditgivning. Men da købmændene ikke selv skilte renteverderlaget ud fra andet vederlag, hverken i selve dokumenterne eller i forretningsbøgerne, har man kun i undtagelsestilfælde kunnet føre et direkte bevis for, at overtagelse af tratter var en af de måder, som købmændene brugte i senmiddelalderen til faktisk at få rente for kort kreditgivning. Det kan ikke undre, at tratten var et af købmændene yndet dokument.

Kanonisternes merkantile indsigt har gennemgående været så ringe, at det næppe gik op for dem, hvor stort det smuthul var, som var skabt fra det tidspunkt, da tratten blev indarbejdet som købmandsdokument. Det blev den i det 14 århundrede. De, der forstod det, affandt sig dermed. De fremhævede, at der ved tratter var tale om køb og salg af valuta, *emptio-venditio*, eller en kontrakt *sui generis* og ikke om *mutuum*, og de holdt de regulære købmandstratter udenfor renteforbuddet. Dette var reelt velbegrunder, for således som tratten fungerede, kunne det ikke umiddelbart ved overtagelsen af en tratte afgøres, om der overhovedet blev tjent på forretningen. Det beroede på, hvorledes købmanden brugte den valuta, som han erhvervede på et fremmed sted. Hvis han fx på grund af de sæsonmæssige svingninger, som der var også i senmiddelalderen, måtte sælge den erhvervede valuta til en lavere pris end påregnet, kunne resultatet blive, at han intet-somhelst tjente på forretningen, og endvidere var der risikoen for, at den erhvervede valuta blev devalueret.

Denne risiko kunne til tider være ganske betydelig. Konger som Philip den smukke og Henrik VIII foretog ret væsentlige

indgreb i møntværdien, og det gik ud over dem, som havde tilgodehavender i landets mønt, derunder købmænd i andre lande.

Man kan således sige, at de kanonister, som overhovedet forstod problemet, acquiescerede ved, at købmænd, som overtog tratter, gennem kurser, provisioner osv gjorde sig betalt også for den korte kreditgivning, som der altid var tale om ved en middelaldertratte. Det, som kanonisterne vendte sig imod, var de tratter, som blev anvendt for at omgå renteforbuddet, tratter, der ikke var reelle købmandstratter $\circ$: lånevekslerne.

§ 9. *Andre rentesurrogater.*

Når en middelalderkøbmand ikke fik tilbagebetalt et ydet rentefrit lån til tiden, led han ofte et tab. Han kunne have ladet pengene arbejde i sin virksomhed, og hvis han havde regnet med at bruge pengene til at opfylde påtagne forpligtelser overfor andre, kunne han se sig nødsaget til at gå ud på det sorte pengeomarked og låne penge hos en usurarius til dyre renter. Købmændene kom derfor hurtigt ind på ved lån *at betinge sig erstatning for de tab, som de led* som følge af, at låntageren ikke overholdt forpligtelsen til at betale tilbage til aftalt tid, og det samme gjorde mange andre långivere.

I 1217 blev der således indgået en aftale mellem en Davanzatus Longobardi og to banchieri eller lombardi om et lån på 21 librae, 13 solidi og 2 denarii med en løbetid på ca 1½ år. Såfremt låntageren ikke tilbagebetalte lånet til rette tid, skulle han betale det dobbelte²⁴). Han betalte rettidigt, men kom alligevel til at betale 32 librae, og det svarer nogenlunde til pantelånerrenten.

I 1249 lånte kejserinde Marie, gift med kejseren i Konstantinopel, og hendes broder Johan hos et italiensk købmandsselskab et beløb svarende til 550 pund Tournois, der skulle tilbagebetales i Frankrig. Såfremt beløbet ikke blev betalt til aftalt tid, skulle der desuden betales „toz les damages et les deperz et les despens“. Samme år lånte Yolande af Bourbon på Cypren af Tempelridderne i Jerusalem et beløb på 10.000 syriske besanter, der skulle tilbagebetales i Frankrig med 3.750 pund Tournois. Den franske konge Ludvig IX garanterede for lånet. Der blev givet Tempelridderne tilsagn om erstatning for ethvert tab, som de måtte lide „pro defectu solutionis hujusmodi“²⁵).

Spørgsmålet, om sådanne klausuler om skadeserstatning og konventionalbod var forenelige eller uforenelige med forbuddet mod rente af lån, blev tidligt drøftet af dem, der i Bologna underviste i kanonisk ret, som et led i undervisningen, og det tyder på, at de, der gav lån, hurtigt blev opmærksom på problemet. Man kan af glosser se, at det er berørt allerede af Huguccio fra Pisa, og det vil sige, at det blev drøftet allerede mod slutningen af det 12 århundrede. Det blev endvidere drøftet af bl a Bernardus Papiensis og Laurentius Hispanus, og man havde i teorien fundet frem til løsningen, før Gregor IX i 1234 udfærdigede sin dekretalesamling. Den gik ud på, at renteforbuddet ikke afskar krav om erstatning. Der var kun tale om „interesse“, det, som man nu kalder opfyldelsesinteresse, og ikke om ulovlig usura, og det var lovligt, at en købmand stillede krav om, at han fik erstatning ikke blot for *damnum emergens*, men også for *lucrum cessans*, den udeblevne fortjeneste. Man kunne endvidere i princippet ikke bestride lovligheden af aftaler om erstatningens størrelse, selvom aftalen var truffet, før misligholdelsen forelå, i form af en klausul om en *poena conventionalis*, en konventionalbod²⁶).

De kanonister, som fortsatte undervisningen efter Laurentius Hispanus, lagde disse synspunkter til grund for undervisningen²⁷), og det, som de nu drøftede, var navnlig de muligheder, der derved var skabt for at komme udenom renteforbuddet. De lån, som købmænd ydede i høj- og senmiddelalderen, var næsten altid korte lån. Renteforbuddet gjorde dem uinteresserede i at yde lange lån, hvad man ikke kan bebrejde dem, for end ikke de gejstlige, som bestyrede kirkelige midler, var indstillet på at yde lange lån uden rente. De foretrak i stedet at købe fast ejendom eller at købe perpétuités. Men da det på grund af den mangelfulde udvikling af kreditvæsenet til tider kunne være svært for en låntager at fremskaffe et nyt lån til indfrielse af et forfaldent lån, så kom den gældbetyngede låntager ofte i lommen på långiveren. Låntageren kunne se sig nødsaget til at lade lånet løbe videre mod betaling af en skadeserstatning eller den i låneaftalen fastsatte skadeserstatning.

Man kan i det trykte kildemateriale fra høj- og senmiddelalderen finde ikke så få andre eksempler end de nævnte på, at

der i lånedokumenter har været indsat bestemmelser om erstatningspligt i tilfælde af misligholdelse, og det er ofte på forhånd præciseret, hvad der i så fald skulle betales som en slags morarente eller konventionalbod. Jeg skal blot anføre nogle yderligere eksempler, som jeg har fundet ved at gennemblade trykt materiale fra det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede. Der kan findes mange andre ved mere systematisk arbejde. Hvad man ikke så let kan afgøre er, hvor ofte låntageren kom til at betale den aftalte konventionalbod og de aftalte morarenter. Virkningen af klausulerne har ofte blot været, at låntageren betalte punktligt, og i så fald bortfaldt spørgsmålet, om der var handlet i strid med rentereglerne.

I de engelske Patent Rolls fra Henry III's tid har man oplysning om vilkårene for tre lån på henholdsvis 1.200, 360 og 860 mark sterling, som Henry III optog i 1232 hos købmænd i Florenz og i Siena²⁸). Lånevilkårene er ens. Lånet på 1.200 mark synes at være ydet af nogle af de købmænd, som hørte til kredsen omkring Florenzkøbmanden Jacob Scala, og lånet på 860 mark blev vistnok ydet af den kreds af købmænd i Siena, som man kan kalde Buonsignorikredsen. Når jeg om forholdene i 1232 foretrækker at tale om Scalakredsen og Buonsignorikredsen i stedet for *societas Scalarum* og *societas filiorum Bonsignoris*, beror det på, at købmændene i Florenz og i Siena i 1232 næppe fremtrådte udadtil på samme måde som mod slutningen af det 13 århundrede. Det lille lån på 360 mark er ydet af købmænd, som jeg ikke kan henhøre til noget senere kendt selskab.

Da lånevilkårene er ens, har man vel her de i 1232 typiske lånevilkår for toskanske købmænd, i hvert fald, når der var tale om kreditter til fyrster. Det drejer sig om meget korte kreditter, idet de skulle afvikles i løbet af ca et halvt år. Der står intet om, at der skulle betales rente, og der kunne heller ikke i selve lånedokumenterne lovligt aftales noget om en fast rente for det halve års kredit. Men købmændene har selv sagt på en eller anden måde fået en modydelse. Den kan have bestået i, at nogle købmænd fik lov til for en tid at drive handel på og fra England. Dokumentet indeholder derimod en bestemmelse om morarente. Hvis kongen ikke betalte i rette tid, skulle han betale „per singulos menses pro singulis X marcis sterlingorum unam marcam dicte monete

pro recompensatione dampnorum, interesse et expensarum“ samt herudover udgifterne til to beredne købmænd med to ledsagende ryttere, en bestemmelse med henblik på tvangsinddrivelse.

Blot et par dages forsinkelse kunne således gøre disse lån til kostbare lån, for der skulle for hver påbegyndt måned betales 1 mark for hver ubetalt 10 mark. Det er 10 % af restgælden for hver påbegyndt måned og hertil udgiften til de to beredne købmænd med ledsagere. Stod lånet ubetalt i et år, skulle der betales mere end det dobbelte tilbage. Men hvis kongen betalte, som han skulle, slap han helt for betaling af rente. Man kan derfor slet ikke angive en effektiv rente af lånene. Renten er uberegnelig. Forsåvidt er den kanoniske rets krav om, at der ikke måtte aftales noget „certum“ som vederlag, opfyldt.

Fra 1235 kender man et lån på 153 librae og 15 solidi i de „stærke“ Provinspund, som et florentinsk købmandsselskab ydede til et købmandsselskab i Pistoja med ret kort løbetid og med klausul om tilbagebetaling med det dobbelte i tilfælde af misligholdelse + omkostninger efter kreditors opgørelse. Robert Davidsohn, som i 1901 gengav dele af dokumentet²⁹), mente, at der var tale om en Champagnemarkedsveksel, men det drejer sig ikke om en ratte. Det er heller ikke korrekt, at dokumentet er det ældste dokument, hvori et florentinsk handelsselskab er omtalt, for man kan med samme ret sige, at et florentinsk handelsselskab er omtalt i dokumentet fra 1232, hvor der fem gange er talt om „socii eorum“. Spørgsmålet er imidlertid, hvad ordet socius i den givne forbindelse betyder.

I 1254 optog Henry III, hans ældste søn og to andre skyldnere, den ene en mercator fra Florenz, hos dronningen af Kastilien og Leon et lån på 2.000 mark sterling, og her er der i lånedokumentet en bestemmelse om, at såfremt lånet ikke blev tilbagebetalt rettidigt, skulle låntagerne godtgøre kreditor „al interesse, alle udgifter og alle tab, som var en følge deraf“³⁰).

Fra 1257 har man et stort lån, som Henry III, hans dronning og hans ældste søn optog hos Scalakøbmænd i Florenz, nemlig et lån på 10.000 mark sterling. Lånet blev ydet i juni 1257 og skulle tilbagebetales senest midsommer 1258, og det var formelt rente-

frit. Men der er en bestemmelse om erstatning, såfremt lånet ikke blev tilbagebetalt til tiden.

“If however it be not paid fully by them at that term they promise to pay every two months 1 mark for every 10 marks as compensation for losses, interest and expenses in the recovery of the same. They will believe the amount of such losses on the simple oath of them”³¹).

Fra 1232 og til 1257 havde Scalakøbmændene således sat morenten ned fra een mark hver måned pr hver ubetalt 10 mark til een mark hver anden måned. Lånemarkedet var i dette tidsrum blevet noget bedre organiseret, men har dog i 1257 været præget af, at der var krig i Italien og krig mellem England og Frankrig.

Fra 1260, hvor forholdene var noget roligere, kender man vilkårene for et lån på 780 mark sterling, som var optaget på kong Henry III's vegne hos et florentinsk selskab. Det skulle tilbagebetales i 1261, og det blev også tilbagebetalt rettidigt. Dokumentet indeholdt en klausul om en konventionalbod på 200 mark sterling i tilfælde af misligholdelse og desuden en erklæring om, at kongen ville erstatte “all loss, interest and expenses” 3: långivernes direkte tab og den tabte fortjeneste i henhold til en opgørelse fra långiverne³²).

Det var nu ikke blot købmandsselskaberne i Florenz og Siena, som lod optage klausuler af denne slags i lånedokumenterne. Man støder også på dem ved lån ydet af købmænd i Pistoja og i Lucca. Som eksempel på, at også Luccakøbmændene brugte dem, kan der henvises til et dokument udstedt i 1293 af Glastonburyklostret til to købmænd i Lucca. Klostret lånte 1.750 pund sterling, der skulle tilbagebetales i løbet af tre år, og der skulle ikke betales nogen rente. Den fordel, som købmændene fik, har sandsynligvis bestået i, at de fik en fordelagtig kontrakt med klostret om levering af uld. Såfremt klostret imidlertid imod forventning ikke betalte i rette tid, skulle der betales erstatning til købmændene for de tab, som de led som følge heraf, i overensstemmelse med købmændenes opgørelse. „Refundere . . . omnia dampna, expensas et interesse, quae . . . dixerint . . . suo verbo simplice se fecisse“³³).

Fra Tempelriddernes lånepraksis kan jeg endelig yderligere

citere et lån, hvis vilkår man har oplysning om gennem referat i en retssag. Sagen synes at vise, at de vilkår, som de toskanske købmandsselskaber udlånte på med hensyn til bestemmelser om erstatning af tab og ikke-opnået fortjeneste, ikke var særlig hårde. Det drejer sig om en retssag, som Tempelridderne i Frankrig førte i 1278 imod enken efter en låntager og hendes nye ægtefælle. Tempelridderne havde ydet et lån på 3.000 pund Tournois til en mand og hans søn uden rente, men på vilkår, at såfremt lånet ikke blev tilbagebetalt rettidigt, skulle låntagerne yderligere betale 3.000 pund Tournois „pro pena, cum toto interesse, dampnis, deperditis et expensis“, som Tempelridderne led, i henhold til deres opgørelse. Det er det samme princip om „dobbelt op“, som vi mødte i de foran omtalte lån fra 1217 og 1235.

Lånet blev ikke tilbagebetalt til tiden, og der skete dette, at begge låntagerne døde. Enken efter sønnen og enkens nye ægtefælle blev derefter stævnet til at betale „dobbelt op“. De gav ikke møde under sagen, og Parlamentet afsagde derefter udeblivelsesdom, men den lød kun på lånebeløbet. Parlamentet henskød afgørelsen om bod og erstatning til en senere dom. „Salva petitione sua super dampnis, deperditis et expensis predictis“. Hvad sagen endte med, kan ikke ses, og man kan heller ikke se, hvornår lånet blev ydet³⁴).

Den sidste metode til at manøvrere udenom renteforbuddet, som jeg skal omtale, gik ud på, at låntager og långiver supplerede bestemmelserne i et lånedokument om et rentefrit lån med en mundtlig aftale om, at låntageren så til gengæld måtte vise sin *påskønnelse* heraf gennem *passende kontante gaver til långiveren*. Hvis der havde været konsekvens i kanonisternes stilling til renteforbuddet, havde de naturligvis fastslået, at gaver, som en låntager ydede til långiveren eller til dennes familie, måtte betragtes som omgåelse af renteforbuddet i alle de tilfælde, hvor der ikke kunne være andet rimeligt motiv til gaven end det rentefri lån, men der var ikke konsekvens i fortolkningen. Kanonisterne antog, at det ikke var ulovligt, at en låntager gav långiveren gaver, såfremt der ikke var nogen pligt til at yde gaven. Låntageren skulle handle spontant. Ydelsen skulle være udtryk for en påskønnelse fra hans side af långivers noble optræden. Pligtmæssige ydelser var rente.

Normalt ville en købmand ikke være begejstret for at gå den vej, for der var altid den risiko, at långiveren ikke rykkede ud med nogen påskønnelse, men nøjedes med at tilbagebetale det ydede lån. Men såfremt det drejede sig om en fast forretningsforbindelse, hvor låntageren regelmæssigt havde brug for kredit, kunne metoden bruges, for hvis låntageren ikke regelmæssigt viste sin påskønnelse, blev der stoppet for fremtidig kredit. Forholdet kan paralleliseres med drikkepenge til tjenere, dengang da drikkepenge ikke var regnet ind i priserne. I princippet var restaurationsgæsten vistnok ikke forpligtet til at betale drikkepenge til tjeneren, men den gæst, der regelmæssigt spiste på en bestemt restaurant, var klar over, at han blev meget dårligt betjent, om han overhovedet blev betjent, hvis han ikke gav de sædvanlige drikkepenge og helst lidt mere.

Gennemblader man det trykte engelske kildemateriale fra Liberate Rolls og Patent Rolls fra 13 århundrede og begyndelsen af det 14, kan man finde mange ydelser af denne slags. Henry III yndede at give kontante gaver til hustruerne til de i London sig opholdende socii i de toskanske købmandsselskaber, og det havde fra disse sociis synspunkt den fordel, at de ikke behøvede at bogføre beløbene som indtægt i filialregnskabet og at dele dem med de andre socii i selskabet. Hvad de gjorde, kan man ikke se, for forretningsbøgerne er gået tabt.

Under Edward I-III synes ordningen at være blevet sat mere i system, og nu blev disse påskønnelser vistnok som regel udbetalt til firmaerne, men da der også anvises mange beløb som erstatning for lidte tab på grund af forsinket tilbagebetaling, og man langt fra altid kan se, om der i lånedokumentet fandtes bestemmelser om erstatning i tilfælde af misligholdelse, og hvad de i bekræftende fald gik ud på, er det ikke altid muligt at afgøre, om et anvist beløb er erstatning for tab eller er ren påskønnelse. Dette er også mindre væsentligt, for det afgørende er, at man kan se, at begge metoder blev brugt, og at de efter den kanoniske ret i princippet begge var lovlige. Jeg skal kun anføre, at der til Frescobaldi, som i begyndelsen af det 14 århundrede var den engelske konges hovedfinancier, blev anvist £ 1.000 i året 1300 og £ 2.000 i året 1301 samt £ 10.000 i året 1302 og igen £ 10.000 i året 1306. Til Bardi, som lidt senere blev kongens

hovedfinancier, blev der i 1313 anvist £ 2.000, i 1317 mark 4.000, i 1333 £ 1.000 og i 1345 £ 10.228³⁵).

Der kan ved systematisk undersøgelse, navnlig af utrykt arkivmateriale, findes mange andre eksempler på, at købmandselskaber fik vederlag for løbende kreditter i form af kontante gaver. E B Fryde, som har arbejdet med utrykt kildemateriale vedrørende Edward III's lånetransaktioner, har her fundet mange oplysninger om gaver til Bardi og Peruzzi. Mellem maj 1338 og marts 1340 ydede de således Edward III kreditter til beløb £ 120.000. Som tak herfor ydede kongen kontante gaver til beløb £ 70.000. Kongens engelske hovedfinancier i begyndelsen af Hundredårskrigen, William de la Pole — der hurtigt standsede sine betalinger —, fik også sit vederlag som kontante gaver og andre begunstigelser. Når kongen lånte hos andre end de faste forbindelser, blev renteforbuddet derimod ofte overtrådt, som regel på den måde, at gældsbeviset blev forhøjet med et beløb svarende til den ulovlige rente.

Fryde er som mange andre historikere opmærksom på, at ved kreditgivning over landegrænser kunne långivere sikre sig vederlag ved at yde lånet i fremmed mønt, og han nævner som eksempel herpå et lån i 1343 fra Hansekøbmænd til Edward III på 45.000 floriner „de scuto“. Långiverne betingede sig, at omvekslingen af mønterne — eller fordringerne — såvel ved lånets udbetaling som ved tilbagebetalingen skulle ske gennem dem til en nærmere fastsat kurs. Hansekøbmændene købte ved ydelsen af nævnte lån florinerne til kurs 3 s 4 d, og da Edward senere måtte købe florinere for at indfri lånet, var kursen ifølge aftalen 3 s 7 d pr floriner³⁶).

Hermed har jeg i store træk gjort rede for kanonisk rets rentedoktrin. Kendskab hertil er nødvendig, hvis man vil studere middelaldertrattens oprindelse og de negotiable papirers udvikling i tiden efter Reformationen. Dette er problemer, som danske retshistorikere hidtil ikke har skænket megen opmærksomhed, selvom de fra nutidsjuristers synspunkt måske er nok så interessante som mange andre retshistoriske problemer.

KAPITEL II. BANKFORRETNINGER I SENMIDDELALDEREN

§ 10. *Kreditiver og anvisninger.*

Fra det tidspunkt, da mønter var opfundet og i almindelig brug, og det vil sige længe før Kristi fødsel, fandtes der i alle større handelsbyer trapezitai og argentarii, som gav sig af med at omveksle de forskellige slags mønter, der var i omløb. Hvis man anser sådan omveksling i en bod, det, som middelalderens kano-nister kaldte *cambium minutum*, for at være det væsentlige i bankvirksomhed, blev der drevet bankvirksomhed allerede i old-tiden, og det er der da også nogle, der har gjort gældende. Der er til støtte herfor yderligere blevet henvist til, at der også fandtes personer og institutioner, som påtog sig at opbevare mønter og ædelt metal og andre kostbarheder som *depositum regulare*.

Cambium minutum og modtagelsen af *depositum regulare* kan imidlertid ikke anses for at være det væsentlige ved bankvirksomhed. Det er ikke disse ting, som nutidens banker og bankiers lever af, og det var heller ikke dette, som var det væsentlige for senmiddelalderens købmandsbankierselskaber. Den fortjeneste, som tages hjem på handel med fremmed valuta, bliver fortrinsvis taget hjem og blev allerede i senmiddelalderen fortrinsvis taget hjem på *fjernhandel* med fremmed valuta under forskellige former, ikke på „pengeombytning i det små“. Modtagelse af penge, sølvtøj, møntsamlinger og lignende som *depositum regulare*, det, som man kalder „lukket depot“, er heller ikke en forretning, som betyder noget for nutidens banker.

Det, som er væsentligt for bankvirksomhed, er *modtagelse af midler fra en videre kreds som indskud* eller med det i høj- og senmiddelalderen foretrukne udtryk som *depositum (irregulare)*, og disse midlers anvendelse til *finansiering af erhvervsvirksom-*

hed og offentlig virksomhed. Denne kombination var næppe kendt i oldtiden. Det er vel blevet anført, at oldtidens trapezitai, argentarii, societates publicanorum eller visse mercatores drev bankvirksomhed på lignende måde, som lokalbankiers og købmænd kom ind på at gøre i højmiddelalderen, men dette er hypotese. Man ved ikke ret meget herom. Til støtte for hypotesen henvises der bla til nogle få fragmenter i Justinians retsbøger om depositum irregulare, men de er ikke afgørende. Det lader sig ikke godtgøre, at der blev drevet egentlig bankvirksomhed i oldtiden, og det er udelukket, at der er kontinuitet mellem et eventuelt antikt bankvæsen og høj- og senmiddelalderens bankiervirksomhed. Spor af bankiervirksomhed lader sig ikke påvise i den tidlige middelalder.

Hvad man derimod kan se med sikkerhed, er, at der allerede i sidste halvdel af det 13 århundrede fandtes en del selskaber af mercatores, af varekøbmænd, i Toskana i bystater som Siena, Florenz, Lucca og Pistoja, der drev fjernhandel med fremmed valuta med bla Camera apostolica og ydede korte kreditter til Camera apostolica og til konger og andre. Midlerne, som disse købmandsselskaber skulle bruge til denne *accessoriske* virksomhed, tilvejebragte de på den måde, at de tog imod penge fra private som depositum irregulare, idet de gav et vederlag derfor til deponenterne.

De arkiver, der fandtes i disse ældste toskanske købmandsselskaber, er gået tabt, og det er også det meste af arkivmaterialet fra de købmandsselskaber, som virkede i det 14 århundrede. Historikere kan derfor ikke foretage studier i forretningsbøger og forretningspapirer fra selskaber som Buonsignori, Scali og Mozzi, og det, der er bevaret fra selskaber som Bardi, Peruzzi og Strozzi, er meget begrænset. Fra Mediciernes arkiv, som angår det 15 århundrede, er der bevaret noget mere, men også her er størstedelen gået tabt. Det eneste velbevarede købmandsarkiv fra senmiddelalderen findes i byen Prato ved Florenz. Det vedrører storkøbmanden Francesco di Marco, og årsagen til, at det ikke er gået tabt, er, at Francesco di Marco selv bestemte, at hans arkiv ikke måtte tilintetgøres, men skulle bevares, og at han traf foranstaltninger til, at bestemmelsen blev overholdt. Der er imidlertid så meget materiale bevaret i arkiverne, derunder Vati-

kanarkivet og i den engelske konges arkiver, om de toskanske købmandsselskabers bankforretninger i 13—15 århundreder, at man kan danne sig et ret klart billede af denne virksomhed.

Fjernhandel med valuta, hvorved jeg forstår en *handel, der delvis opfyldes på fremmed plads*, synes varekøbmænd så småt at være kommet ind på allerede ved midten af det 12 århundrede, og anledningen har især været korstogene. Under de senere korstog er der gang på gang sket dette, at en fyrste eller en adelsmand løb tør for penge. Han måtte under den ene eller den anden form have finansiell hjælp. Den kunne komme fra Tempelridderne, der tidligt havde påtaget sig transport af penge til det hellige land. Det var imidlertid forbundet med en betydelig risiko at transportere mønter fra occidenten til det hellige land, og det var forbundet med store omkostninger, såfremt det skulle ske isoleret, og der ville under alle omstændigheder gå lang tid, før de nåede frem. Man må derfor tidligt være kommet på den tanke, at der kunne rejses penge hos varekøbmænd, der handlede på Levanten, og det ville i sidste halvdel af det 12 århundrede navnlig sige hos varekøbmænd fra bystater som Venedig, Genua og Pisa.

En af de konger, som under et korstog måtte have finansiell bistand fra varekøbmænd, fordi han kunne se bunden på sin krigskasse, var Rikard Løvehjerte. Da han var i det hellige land, lånte han i maj-juni 1191 en del penge hos købmænd fra Pisa og fra Bologna, og han overtog garanti for nogle lån, som hans riddere optog hos disse købmænd. Men desuden forsynede han den 3 aug 1191 fire af sine riddere, der stod overfor at skulle vende hjem til occidenten med skib, med et dokument, hvori han bad den pisanske købmand Jacobus de Jhota om at skaffe de fire riddere lån på indtil 1.000, 700, 600 og 500 mark sterling, idet han forpligtede sig til at opfylde de aftaler, som Jacobus og hans kreditforbindelser gik ind på med hensyn til lånenes tilbagebetaling.

Dokumentet svarer med hensyn til den økonomiske realitet til de *generalkreditbreve*, som konger og andre kom ind på at udstede mod slutningen af det 12 århundrede, i reglen kaldt litterae patentis procuratoriae de mutuo, men det adskiller sig fra dem ved, at det var rettet til en bestemt købmand i Pisa. Generalkre-

ditbrevene var rettet til en ubestemt kreds. De blev udfærdiget fx til personer, som skulle på rejse, og formålet har vel bl a været at undgå risikoen ved at rejse med større beløb i sølv- og guldmonter. Historikere har længe været opmærksom på disse kreditdokumenter, idet man bl a i de engelske arkiver har oplysninger om *talrige generalkreditbreve udfærdiget af Johan uden land og under formynderstyret for hans søn Henry III*. Som eksempel anfører jeg teksten på et generalkreditbrev udfærdiget i 1202 af Johan uden land:

„Johannes Dei gratia etc.

Universis mercatoribus has litteras inspecturis salutem. Noverit universitas vestra, quod nos latores praesentium, Hugonem de Feritate et Robertum de Sablenco, pro negociis nostris promovendis ad Romanam curiam destinamus et mercatoribus a quibus pecuniam usque ad D marcas argenti pro ipsis negociis promovendis mutuo acceperint, ipsam pecuniam persolvere tenebimur: et nos per praesentes litteras principales super hoc constituimus debitores et termino statuto secundum conventionem inter praedictos clericos nostros et mercatores factam illis qui praesentes litteras nobis vel mandato nostro reddent, una cum litteris praedictorum clericorum patentibus summam pecuniae mutuo acceptae protestantibus, pecuniam ex integro faciemus persolvi. Teste me ipso, apud Fissam, VI die Januarii.“

Dokumentets indhold går i korthed ud på, at kongen anmodede alle købmænd om at give to nærmere betegnede clerici, som skulle til Rom for at varetage kongens interesser overfor kurien, kredit indenfor et beløb af 500 mark sterling for hans regning. Kongen forpligtede sig til at betale beløbet mod tilbagelevering af dokumentet + kvittering fra de to clerici for, at de havde modtaget pengene.

Kreditbreve eller med et senere almindeligt udtryk *kreditiver* blev også brugt af franske konger og af paver. Fra fransk praksis kender man nogle af Ludvig IX i 1265 og 1267 udfærdigede kreditbreve, hvorved han transfererede betydelige tilskud til kongeriget Jerusalem ved købmændenes mellemkomst, og uden at der i den anledning blev tale om speciel forsendelse af mønter eller ædelt metal. Hans søn og efterfølger Philip III brugte i 1272 et generalkreditbrev til at overføre et beløb på 5.000 mark Tournois

til pave Gregor X. Han lovede den eller de personer, som ville låne paven beløbet, at han ville foranledige beløbet anvist til betaling hos Tempelridderne i Paris mod tilbagelevering af dokumentet og aflevering af pavens kvittering for, at han havde modtaget beløbet.

Fra Camera apostolicas praksis kender man en del under Johannes XXII udfærdigede kreditbreve, og også i disse tilfælde har formålet som ved mange af de engelske kongelige kreditbreve ikke været at opnå kredit, men at undgå forsendelse af specie. Den 19 juni 1323 blev således tre gejstlige sendt fra Avignon til Neapel i en særlig mission, og de fik da med et kreditbrev, hvorefter de i købmandsselskabet Bardis filial i Neapel kunne hæve nærmere angivne beløb. Den biskop i Lucca, som i 1329 arresterede antipaven, Peter fra Corvara, havde fået et kreditbrev fra paven, hvorefter han kunne hæve indtil 5.000 floriner hos købmandsselskabet Acciaiuoli. Biskoppen gjorde faktisk brug af kreditbrevet indenfor et beløb af 4.080 floriner, som paven i 1330 lod udbetale til Acciaiuoli. Johannes XXII havde endvidere ved udsendelse af pavelige nuntier den praksis, at han forsynede nuntien med et kreditbrev, hvorefter den pågældende hos de florentinske købmandsselskaber, som Camera samarbejdede med, kunne hæve de beløb, som han skulle bruge i kirkens interesse og til dækning af udgifterne ved sit eget og sine ledsageres underhold under rejsen.

Fra det tidspunkt, da middelaldertratten var indarbejdet, var der ikke det samme behov for kreditbreve som tidligere. Den, der skulle på rejse i udlandet eller til udlandet for at studere, kunne i en filial af et købmandsbankierselskab mod indbetaling af et beløb erhverve en ratte på hovedkontoret eller på en anden filial med sig selv indsat som beneficiarius og hæve beløbet i udlandet i fremmed valuta. Kreditbrevet gik dog ikke af brug i senmiddelalderen. Der er fundet kreditbreve i såvel Francesco di Marcos arkiv som i Mediciernes¹⁾.

Kreditbrevet var en form for *anvisning*, hvorved man forstår *et dokument, hvori een person, assignanten, anmoder en anden person, assignaten, om for sin regning at ville udbetale et beløb til en tredjemand, assignataren*. Dette dokument overgiver assignanten som regel til assignataren, som så afleverer det til assign-

naten, når denne honorerer anvisningen. Forskellen mellem den „simple“ anvisning og kreditbrevet består i, at ved kreditbrevet har assignanten ikke et tilgodehavende hos assignaten. Han trækker anvisningen i det håb, at assignaten vil yde ham kredit ved at indløse kreditbrevet. Ved den „simple“ anvisning har assignanten et tilgodehavende, som han trækker på.

Det er den almindelige opfattelse, at der i høj- og senmiddelalderen ikke fandtes noget, der svarede til nutidens „check“, eller sagt på en mere korrekt måde, at man i høj- og senmiddelalderen ikke gjorde brug af „simple“ anvisninger. Den, der havde et beløb indestående på en konto hos en lokalbankier eller et købmandsselskab, kunne ikke trække på det ved at udstede anvisninger. Han måtte møde op hos bankieren eller købmandsselskabet sammen med den, som skulle have udbetalt et beløb eller have et beløb overført til sin konto og diktere til den pågældende, hvad der skulle foretages, og han kunne således ikke begrænse sig til at afgive en anvisning. Grundlaget for denne opfattelse er navnlig visse bestemmelser i italienske bystaters statutter, der var udtryk for den opfattelse, at *personlig fremmøde var bedre end skriftlige udfærdigelser*. Man undgik i så fald risikoen for forfalskede anvisninger.²⁾

Forholdet var dog et andet, når det drejede sig om tilgodehavender i de internationale købmandsselskaber, og hvad der måtte sidestilles dermed. Her ser man af og til træk på tilgodehavender ved hjælp af en simpel anvisning. Kravet om personlig fremmøde kunne ikke opfyldes uden urimeligt besvær og bekostning. Som eksempel herpå nævner jeg en anvisning trukket i 1249 af Marie, der var kejserinde i Konstantinopel, og hendes broder på deres slægtning i Paris, enkedronning Blanche af Kastilien. Under Ludvig den helliges korstog i 1248—52 var hans moder rigsforsender i Frankrig.

Når kejserinde Marie og hendes broder trak en anvisning på enkedronning Blanche, beroede det ikke på, at de ønskede at opnå kredit. Der var ikke tale om et kreditbrev. Forholdet var blot dette, at Blanche havde tilsynet med nogle midler, som de fik bestyret af Johannitterne i Paris, og at Marie og hendes broder nu fik brug for disse midler og derfor ønskede dem overført til Konstantinopel. Dette kunne have været ordnet på den

måde, at Blanche hævede beløbet og sørgede for, at det på en eller anden måde blev oversendt i form af mønter, guld eller sølv. Udgifterne ved en sådan oversendelse af „specie“ ville imidlertid være prohibitive, hvis sendebuddene ikke kunne tage andet med, og der kunne derfor hengå en del tid, før beløbet nåede frem. Marie og hendes broder eller vel snarere deres finansielle rådgivere i Konstantinopel fandt derfor på en billigere og hurtigere metode til at ordne sagen. De optog et lån hos en toskansk købmand Escot, der var borger i Konstantinopel og måske socius i et toskansk købmandsbankierselskab — man har gættet på Rinaldus Tolomei et Petrus Scotti Dominici i Siena —, idet de forpligtede sig til at sørge for, at der i Paris blev udbetalt et beløb på 550 livres Tournois til Escot eller til en repræsentant for denne.

Som legitimation fik Escot en anvisning på Blanche. Den har formen af et brev, men ser man på brevets juridiske struktur, er der tale om en anvisning med Marie og hendes broder som assignanter, Blanche som assignat og Escot som assignatar. Marie forklarede Blanche, at hun og hendes broder skyldte Escot 550 livres Tournois ifølge lån, og hun bad Blanche om at sørge for, at beløbet blev udbetalt senest 15 dage efter brevets forevisning, idet hun tilføjede, at såfremt anvisningen ikke blev honoreret, havde hun og broderen forpligtet sig til at erstatte al skade, som långiveren ville lide som følge heraf. Anvisningen var således en à viso anvisning.

Blanche sørgede for, at anvisningen blev honoreret, og i den arkivsag, hvor anvisningen findes, ligger der en kvittering fra Escot, hvorefter man kan se, at betalingen skete „in domo hospitalis Parisiensis“ σ : gennem Johannitterne. Hvis forholdet har været dette, at Escot selv hævede beløbet, hvad noget tyder på, så har Escot nok været en købmand, som skulle fra Konstantinopel til Champagnemarkederne for at handle med varer, hvorfor han var interesseret i at slippe for risikoen ved at rejse med specie. En anvisning fra Marie på Blanche var en førsteklases anvisning. Hvad det har kostet Marie og hendes broder at få beløbet overført blot ved hjælp af dokumenter, kan man ikke afgøre, bl a fordi man ikke kan se, hvad Escot beregnede sig pro cambio.

Dette var imidlertid ikke den eneste anvisning, som Marie og hendes broder trak på Blanche i 1249. Kort tid derefter trak hun en anvisning på 680 livres Tournois med en anden Toskaner som assignatar og en anvisning på 1.800 livres Tournois med en ridder som assignatar. Da de breve, som blev udfærdiget til Blanche om disse overførsler, er redigeret på omtrent samme måde, tør man vel slutte, at man har brugt en da allerede ret almindelig metode til at transferere penge fra sted til sted uden samtidig forsendelse af specie. Marie og hendes broder købte byzantinsk mønt og solgte livres Tournois.³⁾

Hvis middelaldertratten havde været opfundet på dette tidspunkt, kunne transfereringen være sket ved udfærdigelse af en tratte. Marie ville i så fald have været trassent eller, som man sagde til at begynde med, *prenditore*, idet hun modtog et beløb af Escot i byzantinsk mønt. Escot ville have været remittent eller, som man da sagde, *datore*, den, der afgav penge mod at få fremmed valuta på et andet sted. Blanche ville have været trassat, og der ville desuden være en fjerdemand i tratten, en *beneficiarius* eller korrespondent for Escot, som på den fremmede plads kunne modtage de 550 livres Tournois på hans vegne, hvis han ikke selv ønskede at hæve beløbet i Paris, jfr herom s 147 ff. Købmændene havde dog næppe allerede i 1249 fundet ud af den sindrige teknik, som middelaldertratten var udtryk for. Men de havde i 1249, som man kan se af dokumenterne om Maries og hendes broders midler i Paris, fundet på andre metoder til at transferere midler uden forsendelse af specie, og denne kombination af gældsbrief og anvisning var ikke den eneste. Samme år betalte den engelske konge Henry III en del af den vassalafgift, som han skulle betale til paven, på den måde, at han indbetalte beløbet til nogle som *socii* i det florentinske købmandsselskab *Scala* (*Scali*) betegnede købmænd, der havde indrettet en filial i London, hvorefter hovedkontoret i Florenz udbetalte det tilsvarende beløb til *Camera apostolica*. Det kan man se af en kvittering fra Innocens IV til kongen.

Der blev ved midten af det 13 århundrede også af Ludvig den hellige gjort brug af anvisninger, da han forberedte og gennemførte det korstog, som han drog på 1248—52. Han begyndte med at opspare en del af de penge, som han skulle bruge til at

betale udgifterne, en slags „krigskasse“ med rede penge, og han lod samtidig bygge og udruste en flåde. Dette arbejde blev for en væsentlig del udført i Genua med bistand af genuesiske købmænd og redere. Når Ludvig den hellige præsterede betalinger herfor til købmændene og rederne, gjorde han i et betydeligt omfang brug af dokumenter, som i realiteten var anvisninger. De var som meget andet forløbere for den middelaldertratte, som kom i brug i det 14 århundrede, og som kun er en speciel udformning af anvisningen, men de var ikke tratter.

Kreditbrevet er det næstældste af de kreditdokumenter, som man gør brug af i nutidens bankpraksis. Det ældste er det simple gældsbrev. Man taler dog ikke længere om et kreditbrev, men om et kreditiv eller akkreditiv. I princippet er der ingen forskel mellem de kreditbreve, som Johannes XXII udstyrede sine nuntier med, og kreditivet. De danske banker er dog for nogen tid siden holdt op med at udfærdige kreditiver. Efterspørgslen var efterhånden for lille. Men man kan stadig få dem i visse udenlandske banker.

§ 11. *De toskanske købmandsselskabers Londonfilialer.*

Det vigtigste af de i høj- og senmiddelalderen opfundne betalings- og kreditdokumenter er tratten. Da tratten i de første århundreder var udformet på en anden måde end nutidens tratter, vil jeg kalde denne ældste tratte *middelaldertratten*.

Middelaldertrattens oprindelse var det første problem, som interesserede den retshistoriker, som mod slutningen af det 18 århundrede gav sig til at arbejde med handelsrettens historie, folkeretsjuristen Georg Friderich von Martens. Han udgav i 1797 afhandlingen *Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechselrechts*. Martens og med ham mange andre satte trattens oprindelse i forbindelse med Champagnemarkederne. Disse markeder, der blev afholdt i byerne Lagny-sur-Marne, Provins, Troyes og Bar-sur-Aube fra ca 1150 og gennem mere end halvandet århundrede, var et centralt sted for omsætningen i Vesteuropa af varer som klæde, ting af læder, honning, sukker, krydderier, medicinalvarer, farvestoffer, alun

osv, og tillige et sted, hvor man kunne afvikle betalinger over landegrænser. Her mødtes købmænd fra Italien, Frankrig, Flandern, Hainaut, Brabant, Rhintyskland, England og Katalonien.

Den stiltiende forudsætning for denne hypotese om, at middelaldertratten har forbindelse med Champagnemarkederne, er, at middelaldertratten fungerede på samme måde, som nutidens tratte ofte gør. Det vil sige, at en eksportør trak en ratte på sin køber og lod denne diskontere hos et købmandsselskab. Forudsætningen er imidlertid uholdbar. For det første blev en middelalderratte *ikke diskonteret*. Det ville have været en klar overtrædelse af renteforbuddet. For det andet var varer til Champagnemarkederne *ikke* solgt, før de blev afsendt til markederne. De blev netop sendt til Champagnemarkederne, fordi de ikke var solgt. Der var således ikke en køber, som tratten kunne trækkes på.

Efter de undersøgelser, der er foretaget i nyere tid af den måde, hvorpå middelaldertratten fungerede, har denne næppe kunnet udvikle sig før det tidspunkt, da remittenten=datore=den købmand, der rykkede ud med pengene i lokal valuta, havde en filial eller korrespondent i udlandet=beneficiarius, der kunne optræde på hans vegne og modtage modværdien i fremmed valuta, og trassenten=prenditore=modtageren af lokal valuta havde en forbindelse i udlandet=trassaten, som var villig til at honorere hans ratte i den fremmede valuta. Filialer i udlandet eller i det mindste korrespondenter i udlandet har været af væsentlig betydning for opfindelsen af middelaldertratten. Det var endvidere filialoprettelsen, som medførte, at Champagnemarkederne tabte deres internationale betydning og endte som lokale markeder. Det er den almindelige opfattelse, at denne udvikling begyndte ca 1285 og var fuldendt ca 1315. Fordyber man sig i det publicerede materiale fra de engelske Close Rolls, Patent Rolls, Liberate Rolls og Rymers Foedera, viser det sig imidlertid, at de toskanske købmandsselskaber gav sig til at oprette filialer i London allerede ved midten af det 13 århundrede. De selskaber, som gik i spidsen, var Buonsignori i Siena, Scali i Florenz og muligvis også Rimbertyni i Florenz.

Købmænd fra Flandern, Nordfrankrig, Cahors, Piacenza, Bologna, Florenz og Siena fandt tidligt vej til England og fik midlertidige tilladelser til at handle på det engelske marked.⁴⁾ Johan uden land havde opmuntret dertil ved den 5 april 1200 at kundgøre, at alle købmænd, fra hvilket land de end kom, uden fare kunne komme til England med deres varer og igen forlade landet. De skulle i England nyde den samme fred, som englændere nød i de pågældende købmænds hjemland, og ikke betale andet end de sædvanlige afgifter.

Vistnok allerede i 1220'erne og i hvert fald fra 1230'erne var købmænd fra Florenz fra den kreds af købmænd, som grupperede sig om købmanden Jacob Scala, på handel i England, og lidt før midten af det 13 århundrede havde de en filial i London. Beviset herfor er dels et beskyttelsesbrev af 28 sept 1249 fra den engelske konge til købmanden Mainectus Spinae, dels en kvittering af 7 decb 1249 fra Innocens IV til den engelske konge. Kvitteringen angår halvdelen af den tribut på 1.000 mark sterling, som kongen hvert år skulle betale som pavens vassal. Henry III var i reglen bagud med betalingen, og dette har man taget som udtryk for dårlige finanser, men forholdet var vist navnlig, at det var ham inderligt imod at betale beløbet, og at det var drilleri fra hans side, når han betalte uregelmæssigt og ofte betalte i rater. En tribut på 1.000 mark sterling om året var ikke en tyngende afgift. De afgifter, som pavens øvrige vassaller skulle betale, var ofte meget større. Betalingen fra den engelske konge var symbolsk, og det var symbolikken, som irriterede.

Kvitteringen er trykt i Rymers Foedera⁵⁾, men få af de historikere, som har arbejdet med købmandsselskabernes historie, synes at have lagt mærke til den. Der indledes med en hilsen til pavens kære søn og en velsignelse. Derefter fortsættes der således:

„Serenitati regiae praesentibus innotescat, quod dilecti filii, Jacobus de Scala, Arengus Abadengi, Hugo Rusticelli, Jacobus Giberti et Balenoctus Petri, mercatores Florentini

Pro Mannecto Spinae, Gerardo Riccobaldi, Ugutione Simonecti, Agutio Giberti et Clarissimo Jacobi, mercatoribus Florentinis in Anglia commorantibus, sociis eorundem, quingentas mar-

chas sterling' de mille march' quas anno proximo praeterito ecclesiae Roman' pro censu solvere tenebaris, camerae nostrae tuo nomine persolverunt“.

Ved nærværende underrettes eders kongelige højhed om, at de kære sønner... for regning Mannectus Spinae..., købmænd fra Florenz, som har taget ophold i England, deres socii, i eders navn til vort Camera har indbetalt 500 mark sterling af de 1.000 mark, som I skulle betale som census til den Romerske kirke for det nærmest forløbne år.

Af en udbetalingsordre, som findes i *Liberate Rolls*⁶⁾, fremgår det, at Mainectus Spinae, Gerardus Riccobaldi, Huguccio Simonecti og Agutius Giberti allerede den 9 maj 1249 opholdt sig i London, og af mange andre engelske aktstykker kan man se, at disse og andre socii fra Scalakredsen i begyndelsen af 1250'erne var så regelmæssigt i London, at der må have været en filial⁷⁾. Den faste tilknytning fremgår også af et beskyttelsesbrev fra kongen, som blev udfærdiget den 28 sept 1249 til Mainectus Spinae og hans socii i London. En af dem havde fået den idé, at Mainectus ved at optræde som mercator for kongens onkel, Peter af Savoyen (Sabaudia), som boede i London, kunne slippe for visse af de ubehageligheder, som fremmede købmænd ofte kom ud for. Idéen skulle vise sig at være god. Scalas socii i London havde i de følgende år ved flere lejligheder gavn af at være en slags kongelige protégéer.

Huguccio Simonecti og Gerardus Riccobaldi var på handel i England allerede nogle år tidligere⁸⁾, og endelig er der en købmand fra Scalakredsen, Aymerius Cosse, som meget regelmæssigt var på handel i England ikke blot i 1240'erne, men også i 1230'erne⁹⁾, måske allerede i 1229. Han er ikke nævnt i kvitteringen af 7 decb 1249, og der er mange andre vigtige aktstykker, som ikke omtaler ham, men han var ikke desto mindre en af de ledende socii fra Scalakredsen og en af dem, der tidligst forstod, at der var penge at tjene ved at drive forretning på England og fra England. Grunden til, at Aymerius Cosse ikke er omtalt slet så ofte i engelske aktstykker som Mainectus Spinae, Huguccio Simonecti og Rusticellus Cambii, kan være, at Aymerius Cosse har været den socius, som rejste rundt til klostrene for at købe uld op og derefter rejste til de nordfranske og flan-

derske byer og markeder for at sælge den. Handelen med uld var noget, som de toskanske købmænd interesserede sig for fra første færd, ikke så meget for at eksportere den til Italien som for at eksportere den til Nordfrankrig og til Flandern.

Købmænd fra det, som ved midten af det 13 århundrede kan kaldes *Scalakredsen*, var imidlertid vistnok i England allerede fra 1224, dog kun på midlertidige ophold. I aktstykker fra 1224, 1226, 1227 og 1229¹⁰) ser vi nemlig omtalt fem florentinske købmænd Cambius, Simonettus, Spiliatus, Aimerus og Jacobus, som nok har været dem, som grundlagde den forretning, som i sidste halvdel af det 13 århundrede blev til 3—4 florentinske købmandsselskaber.

Dette er hypotese, men den er efter min opfattelse velbegrundet. Sagen er den, at der i Florenz og Siena noget ind i det 13 århundrede fæstnede sig den navneskik for borgerlige, at en søn til sit navn tilføjede „filius“ med faderens navn i genetiv. „Filius“ blev hurtigt strøget, og man nøjedes med genetiven. Den i Innocens IV's kvittering fra 1249 nævnte Arengus Abadengi har været søn af en Abadengus, Hugo Rusticelli har været søn af en Rusticellus, Jacobus Giberti og Agutius Giberti har været sønner af en Gibertus eller af to ved navn Gibertus osv. Desuden ved vi, at de toskanske købmandsselskaber som de venetianske til en vis grad var familieforetagender. Mange af Jacob Scalas og Aymerius Cosses sønner blev socii i societas Scalorum, og de blev i selskabet, da det sprængtes ca 1270 ved, at Mozzi skilte sig ud.

Den Simonettus (Paganelli), som er omtalt i aktstykker fra 1224 og 1227, har derfor antagelig været faderen til Huguccio og Spinellus Simonecti eller Simonetti, som var socii ved Scalakredsens Londonfilial. Spinellus møder vi i engelske aktstykker lidt senere end Huguccio, og det anføres her gang på gang, at de var brødre. Cambius, som er nævnt i to betalingsordrer fra 1226, har formentlig været faderen til to socii, Rusticellus Cambii og Diritta Cambii, som er nævnt gang på gang i engelske aktstykker fra tiden efter filialens oprettelse, og måske også fader til den Spiliatus, som er nævnt i aktstykker fra 1229. Denne Spiliatus, som man kan spore i senere aktstykker¹¹), var fader til den Thomas Spiliati, som man kender fra talrige aktstykker

fra tiden efter ca 1260. Thomas Spiliati levede endnu i det 14 århundredes begyndelse, da Mozzi standsede sine betalinger, og af aldersmæssige grunde kan han ikke være identisk med den Spiliatus, som optræder allerede i 1229. Han var, som det kan ses af et dokument fra 1306, søn af Spiliatus.

At den Aimerus, som optræder sammen med Spiliatus og Jacobus i aktstykker af 18 og 26 sept 1229, er identisk med Aymerius Cosse, synes sandsynligt i betragtning af, at vi kan se, at Aymerius Cosse få år derefter igen var på rejse i England for at drive handel. Det er derimod gætteri, at den Jacobus, der er omtalt, er Jacobus de Scala. Navnet var så almindeligt, at det ikke viser noget. Men da Aymerius Cosse, Spiliatus og Jacobus Scala arbejdede sammen i mange år bl a om handelen på England og fra England, er det ikke en fjern tanke, at også Jacobus Scala, på dette tidspunkt en af de ledende købmænd i Florenz, personligt har villet undersøge, om der var penge at tjene ved at drive handel på England og fra England. Dette var fra en storkøbmands synspunkt en vigtig afgørelse.

Buonsignorikredsens filial i London er ikke bevidnet gennem den omtalte kvittering fra Innocens IV af 7 decb 1249. Den vedrører kun Scalakredsen. Men af den betalingsordre af 9 maj 1249, som findes i Liberate Rolls, kan man se, at halvdelen af den engelske konges vassalafgift for året 1248 blev udbetalt til 5 socii fra Buonsignorikredsen, som opholdt sig i London, og de fire af disse socii møder vi så ofte efter 1249, at der ikke kan være grundet tvivl om, at der har været tale om en London-filial. Når Matthæus Parisiensis netop med henblik på begyndelsen af 1250'erne i hadske vendinger taler om italienske købmænd, som havde slået sig ned i London og bygget „paladser“, må det være disse socii fra Scalakredsen og Buonsignorikredsen, som han først og fremmest sigtede til.

Navnene på de købmænd fra Siena, som er nævnt i betalingsordren, er Bernardus Prosperini, Fredericus Rollandi (Orlandi), Jacobus Offreduch', Jacobus Hugichini og Gentilis Gentil'. Bernardus Prosperini, Fredericus Rollandi og Gentilis Gentil' møder vi i engelske aktstykker fra 1240'ernes begyndelse og også efter 1249¹²⁾, og de har i mange år været ledende socii ved Siena-købmændenes Londonfilial. Købmænd fra Siena kom til Eng-

land på omtrent samme tid som købmænd fra Florenz, nemlig fra ca 1224¹³). Hvorledes disse købmænd til at begynde med var sluttet sammen, er dunkelt. Problemet er berørt af bl a E Jordan i afhandlingen *De mercatoribus Camerae Apostolicae saeculo XIII*, 1909.

Den ledende blandt disse Sienakøbmænd, som mod slutningen af 1240'erne også oprettede en filial i London, var Bonifacius Bonsignoris. Han var Innocens IV's rådgiver i finansielle anliggender og udførte forretninger for og med Camera apostolica, men han synes også at have stået Gregor IX nær, idet Gregor IX i et aktstykke af 11 aug 1237 omtaler ham som „devotus noster“¹⁴). Men også før 1237 har Gregor IX og Camera apostolica haft forretningsforbindelse med Sienakøbmænd, især med en Angelerius Solaficu og en Montaninus. Herudover møder vi i aktstykkerne tidligt også andre storkøbmænd fra Siena fx Reynerius Rollandi, Bonincontrus Guidonis og Bonaventura Lupelli¹⁵).

Årsagen til dette tidlige samarbejde mellem Sienakøbmænd og Gregor IX synes at have været, at pavedømmet fra slutningen af 1228 fik brug for finansiell bistand. Den tyske kejser Frederik II havde ladet sine tropper trænge ind i kirkestaten. Gregor IX henvendte sig da til den franske og den engelske gejstlighed for at få finansiell bistand til forsvaret af kirkestaten mod kejseren og pålagde en tiendeydelse. Dette er det første eksempel på, at en pave har pålagt gejstligheden at betale en tiendeydelse til dækning af andet end udgifter vedrørende det hellige land. Tienden blev pålagt til dækning af Cameras udgifter vedrørende krig i Italien. Den blev efterfulgt af mange flere.

Tienden ville først indgå i løbet af nogle år, men Gregor IX havde brug for penge med det samme. Han fik derfor for den engelske tiendes vedkommende nogle højere engelske gejstlige til at yde forskud, idet han gav dem sikkerhed i de efterhånden indgående ydelser. Disse blev „assigneret“ eller „invadieret“ og stillet som sikkerhed for den ydede kredit. Også i denne henseende var der fulgt en fremgangsmåde, som gang på gang blev efterlignet i den følgende tid, når købmandsselskaber gav korte kreditter til paver og til konger og andre fyrster.

Gregor IX fik ved denne lejlighed bistand af købmænd som Angelerius Solaficu, Bonifacius Bonsignoris og Montaninus, men hvad den bestod i, kan ikke afgøres. Det er muligt, at der blot har været tale om omveksling af sterlingvaluta til den i Rom-området kurante valuta, og det er muligt, at der også har været tale om visse korte kreditter til Camera. Man kender en kvittering fra 1233 fra Gregor IX til Angelerius Solaficu, som viser, at han har udført noget arbejde for Camera, der har haft forbindelse med Frankrig og England, og det har vel været arbejdet med at få den i slutningen af 1228 pålagte tiende transfereret til Rom og i et vist omfang også omvekslet. Når Montaninus og Bonifacius Bonsignoris bliver på pænt omtalt af Gregor IX i visse aktstykker, må det bero på, at de under en eller anden form har ydet Gregor IX finansiell bistand.

Hvorledes købmandsselskaberne til at begynde med var organiseret i Siena, ved vi ikke, men de har næppe straks været organiseret på samme måde som ved slutningen af det 13 århundrede. Buonsignori havde da et ret stort antal ligeberettigede socii, der hæftede solidarisk. Buonsignori kan til at begynde med have været flere mindre selskaber, der samarbejdede, fordi der var et personelt fællesskab, på samme måde, som det i det 15 århundrede var tilfældet med Medici. Hvis organisationsformen for selskaber som Buonsignori og Scali fra begyndelsen havde været den samme som senere, ville vi nok i kilderne tidligt se brugt udtryk som *societas filiorum Bonsignoris* og *societas Scalorum*, og det gør vi ikke. De bliver først indarbejdet efterhånden. Der er måske en sammenhæng mellem firmanavnet og de varemærker, som efterhånden kom i brug. Et mærke, der skal stemples på varer, skal være kort, hvad „Scali“, „Mozzi“, „Spini“, „Buonsignori“, „Riccardi“, „Ammanati“ osv er.

Bernardus Prosperini, af og til kaldt Bernardinus Prosperini, som måske har været hans rette navn, og Fredericus Rollandi eller Orlandi var gennem en del år de ledende socii ved Buonsignoris filial i London, og de optræder begge i England noget før 1249. Det gør også Bosculus Albertini og Gentilis Gentil' samt brødrene Bramanzonus og Jacobus Bonincontri¹⁶), som vel har været sønner af Bonincontrus Guidonis. Der er flere steder i aktstykker forudsætninger om, at socii fra Buonsignorikredsen tid-

ligt har været i England for at drive handel og om, at de samtidig har ydet lån til bla klostre, og af og til kan man se, at vederlaget for lånet har været en kontrakt om levering af uld¹⁷). Af de Buonsignorisocii, som var i England i den første tid efter filialens oprettelse, vil jeg udover de anførte fremhæve Reynerius Barbotis, Reynerius Bonaccursi, Deutaviva Guidi, Reynerius Jacobi og Gregorius Gonellae.

Blandt de socii fra Scalakredsen, som er omtalt i Innocens IV's kvittering fra 1249, støder man i den følgende tid ikke ofte på Clarissimus Jacobi. Han er omtalt i et notardokument fra 1262 og boede da i London¹⁸). Der kan være tale om en søn af Jacobus Scala, men han er ikke nævnt af Jordan blandt de sønner af Scala, som indtrådte i selskabet, og der kan også være tale om en søn af Jacobus Offreduch' eller Jacobus Hugichini eller en fjerde, i glemslens mørke forsvundet Jacobus.

Gerardus Riccobaldi trådte efter nogen tids forløb ud af Scalaselskabet, og mod slutningen af 1250'erne gik Agutius Giberti ud sammen med Jacobus Giberti — som var knyttet til hovedkontoret i Florenz og formentlig var broder til Agutius — og sammen med Carlinus Giberti, som nok har været en tredje broder. Han er nævnt i engelske aktstykker. De dannede sammen med Raynerius Berindotis eller Bellindotis et nyt købmandsselskab, som en kort tid samarbejdede med Camera apostolica, men herudover ved man vist ikke meget om dette nye selskab. Det er omtalt i et paveligt aktstykke fra 1262¹⁹).

Den største åreladning kom Scalakredsen eller Scalaselskabet ud for omkring 1270. Der blev da dannet et nyt selskab, det, der senere blev kendt under navnet Mozzi, men som længe havde en anden officiel benævnelse, og som måske kun har brugt ordet Mozzi i varemærket, og da det var mange af selskabets gode gamle kræfter, der gik over i Mozzi, især de, der var kendt med handelen på og fra England, må man sige, at Scalakredsen blev sprængt, da Mozzi blev dannet. Mozzi delte sig i begyndelsen af 1290'erne i to selskaber, Spini og Mozzi. Spini synes at have været det største.

Af et aktstykke fra Lyon af 20 juli 1274, som allerede i 1901 var fremdraget af Robert Davidsohn²⁰), men som Jordan ikke var opmærksom på, da han skrev sin latinske disputats, kan

man se, hvem der i 1274 var de mest betydningsfulde socii i Mozzi. Af de gamle Scalafolk finder man i Mozzi bl a Hugo Spinae, Mainectus Spinae, Rusticellus Cambii, Diritta Cambii, Reynerius Abbatis og Thomas Spiliati.

Huguccio og Spinellus Simonetti er ikke omtalt i aktstykket fra 1274, men det kan ikke bero på, at de blev i societas Scalorum sammen med bl a Jacobus de Scalas og Aymerius Cosses sønner. Navnet Mozzi må nemlig være taget fra et tilnavn, som Huguccio Simonetti tidligt fik, og som på engelsk gengives som Mace, Masse, Mazze eller Macza²¹). De må have forladt societas Scalorum sammen med de andre, og når de ikke er nævnt i 1274, beror det vel på, at de enten var døde eller var gået ud af selskabet på grund af alder. Da Huguccio forekommer så tidligt som 1242 i et engelsk aktstykke, er det ikke usandsynligt, at han i 1274 var afgået ved døden. Hvad der var årsagen til sprængningen af Scalaselskabet, ved man ikke, men det sandsynligste er vel, at der er opstået stridigheder, efter at Jacobus de Scala var død. Jacobus levede endnu i 1263, hvad man kan se af aktstykker trykt af Davidsohn, men han var død i 1272. Sønnen Cante de Scala, som var den ledende af Scalas sønner, omtales nemlig i et aktstykke fra 1272 hos Davidsohn som Cante f ol dom Jacobi de la Scala. Det betyder filius olim domini Jacobi de la Scala, søn af afdøde Jacobus de Scala.

Mod slutningen af det 13 århundrede havde mange andre toskanske selskaber end Scali og Buonsignori filialer i London. De vigtigste udover Scalaaflegerne Spini og Mozzi var Pulci et Rimbertyni, Frescobaldi og Bardi fra Florenz, Riccardi fra Lucca og Ammanati fra Pistoja. Rimbertyni, der senere smeltede sammen med Pulci, drev tidligt handel på England, og selskabet kan have haft en filial i London allerede i 1258. Der findes nemlig fra dette år en skrivelse fra Alexander IV til ærkebiskoppen i London om, at han skulle tage affære i anledning af, at pavens kære børn Meynettus, Jacobus og Franciscus Rambertyni og deres socii, florentinske mercatores og pavens familiares o: bekendte, ikke fik skyldige ydelser fra ærkebiskopper, biskopper, abbeder, priorer, kapitler, klostre, hertuger, grever og baroner, soldater og borgere²²).

Skrivelsen viser, at Rimbertyni har haft en ret omfattende

lånevirkksomhed i England, antagelig en udløber af Cameras finanstransaktioner for at få dækket udgifter vedrørende „negotium Siciliae“. Der er imidlertid en passus, som antyder, at Rimbertainis handelsinteresser i højere grad har været knyttet til den engelske konges len i Sydfrankrig end til England. Der omtales i skrivelsen nemlig ikke blot skyldige pengeydelse, men også „quantitates bladi, vini ac lanae“. Rimbertaini har altså handlet med korn, vin og uld og haft krav på leverancer af disse varer. Den vin, som de har handlet med, har naturligvis ikke været sur hjemmeavlet engelsk vin, men vin fra godser og gårde i den engelske konges besiddelser i Sydfrankrig, og det vil navnlig sige i Bordeauxområdet. Kornet har måske også været fransk hvede, som vel nok var en bedre handelsvare end engelsk hvede. Ulden kan derimod have været såvel engelsk som fransk uld. Men da man i engelske aktstykker fra midten af det 13 århundrede ikke ser nævnt Rimbertaini nær så ofte som købmænd fra Scalakredsen og fra Buonsignorikredsen, er det et problem, om de har haft en filial i London lige så tidligt som Scali og Buonsignori.

Med filialoprettelsen i London var de tekniske betingelser for transferering af penge fra London og til Florenz og Siena og vice versa blot ved brug af dokumenter til stede. Filialen behøvede blot at afsende en skrivelse til hovedkontoret om en indbetaling og bede dette om at foretage udbetaling eller at overføre beløbet til modtagerens konto i hovedkontoret og at lade beløbet gå i mellemregning med filialen. Det var dette, der skete, da Henry III i 1249 for regning Camera apostolica til Scalafilialen i London indbetalte halvdelen af den tribut, som han skyldte Camera. Af kvitteringen fra paven fremgår det nemlig, at Scalakøbmændene i Florenz havde indbetalt beløbet til Camera for regning filialen i London.

Transferering blot ved hjælp af dokumenter og uden forsendelse af specie havde dog allerede andre købmænd fundet ud af senest i 1249, for det var netop i dette år, at Escot og andre ordnede nogle overførsler for kejserinde Marie og hendes broder fra Paris til Konstantinopel af midler, som blev bestyret for dem af enkedronning Blanche, blot ved hjælp af et lånedokument og en simpel anvisning.

Man kan ikke se, hvorledes Scalas filial i London afviklede det mellemværende, der opstod med hovedkontoret i Florenz som følge af, at dette indbetalte de 500 mark sterling til Camera. Det kan være blevet afviklet ved en modgående forretning, og der kan være sket dette, at hovedkontoret har ladet beløbet stå, fordi filialen trængte til yderligere arbejdskapital. Men det kan også være blevet brugt til at dække udgifter ved køb af uld eller andet med eksport for øje.

I fremstillinger af middelalderens økonomiske historie bliver det ofte gjort gældende, at Bruges var vigtigere som handels- og finanscentrum i Vesteuropa end London. London var så at sige satellit til Bruges. Forsåvidt angår tiden efter Hundredårskrigen udbrud er betragtningen korrekt, men den er næppe helt rammende, når talen er om tiden indtil denne krigs udbrud. Antallet af Londonfilialer af toskanske købmandsselskaber var i tiden ca 1250—ca 1340 så stort, at London til at begynde med har været vigtigere for handel og finansvæsen end Bruges, selv om de italienske selskaber tidligt fik filialer i Bruges.

Bruges's opgangsperiode begyndte en del år før Hundredårskrigen udbrud, og såmtidig begyndte Londons nedgangsperiode, men den afgørende vending indtraf med Hundredårskrigen udbrud eller rettere på det tidspunkt, da det begyndte at blive klart, at Edward III ikke foreløbig kunne få en ende på den påbegyndte krig 3: 1340—41. Selvom det vel næppe lader sig helt opklare, hvad der var den egentlige årsag til den bankkrise, der indtraf i Florenz i 1342—46, så har der direkte eller indirekte været en vis sammenhæng mellem Hundredårskrigen og denne bankkrise.

Hundredårskrigen og bankkrisen 1342—46 satte et foreløbigt punktum for de toskanske købmandsselskabers og købmænds handel på og fra London og på deres finansforretninger i London. Bonaccorsi gik konkurs i 1342, Peruzzi og Acciaiuoli i 1343 og Bardi i 1346. Bardi og Peruzzi havde været hovedaftagerne af Camera apostolicas sterlingvaluta fra 1317 og havde drevet en omfattende varehandel på og fra England bla med uld og huder, og de havde ydet betydelige kreditter til Edward III. Som vederlag herfor havde kongen regelmæssigt ydet dem „gaver“, der blev debiteret og krediteret i det løbende mellemvæ-

rende, og det vil sige, at der i realiteten blev tilskrevet renter, selvom beløbene gik under et andet, med den kanoniske ret foreneligt navn, „gaver“.

Da Edward III få år efter Hundredårskrigens udbrud blev ude af stand til at forfølge sine militære successer, fordi han ikke kunne få krigens fortsættelse finansieret, måtte han standse sine betalinger til bl a Bardi og Peruzzi. Der var tale om en slags statsbankerot, selvom det, som han skyldte, for den væsentligste dels vedkommende var de „gaver“, som han havde givet ω : i realiteten renter. Følgen blev, at først Peruzzi og derefter Bardi gik konkurs med den virkning, at de, der havde deponeret penge hos selskaberne som depositum irregulare og mod gevinstandel, tabte mere end halvdelen af deres deposita. De toskanske købmandsselskaber, der overlevede bankkrisen 1342—46, vovede og magtede selvsagt ikke at finansiere Edwards fortsatte krig mod Frankrig. Krigen gik foreløbig istå.

§ 12. *Tempelriddernes bankforretninger.*

Tempelridderordenen, som ved oprettelsen i 1119 kaldte sig „Kristi og Salomos Tempels *fattige riddere*“, var en sammenslutning af forarmede adelsmænd og lykkeriddere, der havde til formål at beskytte pilgrimme i det hellige land. Den udviklede sig til en institution med en betydelig økonomisk styrke og indtil ophævelsen 1307—12 med en ikke ringe betydning på det finansielle område²³). Det beroede på, at Tempelridderordenen tidligt modtog store midler som gave eller arv. Den til at begynde med fattige orden udviklede sig til en rig orden med store jordbesiddelser i „kristenheden“. Mange af disse jordbesiddelser var tilfaldet ordenen som gaver og i henhold til testamenter, men de, der ledede ordenen, havde også en forkærlighed for at anbringe ordenens kontante midler, herunder overskud ved godser, i fast ejendom bl a i borge, som ordenen lod opføre.

Til forvaltningen af disse jordbesiddelser og bygninger og af den rørlige formue skabte ordenen sin egen organisation af godsadministratorer med medhjælpere, der havde forstand på bogføring, på regnskabsaflæggelse og på penge. Med bl a dette for øje blev ordenen inddelt i 10 provinser, 3 i orienten, Jerusalem, Tripoli og Antiochia, og 7 i Vesteuropa, Frankrig, Poitou,

England, Aragon, Portugal, Syditalien og Ungarn. Hver provins blev inddelt i kommandørdistrikter. Den halvmilitære organisation, de solide borge og slotte, den gejstlige fernis og de rygter, der var i omløb om ordenens uhyre rigdomme — „rig som en Tempelridder“ —, indgav tillid og skabte grundlaget for kredit. Man kunne betro Tempelridderne penge og andre værdier til opbevaring og transport uden risiko for, at man ikke fik dem igen, og man kunne yde ordenen kreditter og være sikker på, at de blev tilbagebetalt som aftalt.

Allerede mod slutningen af det 12 århundrede var Tempelriddernes borge, især borgene i Paris og i London, blevet steder, hvor der blev opbevaret betydelige beløb og mange kostbarheder som depositum regulare. Når penge opbevares som depositum regulare, indleveres de i kasser med lås og slå eller i forseglede sække, og *depositaren er da forpligtet til at tilbagelevere det modtagne i samme stand*. Midlerne kan derfor ikke benyttes til udlån. Paverne lod ofte midler indsamlet eller tvangsudskrevet til dækning af udgifter ved forsvaret af det hellige land deponere hos Tempelridderne som depositum regulare, især i borgene i Paris og London, og Ludvig den hellige brugte Tempelriddernes borg i Paris som deponeringssted for de midler, som han sparede sammen, da han forberedte korstoget 1248—52.

Tempelridderne påtog sig også at opbevare kostbarheder som juveler og guld- og sølvsager. Under de urolige forhold i England i begyndelsen af det 13 århundrede deponerede Johan uden land gentagne gange kronjuvelerne og andre kostbarheder hos Tempelridderne i deres borg i London. Hans søn, Henry III, gjorde det samme. I den periode, hvor Henry III til stadighed var i strid med baronerne, gik han endog så vidt, at han med den franske dronning som mellemmand deponerede sine kronjuveler i Tempelriddernes borg i Paris. Her lå de fra 1261 og til 1272, fra 1264 pantsat til nogle købmænd, som havde givet ham lån. Først i det år, da Henry III døde, i 1272, fik han omsider råd til at indfri lånet hos købmændene og til at få sine kronjuveler tilbage.

At Tempelriddernes borg i London også var det sted, hvor adelsmænd og velstillede borgere deponerede deres kostbarheder og deponerede mønter i kasser og sække, kan man se af en begivenhed, der fandt sted den 26 juni 1263. Kongens søn, den senere

Edward I, trængte denne dag sammen med nogle af sine mænd ind i domus Templi i London, brød låsene op på kasser deponeret af baroner og købmænd og forsvandt med et beløb på ca 10.000 pund sterling, efter tidens forhold en uhyre sum. Begivenheden vakte megen opsigt, og de deponenter, som var udsat for dette kongelige indbrud eller med et kønnere udtryk tvangslån, var naturligvis meget ophidsede. Kuppet svækkede i England og vel også andetsteds tilliden til Tempelriddernes evne til at kunne beskytte deponerede værdier.

Selvom Tempelriddernes virke, som man kan se af inddelingen i provinser, omfattede hele „kristenheden“, var *det land, hvor ordenen havde de største økonomiske interesser og udførte mest af det finansielle arbejde, som den efterhånden specialiserede sig i, Frankrig*. Det beroede bl a på, at ordenen tidligt påtog sig at administrere en betydelig del af den franske konges ejendomme og i forbindelse hermed afholde visse af hans udgifter. Forbindelsen blev knyttet allerede under Philip August, og den fik efterhånden også til følge, at ordenen overtog administrationen af midler tilhørende medlemmer af den kongelige familie. Resultatet blev anmodninger fra andre franske godsbesiddere, adelige, gejstlige og borgerlige, til ordenen om, at den ville påtage sig det samme hverv for dem, hvad ordenen i stor udstrækning gik ind på, idet den betingede sig et vederlag herfor.

Tempelriddernes franske hovedkontor og også ordenens hovedkontor var borgen i *Paris*. Ordenen havde desuden filialer i *La Rochelle*, *St Gilles*, *Montpellier* og *Sainte-Vaubourg* og een eller flere filialer i de byer, hvor der holdtes Champagnemarkeder. Noget tyder på, at der fandtes en filial i *Lagny-sur-Marne* og måske også i Provins, men forholdet kan have været ordnet på den måde, at der var en filial, som var i Lagny, når markedet var der, i Provins, når markedet flyttede til Provins osv. Men da de oplysninger, som man har om Tempelriddernes godsadministration og forvaltningsvirksomhed, er sporadiske, er der meget, som man må lade ubesvaret. Man fandt i slutningen af det 19 århundrede i Bibliothèque Nationale i Paris et fragment af en journal for tiden 19 marts 1295—4 juli 1296, som vedrører en af kasserne ved borgen i Paris. Her har man navnene på ca 60 personer, som

da helt eller delvis lod deres godser og andre aktiver administrere af Tempelridderne i Paris²⁴).

Tempelridderne var ikke og blev heller ikke opfattet som virkelige konkurrenter til de købmandsselskaber, som i sidste halvdel af det 13 århundrede gav sig til at yde korte kreditter til Camera apostolica og andre og til at handle med Camera om fremmed valuta. Godsadministration og opbevaring af kostbarheder og penge som lukket depot var ikke noget, som de toskanske købmænd arbejdede professionelt med, og varehandel over landegrænser var på den anden side ikke noget, som Tempelridderne beskæftigede sig med. Tempelridderne synes heller ikke at have modtaget penge som depositum irregulare fra en større og mere ubestemt kreds mod tilsagn om gevinstandel, således som en del toskanske købmandsselskaber gjorde mod slutningen af det 13 århundrede. Når Tempelridderne havde brug for kontanter til at imødegå kundernes, navnlig den franske konges, behov for kredit, henvendte de sig ofte til de italienske købmænd, og købmændene kunne omvendt også, når det var dem, der havde brug for kort kredit, få bistand hos Tempelridderne. Dette samarbejde mellem købmænd og Tempelriddere har antagelig navnlig vedrørt Champagnemarkederne, der var de steder, hvor de fleste lån ifølge de udfærdigede dokumenters indhold skulle indfries, begyndelsen til et internationalt pengemarked. Detailler om dette samarbejde har man dog ikke meget kendskab til. Skønt Champagnemarkederne gennem mere end et århundrede var det vigtigste sted i Mitteleuropa for handelen med en mængde varer og for handelen med penge, har man få oplysninger om dem.

Forsåvidt angår Frankrig har man et aktstykke, der viser, at Tempelridderne var, hvad man kan kalde *den franske konges hovedbank* mod slutningen af det 13 århundrede, noget, som man kan se også af mange andre oplysninger. De var den franske konges *mellemænd overfor købmændene*, når der skulle optages lån hos købmændene, og når disse lån skulle indfries. Aktstykket giver oplysning om, hvilke udbetalinger Tempelridderne havde foretaget for Philip den smukkes regning i Kyndelmesseterminen 1288, og heraf fremgår det, hvad de havde indfriet af lån hos købmænd, der var forfaldne til betaling. Der var først et lån, som

forfølgere, Philip III, greven af Alençon og dennes hustru havde optaget hos Jacobus Sicheri og Jaqueminus Jacobi i Siena, på til rest 6.750 livres Tournois, dernæst et lån på 2.000 livres Tournois, som to socii i selskabet Scoti i Piacenza havde ydet, et lån på 17.500 livres Tournois, som Gerardus Junctae fra selskabet Thomas Spiliati=Mozzi i Florenz havde ydet, et lån på 1.100 livres Tournois fra Pulci i Florenz, og endelig et lån på 4.200 livres Tournois, som Bartholomæus Bramazoni og Federicus Doni fra selskabet Buonsignori i Siena havde ydet. Ialt altså 31.550 livres Tournois.

Man kan ikke af fragmentet se, under hvilken form der blev betalt vederlag for disse kreditter hos købmændene, men der findes et senere aktstykke, hvorefter man kan se, at fremgangsmåden ofte har været den samme som i England, nemlig *gaver til købmændene som tak for deres noble optræden* med at give rentefri lån. Pr Kyndelmesseterminen 1290 betalte Tempelridderne ifølge dette aktstykke for kongens regning til købmænd 1.190 livres Tournois „pro denariis datis“, pr Kristi Himmelfartsdagsterminen 1291 betalte de 4.400 livres Tournois „pro custibus“ og pr Allehelgenedagsterminen 1291 betaltes der 2.000 livres Tournois, ligeledes „pro custibus“. Da Philip den smukke var — eller i hvert fald mente, at han var — frommere end den Bonifacius VIII, der var pave 1294—1303, indlod han sig ikke på den forfærdelige forbrydelse, som det var at overtræde renteforbuddet. Det blev tilmed skærpet under kirkemødet i Vienne, afholdt i Frankrig i hans regeringstid. Men så gav han gaver. Når gaver blev givet spontant og som en anerkendelse af långiverens optræden ved at yde et rentefrit lån, var der ikke tale om en overtrædelse af renteforbuddet. Dette var fastslået allerede af Innocens III.

De engelske konger fulgte samme praksis, jfr foran s 62—63. Renouard bemærker i sin disputats fra 1941, at der fra Avignon-perioden kun er fundet eet eksempel på, at Camera apostolica har brugt fremgangsmåden med at give gave som surrogat for renter og drager herfra den slutning, at Camera ikke fulgte denne allerede af Innocens III kendte praksis. Allerede i 1904 havde imidlertid Aloys Schulte under sine undersøgelser af Fuggernes virksomhed i Rom i årene 1495—1523 fundet to andre eksempler. Det

første er et lånedokument af 31 decb 1501, hvor et lån hos Fuggeres bankierfirma skulle tilbagebetales af Camera med 6.400 gulddukater, skønt der kun var udbetalt 6.000 dukater, idet pave Alexander VI havde bestemt, at der skulle betales firmaet 400 dukater som gave. Det andet er et lånedokument af 25 okt 1503 vedrørende 3.000 dukater, som blev lånt hos Fuggerne af Camera under en vakance i pavestolen. Her bestemte Camera, at der skulle gives 350 dukater som gave „pro humanitate et recognitione bone fidei vestre“⁽²⁵⁾).

Forklaringen på, at historikere har fundet så få eksempler på, at paverne gav gaver som surrogat for renter, er vist, at de skal findes i materiale, som i almindelighed ikke inddrages under forskning og måske ofte ikke kan inddrages under forskning, fordi det ikke er frigivet, men kan også være, at Renouard og hans forgængere ikke har arbejdet grundigt nok. Jeg er for mit vedkommende ikke i tvivl om, at der kan findes mange andre eksempler ved systematisk eftersøgning. De engelske og franske konger har kun fulgt en praksis, som også paverne i mange tilfælde fulgte, såfremt de ikke kunne yde vederlag på anden måde fx gennem afregningskurser for valuta.

De mange og store kunder, som Tempelridderne havde i Frankrig, gjorde det tidligt muligt for dem at tage mod indbetalinger til kunderne og at foretage udbetalinger for kunderne blot ved postering i hovedkontorets og filialernes bøger og uden samtidig forsendelse af specie. Der blev naturligvis i stor udstrækning sendt mønter fra hovedkontoret til filialer og vice versa på ganske samme måde, som der idag til stadighed transporteres pengesedler fra en hovedbanks hovedkontor til dens filialer og omvendt, men det skete efter en samlet vurdering af behovet for likvide midler. Der er ikke bevaret mange aktstykker, der direkte beviser dette, og det er derfor ikke muligt at afgøre, hvornår Tempelridderne fandt ud af, at de kunne transferere uden forsendelse af specie, end mindre, hvilket omfang denne transfereering havde. Dette sidste gælder ganske særligt, når talen er om transferering over landegrænser. Her kan man af og til med sikkerhed sige, at der ikke er blevet afsendt mønter, og at overførslen er blevet ordnet gennem modregning, men ofte må man begrænse sig til at sige, at transferering kan være sket ved poste-

ring, men at det også er muligt, at der er blevet oversendt møn-
ter med det samme.

Når det således i en traktat, der blev afsluttet den 11 sept 1217 mellem Frankrig og England, blev bestemt, at en erstatning på 6.000 mark sterling, som skulle udbetales til den franske prins Ludvig for at få ham og hans tropper ud af England, skulle indbetales til domus Templi i London, er det i og for sig tænkeligt, at Tempelridderne i Paris har overtaget tilgodehavendet og til Ludvig udbetalt det modsvarende beløb, og at de, såfremt de ikke på en eller anden måde kunne modregne beløbet, derefter har solgt de 6.000 mark sterling til nordfranske eller flamske købmænd, som så har taget beløbet ud af England i form af huder og uld. Ludvig havde jo i og for sig ikke brug for engelske sølvmonter, men for franske, og der lå en forretning i først at købe Ludvigs engelske møn-ter for franske og derefter at sælge dem til købmænd mod franske, idet Tempelridderne for det første tjente forskellen mellem køberkurs og sælgerkurs og for det andet undgik udgifterne til den forsendelse, som købmændene plejede at betinge sig et vederlag for, en „portagium“.

Nogle år senere, i 1224, indbetalte Henry III til domus Templi i London 1.400 mark sterling, som han skulle betale til greven af Marche, et område nord for Limoges. Beløbet kan være blevet oversendt som mønt, men betalingen kan også være effektueret ved en postering først i mellemregning mellem domus Templi i London og domus Templi i Paris og derefter i mellemregning mellem hovedkontoret i Paris og den filial, som fandtes i La Rochelle, hvorefter denne filial udbetalte beløbet til greven eller krediterede hans konto for beløbet. Vi kan ikke afgøre, om Tempelridderne allerede i 1217 og 1224 var så dygtige til at transferere ved posteringer, som de var ved midten af det 13 århundrede. På dette tidspunkt havde *såvel købmændene som Tempelridderne* fundet ud af, hvorledes man kunne gå frem, når man ved overførsel af penge fra land til land ville undgå risikoen og omkostningerne ved at sende møn-ter.

Jeg har allerede omtalt Escots og andres transferering i 1249 af midler for kejserinde Marie og hendes broder fra Paris og til Konstantinopel og Scalis transferering samme år af en indbetaling i London af et beløb til Camera apostolica i Rom, og skal

kun anføre endnu et eksempel, også fra 1249, på transferering blot ved hjælp af dokumenter, denne gang fra Paris og til Cypern. Den 20 april 1249 bistod Tempelridderne Yolande (Johanne) af Bourbon, der ledsagede Ludvig den hellige på hans korstog, med at få overført en stor sum penge fra Frankrig til Cypern²⁶). Yolande havde brug for penge, og det, som hun skulle bruge, var syriske besanter.

På Cypern havde Tempelridderne imidlertid ikke rådighed over den sum syriske besanter, som Yolande ønskede, men så ordnede de sig på den måde, at de hos italienske købmænd lånte 10.000 besanter. Ifølge et den 12 maj 1249 udfærdiget lånedokument havde købmændene udbetalt beløbet til Yolande for Tempelriddernes regning. Tempelridderne forpligtede sig til på det tidspunkt, da det nærmest følgende marked blev holdt i Lagny, i domus Templi i Paris at betale købmændene, deres sendebud eller prokurator 3.750 livres Tournois og til i misligholdelsestilfælde at erstatte købmændene alle tab og udgifter. Forinden havde Yolande skrevet under på lånedokumentet til Tempelridderne, som blot lød på, at hun havde lånt 3.750 livres Tournois af Tempelridderne, som hun forpligtede sig til at betale tilbage på det førstkommende marked i Lagny-sur-Marne. Hun gav kongen, som garanterede, sikkerhed i sine forskellige besiddelser for det tilfælde, at det blev ham, der måtte indfri lånet, og hun forpligtede sig til at erstatte alle tab, som kongen eller Tempelridderne måtte lide, hvis hun ikke betalte til forfaldstid.

Den juridiske form ved denne transferering var således to gældsbeviser, ikke en simpel anvisning eller en middelaldertratte. Hvis middelaldertratten havde været opfundet på dette tidspunkt, havde den nærmestliggende fremgangsmåde været at bruge en ratte. Tratten er formentlig tidligst kommet i brug noget ind i det 14 århundrede.

Realiteten i transaktionen var, at nogle italienske købmænd på Cypern solgte syriske besanter og købte livres Tournois, der skulle leveres i Paris på et lidt senere tidspunkt. Tempelridderne og købmændene var i stand til blot ved hjælp af dokumenter at flytte et betydeligt beløb fra Paris og til Cypern. Det væsentlige var købmændenes medvirkning, for det har nok været købmændene, som foretog den transaktion, som skulle ske på en eller

anden måde til udligning. Det har fx kunnet ske på den måde, at en købmand købte varer i Frankrig, som han eksporterede til Cypern.

Det lader sig næppe på det foreliggende grundlag gøre at beregne, hvor meget det kostede Yolande at få penge transfereret fra Paris og til Cypern, og hvad købmændene tjente på forretningen. Man måtte i så fald have oplysninger om de i 1249 sædvanlige *køberkurser* for besanter mod livres Tournois eller på en eller anden måde kunne beregne køberkursen. Der er navnlig een ting, som man ikke kan se, og det er, om Tempelridderne beholdt nogle af de 10.000 besanter som vederlag for deres medvirkning ved transfereringen. Af aktstykker fra 1322—23 kan man se, at en transfereringsprovision på 8 % for transferering fra Avignon til Cypern på dette tidspunkt ikke var ualmindelig²⁷), men herfra kan man ikke drage sikre slutninger til forholdene i 1249. Den kan have været højere i 1249, men den kan også have været lavere. Da Ludvig den hellige var impliceret i forretningen som garant, kan det endog tænkes, at Tempelridderne og købmændene har haft en interesse i at lave forretningen uden at tjene det mindste på den.

Hvad vi ved, er, at Johannes XXII i 1322—23 måtte ud med en transfereringsprovision på 8 % ved nogle transfereringer fra Avignon og til Cypern. Normalt tog købmændene betaling for deres medvirkning ved transferering. Hvis der var tale om flytning *uden* omveksling, toges betalingen normalt som en provision, der skulle dække transportudgifter og risikoen og desuden give et rimeligt vederlag for ulejligheden. Skulle der *tillige* foretages en omveksling, et cambium fra mønt til mønt, kom der hertil et vederlag pro cambio. Men købmændene har hurtigt fundet ud af, at vederlaget også kunne tages derved, at de solgte til een kurs og købte til en anden på ganske samme måde, som banker gør idag. Der må betales under een eller anden form, for hverken købmænd eller banker kan få virksomheden til at løbe rundt, hvis de ikke får dækket deres omkostninger og får en rimelig fortjeneste.

Det er af franske retshistorikere blevet gjort gældende, at Tempelridderne var de første, der i høj- og senmiddelalderen udførte bankvirksomhed. Ser man alene på forholdene i Frankrig,

kan der ikke indvendes noget herimod, for Tempelridderne var allerede under Philip August knyttet så stærkt til kronen, at de var den franske konges hovedbank. De ordnede indtil 1307 en væsentlig del af hans låneforretninger med andre, og det er en form for bankvirksomhed. Borgen i Paris var en slags finanshovedkasse omend med aftagende betydning under Philip den smukke, der ikke var nogen ynder af ordenen.

Ser man på Tempelriddernes øvrige forretninger, er det ikke helt på sin plads at tale om bankforretninger. Godsadministration falder udenfor traditionel bankvirksomhed, og det gør også opbevaring af kostbarheder og af rede penge som depositum regulare. Man kan leje sig en boks i en bank, men kommer man før sommerferien med en stor kasse med sølvtøj, som ikke kan være i den lejede boks og beder banken om at opbevare den, så vil man i København i de fleste tilfælde få det svar, at deponeeringen må ske hos Danske Securitas. Er der tale om en god kunde, som kender bankbestyreren, kan han måske få banken til at opbevare kassen i nogle uger mod et mindre vederlag, men det er service og ikke normal bankforretning.

Det, som er det væsentlige ved bankforretning, er *modtagelse af deposita*, idag kaldt indlån, *handel med fremmed valuta*, *kreditformidling* og *kreditgivning* til en bred og mere ubestemt kreds. Så vidt man kan se af de sporadiske oplysninger om Tempelriddernes virke, gav Tempelridderne sig ikke af med at modtage deposita mod tilsagn om en gevinstandel til deponenterne og ikke af med for egen regning at udlåne penge i større stil, og de handlede heller ikke med valuta i større stil, kun lejlighedsvis. Forklaringen på det sidste skal søges i, at Tempelridderne ikke drev varehandel, og at de derfor i det lange løb ikke kunne konkurrere med købmændene ved handel med valuta.

Det er de toskanske varekøbmænd, som har kombineret de grundlæggende principper for bankvirksomhed, eller rettere nogle af de grundlæggende principper, for der stod en del tilbage at finde ud af. Der var selv i senmiddelalderen kun tale om *begyndelsen* til et bankvæsen.

§ 13. *Købmandsselskabernes første bankforretninger.*

En af årsagerne til, at flere toskanske købmandsselskaber fra midten af det 13 århundrede udvidede deres virksomhed således, at den ikke blot omfattede handel med varer, men også visse bankforretninger, var den forretningsforbindelse, der etableredes mellem Camera apostolica og nogle af de toskanske købmandsselskaber.

Når det drejer sig om Avignonperioden, har man ret udførlige oplysninger om beskaffenheden og omfanget af denne forretningsforbindelse. Det kildemateriale, der findes herom i Vatikanarkivet og i andre offentlige arkiver, er nemlig ret udførligt, og det har i løbet af det sidste århundrede været genstand for mange og ofte meget indgående undersøgelser og er i et vist omfang publiceret. Det materiale, der findes til belysning af forholdet mellem Camera og købmandsselskaberne i tiden før Avignonperioden, er mere sparsomt, og selvom enkelte forskere har arbejdet med det, så er der meget, som man ikke kan komme tilbunds i. Tiden efter Avignon er heller ikke så grundigt undersøgt som Avignonperioden.

Avignonperiodens første år, de år, hvor Clemens V var pave (1305—14), var en periode, hvor Camera apostolica ikke havde megen forretningsforbindelse med de toskanske købmandsselskaber. Årsagerne hertil var flere. Clemens V slog sig ikke med det samme ned i Avignon, men tilbragte de første år på rejse i Frankrig, og det måtte besværliggøre et samarbejde. Hvad der betød nok så meget, var, at Clemens V's pontifikat var en periode, hvor pavepolitikken var mindre aggressiv end under mange tidligere og senere paver. Resultatet var langt mindre udgifter, direkte og indirekte, vedrørende krige. Clemens V kunne derfor få pavedømmets finansielle forhold på fode og få orden på den likviditet, som er så vigtig for dem, der forvalter penge. Han havde simpelt hen ikke brug for købmændenes bistand i finansielle anliggender, og han kunne allerede i 1306 tillade sig at afbryde forretningsforbindelsen med de toskanske købmandsselskaber.

Hvor meget pavedømmets finansielle forhold forbedredes under Clemens V, kan man aflæse af den kassebeholdning, der var ved hans død. Han efterlod sig en kassebeholdning, der er gjort

op til 1.040.000 guldfloiner, en enorm sum. Kassebeholdningen forelå naturligvis ikke blot i form af florentinske floiner. Den har været en blanding af forskellige slags guld- og sølvmønter, florentinske floiner, venetianske dukater, neapolitanske uncier, franske écus, franske sølvmønter, engelske sølvmønter osv. Hertil kom Clemens V's private formue. Clemens V var meget velstillet, så velstillet, at han havde været i stand til at låne den engelske konge et beløb af 160.000 floiner. Beløbet henstod som uafviklet ved Clemens V's død.

Clemens V's efterfølger var Johannes XXII. Under ham kom der igen gang i krigene i Italien, denne gang i Norditalien, og Camerass udgifter til lejetropper blev af en størrelse som næppe nogensinde før, men det lykkedes alligevel Johannes XXII at tilvejebringe så nogenlunde balance mellem udgifter og indtægter, og han efterlod sig en kasse på ca 750.000 floiner. Under Benedikt XII var der igen kun små udgifter vedrørende krig i Italien, og han kunne efterlade sig en kasse på 1.117.000 floiner. Men herefter blev likviditeten igen dårlig. Ved Clemens VI's død i 1352 var kassen tom, og det var den også, da Urban V og Gregor XI døde.

Når Clemens V kort efter sin tiltrædelse ophævede de ordninger, der havde været med transferering via visse toskanske købmandsselskaber af pavelige indtægter under hans forgængere og også i andre henseender afbrød det intime samarbejde, der havde været under hans forgængere, beroede det dog ikke blot på, at Camera ikke regnede med at få brug for købmandskreditter, men også på, at der i årene umiddelbart, før Clemens blev pave, havde været en del sammenbrud af toskanske købmandsselskaber. Det drejede sig procentvis næppe om mange selskaber, for der fandtes ved slutningen af det 13 århundrede et stort antal købmandsselskaber i Toskana, men sammenligner man alene med de selskaber, som ikke blot handlede med varer, men også med penge, har procenten nok været ret høj.

Hvad der måtte gøre indtryk på paven og på dem, der på hans vegne administrerede pavedømmets finansielle forhold, var Buon-signoris betalingsstandsning i 1298 efterfulgt i 1302 af konkurs. Samarbejdet mellem Camera og kredsen af købmænd omkring Bonifacius Bonsignoris i Siena gik helt tilbage til Gregor IX,

selvom vi ikke har mange oplysninger vedrørende den første tid. Man kan derimod se, at fra Innocens IV hørte Buonsignori til de selskaber, som var „mercatores domini papae“ eller „campsores domini papae“, og til tider var dets stilling så stærk, at det var det toskanske købmandsselskab, som var Cameras hovedbankier. Denne stærke stilling beroede ikke på, at selskabet udelukkende eller blot overvejende handlede med penge. Det handlede også med varer på samme måde som Scali og Rimbertyni. Forholdet har nok været dette, at Bonifacius Bonsignoris har haft „næse“ for at handle med guld og sølv og for at give kreditter, hvad langt fra alle varekøbmænd har, og at der blandt de andre socii i selskabet har været nogle, der også har haft flair for pengeforretninger fx broderen Orlandus Bonsignoris og socii som Bernardus Prosperini og Bonaventura Bernardini.

Buonsignoris sammenbrud blev efterfulgt af andre. Riccardi i Lucca synes at have standset betalingerne ca 1300, Ammanati i Pistoja i 1301 eller 1302 og Mozzi i Florenz i 1302 eller 1303. Frescobaldi i Florenz kom også i vanskeligheder, men standsede dog vist først ca 1312, hvor de havde en kontrovers med den engelske konge.

Man kan ikke med sikkerhed sige, hvad Camera tabte ved disse sammenbrud, for Camera kunne ikke gøre præcist op, hvad det havde tilgode, især ikke, hvad det havde tilgode hos Buonsignori. Det har givet historikere anledning til forundring, men ikke til eftertanke. Uenighed om, hvad Camera havde tilgode, havde man nemlig været ude for før, når Camera forlangte regnskabsaflægelse fra et købmandsselskab, og årsagen til denne uklarhed skal vel søges i de tilgrundliggende aftalers uklarhed eller slørethed med hensyn til det vederlag, som købmandsselskabet havde betinget sig under en eller anden form for at få dækket udgifter og få en passende fortjeneste. Når der ses bort fra Buonsignori, synes Cameras tab dog ikke at have været store. Hvad Cameras virkelige tab ved Buonsignori androg, ved man ikke, men det blev i 1344 overfor arvinger efter socii i Buonsignori gjort gældende, at der skyldtes 80.000 floriner, et meget betydeligt beløb. Det lykkedes for arvingerne at slippe med i rater at indbetale 16.000 floriner, og Cameras endelige tab har således måske været 64.000 floriner. Cameras tab som følge af Buonsignoris betalingsstands-

ning var i hvert fald meget større end dets tab ved de andre selskabers betalingsstandsninger.

Clemens V havde således flere grunde til at ophæve samarbejdet mellem Camera apostolica og toskanske købmandsselskaber om transferering af pavedømmets indtægter. Samarbejdet mellem Camera og Buonsignori var faktisk hørt op nogen tid før 1298, og en genoptagelse kunne der ikke blive tale om, når selskabet havde standset sine betalinger, selvom der gik fire år, før det blev erklæret konkurs. Samarbejdet med Mozzi hørte op, da det i 1302—03 standsede sine betalinger. Da Clemens V tiltrådte, var der tre toskanske købmandsselskaber, som Camera samarbejdede med, Cerchi, Spini og Bardi. Den 1 sept 1306 resolverede Clemens V, at samarbejdet med disse selskaber skulle høre op, og at Cameras mellemværende med dem skulle gøres op og afvikles.

Forholdet synes herefter at have været dette, at den overførsel til Camera apostolica af indtægter fra udlandet, som gennem mange år var sket ved indbetaling til filialer af visse toskanske købmandsselskaber og efterfølgende kreditering i hovedkontorets bøger og senere udbetaling til Camera, blev erstattet med forsendelse af specie ved brug af clerici. Camera vendte således tilbage til den ordning, der var gældende, før man fandt ud af, at transferering ved købmandsselskabernes medvirkning kunne ske blot ved postering i bøger.

Denne tilbagevenden til tidligere tiders primitive transfereeringsmetode befriede naturligvis Camera for risikoen ved at tabe penge ved, at et selskab standsede sine betalinger, men betød omvendt risiko for tab ved tyveri og røveri under forsendelse og vel forøgede udgifter. Men da Clemens V ikke blev plaget af likviditetsvanskeligheder, kunne han tillade sig at lade en del af sin kassebeholdning bero i udlandet i klostre og katedraler og på andre sikre opbevaringssteder, og det var vist det, han gjorde. Da man i visse lande fx i England allerede fra 1280'erne var kommet ind på at forbyde udførsel af mønter og ædle metaller, har Camera ofte været ude for hindringer, når en clericus skulle bruges til oversendelse af kirkens indtægter. Pengene er i så fald blevet liggende, hvilket kan have skabt de samme vanskeligheder for erhvervslivet som forsendelse til udlandet af landets mønt.

Der var for få mønter i omløb, hvis kirken så at sige hamstrede mønter.

Johannes XXII, juristen, der var en dygtig administrator og en kyndig finansmand, men ringe som teolog, besluttede umiddelbart efter sin tiltrædelse som pave påny at bruge købmændene, især de toskanske købmandsselskaber, når talen var om at få overført Cameras indtægter fra fjerntliggende lande til Avignon eller omvendt om at få overført penge fra Camera til fjerntliggende lande. Den 9 juni 1317 blev der indgået aftaler mellem på den ene side Camera og på den anden side Bardi og Peruzzi, begge hjemmehørende i Florenz, om transferering af de midler, som blev indbetalt til deres Londonfilialer af den pavelige nuntius. Af en skrivelse af 1 aug 1317 fra Johannes XXII til nuntius kan man se, at paven anbefalede, at nuntius lod beløb transferere, så snart han hertil havde disponibelt et beløb på 1.000 mark sterling, og at han overlod til nuntius at træffe aftale om de nærmere vilkår : de provisioner, der skulle betales, samt kursen. Johannes XXII var en så kyndig finansmand, at han var klar over, at han ikke kunne bestemme selskabernes sælgerkurs for floriner mod sterling = deres køberkurs for sterling mod floriner. Selskabernes sælgerkurs kunne veksle, og det var ikke givet, at de ville finde sammen om en fælles sælgerkurs. Han overlod derfor afgørelsen om kursen til nuntius.

Disse aftaler blev forlænget i 1318 og 1319, og de løb vistnok videre i den følgende tid. I 1331 kom der et tredje florentinsk købmandsselskab til som sælger af floriner mod sterling Acciaiuoli, i 1332 føjedes der hertil et fjerde, Bonaccorsi, og i 1335 et femte, Alberti. Alberti var det eneste af disse selskaber, som overlevede bankkrisen i 1342—46.

Acciaiuoli og Bonaccorsi havde allerede gennem nogle år bistået Camera ved transfereringen af midler fra andre områder end England. Grunden til, at de blev interesseret i at være med i den engelske forretning, har vel været, at de beløb, der skulle omveksles fra sterling og til floriner, netop i 1331—34 var ret betydelige som en følge af, at Johannes XXII havde pålagt den engelske gejstlighed at betale en tiende over tre år. Det kan man se af oversigter, der er udarbejdet over bl a de beløb, som blev transfe-

KVITTERING FOR UDLÅN

Dato: 01/02/2012 1456

Låner: Kresten Trolle
Juridisk Institut, Aarhus Universitet
Afdeling for Privatrecht
Bartholins Allé 9
8000 Århus C

Lånernr: PID000107590

Eksemplar: 4006115255
Andersen, Ernst## Bankvæsenets oprindelse.
30 essays om renter, handel, penge og kredit
Afleveringsdato: 05/03/2012

Det Samfundsvidenskabelige Fakultetsbibliotek
Bartholins Allé, bygning 1351
8000 Aarhus C

Se venligst denne kvittering

reret fra England til Camera gennem købmandsselskaberne i perioden 1317—39.

Man kender også grunden til, at Bonaccorsi kom med i handelen om Cameras engelske valuta, skønt selskabet til at begynde med ikke havde nogen filial i London og derfor måtte have bistand fra et andet selskab i London. Den var, at Bonaccorsi tilbød en bedre kurs, end de andre selskaber havde givet. Bardis og Peruzzis fælles sælgerkurs for floriner i forhold til Camera var fra slutningen af 1330 — og vistnok længe før — 1 florin for 40 pennies eller pence. Acciaiuoli solgte floriner til Camera til samme kurs, men Bonaccorsi var villig til at sælge billigere, nemlig 1 florin for 38 pence. Det vil sige, at de hævede kursen på sterling i forhold til kursen på floriner. Bonaccorsi var et ret nyt selskab, der var stiftet af udbrydere fra Peruzzi, og de ville nu ind i handelen om Cameras sterlingvaluta. Dette kunne Camera naturligvis ikke stå for. Bonaccorsi fik adgang til at byde i et vist omfang ved en resolution af 13 maj 1332.

Resultatet blev, at også Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli omgående nedsatte sælgerkursen overfor Camera for floriner fra 1 florin for 40 pence til 1 florin for 38 pence. Man har filosoferet over, om selskaberne nu herefter overhovedet tjente noget på at købe sterlingvaluta af Camera. Det kan man ikke have nogen mening om, hvis man ikke på en eller anden måde kan finde frem til, hvad køberkursen for floriner udtrykt i sterling herefter var. Tanken om, at virkningen af, at Bonaccorsi blev inddraget i handelen om Cameras engelske valuta, var, at der nu ikke var fortjeneste på handelen med Cameras engelske valuta, er dog så verdensfjern, at jeg med det samme tager afstand fra den. Hvis alle selskaber nedsatte køberkursen for floriner udtrykt i sterling tilsvarende, ville de tjene omtrent det samme på at købe sterling mod floriner og derefter sælge dem mod floriner, som de før havde gjort.

Når det drejer sig om andre valutaer end sterlingvaluta, møder man såvel ved transferering uden omveksling som ved transferering af solgt pavevaluta også hyppigt navnene Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Bonaccorsi og Alberti. Ser man således på tabeller fra denne periode over transfereringer fra Syditalien, Florenz og

Norditalien, er det gerne dem, som transfererede. Acciaiuoli og Bonaccorsi optræder her tidligere end ved handelen om sterlingvaluta, og endelig møder man ofte Scali, indtil selskabet i 1326 måtte standse betalingerne. Når talen var om overførsler fra her-tugdømmet Spoleto, skete den som regel ved et samvirke mellem købmænd i Perugia og Peruzzi, Scali (indtil 1326) eller Acciaiuoli.

Fra lande som Polen, Böhmen, Ungarn, Danmark, Norge, Sverige og Balkanlandene, hvor de toskanske købmandsselskaber ikke havde filialer, kunne der være store vanskeligheder og bekostninger forbundet med at få pavens indtægter overført til Avignon, og det kunne tage lang tid. Her måtte andre købmænd yde bistand med at få mønter eller varer, derunder ædle metaller, transporteret til fx Bruges eller Venedig, hvorefter pengene via et toskansk købmandsselskabs filial i Bruges eller Venedig blev transfereret til Avignon. Spørgsmålet har været genstand for indgående undersøgelser for så vidt angår Cameras indtægter fra Polen.

Under Johannes XXII blev Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi og også enkelte andre tillige brugt til at transferere midler fra Avignon til andre lande, og det blev meget praktisk, fordi Johannes XXII hurtigt kom i krig i Norditalien. Han satte kardinal Bertrand de Pouget i spidsen for en hvervet hær. Omkostningerne ved dette felttog blev enorme, fordi det kom til at vare meget længe. Man har forsøgt at gøre op, hvor store beløb der ialt blev transfereret fra Avignon til Lombardiet til kardinalen, og de synes for årene 1321—34 at andrage 1.2 millioner floriner transfereret gennem Scali (indtil 1326), Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi samt 1.28 millioner floriner oversendt med clerici.

Når Camera lod mere end halvdelen af de beløb, der blev transfereret fra Avignon til Lombardiet til dækning af krigsudgifter, transferere ved clerici, beroede det navnlig på, at der var grænser for, hvad købmændene kunne påtage sig at transferere blot ved brug af dokumenter. Hvis det hastede med at få beløb frem af hensyn til krigsførelsen, måtte Camera lade dem sende til Bertrand de Pouget med ilbud. Der blev således i 1326 med clerici oversendt 60.000 floriner den 20 jan, 100.000 den 26 marts, 60.000 den 30 juni, den 8 okt og den 21 decb, og i 1327 oversendt 60.000 den 18 marts, 100.000 den 25 maj, den 6 juli og

den 10 sept og 60.000 den 10 novb. I 1328 blev der den 19 jan, 9 april og 20 juni hver gang oversendt 60.000 floriner. Først derefter daler overførslerne til mere normale beløb.

Når de transfererede beløb i oversigter er angivet i floriner, betyder det ikke, at der via købmændene blev transfereret respektive pr ilbud udelukkende sendt guldfloriner. En væsentlig del af beløbene er blevet omvekslet og udbetalt til Bertrand de Pougets camerarius i form af sølvmønter, fordi det navnlig var sølvmønter, som landsknægtene havde brug for, når de skulle betale for varer og for tjenesteydelser. Hvis en detailhandler af en landsknægt fik en florin som betaling ved et indkøb, ville det svare til, om han idag fik en 500 eller 1.000 kr seddel og skulle have besværet med at give tilbage.

Johannes XXII har ikke kunnet klare de enorme krigsudgifter ved hjælp af løbende indtægter, derunder pålagte tiender. Da der ikke er noget, der tyder på, at han optog lån hos købmændene, har han vel i de kritiske år, 1326—28, måttet bruge midler af den reservebeholdning, som Camera havde oparbejdet under hans forgænger.

Når indbetalingen af indtægter skete i floriner eller lignende international valuta, som Camera ikke skulle have omvekslet, fx venetianske dukater, franske écus eller neapolitanske uncier, blev der i reglen betalt en provision for transfereringen. Dens størrelse var vekslende, idet der bl a blev taget et vist hensyn til, hvor langt der var fra indbetalingskontoret og til Avignon. Efter de oplysninger, som man har om forholdene i Avignonperioden, synes en provision på 2—3 % at have været det normale, men det må bemærkes, at materialet er spinkelt. Der kan findes eksempler på, at forretningen er udført uden provision. Forklaringen herpå må være, at en filial, hvis kasse var blevet så lille, at den trængte til forstærkning, kunne være interesseret i at få en indbetaling, selvom der ikke blev betalt provision, idet man sparede udgifter til transport af specie til filialen.

Da købmændene i den undersøgte periode i almindelighed ikke havde direkte udgifter til forsendelse af andet end breve og dokumenter, var det beløb, der betaltes for forsendelse som „portagium“, betaling for ulejligheden, derunder arbejdet med posteringer og eventuel udbetaling. Det var en provision. Hvis

der faktisk skulle foretages en forsendelse af specie, gik beløbet i vejret. Da Johannes XXII i 1322 og 1323 skulle have sendt ret store beløb fra Avignon til Cypern, måtte han betale 8 % eller 3—4 gange det normale, for selskabet disponerede ikke på Cypern over de fornødne midler til udbetaling.

Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi og mange andre florentinske købmandsselskaber arbejdede som Buonsignori med *midler indskudt fra en bredere kreds som depositum irregulare*. Det fremgår af de oplysninger, som man har om den umiddelbare årsag til, at Buonsignori standsede sine betalinger i 1298, Bonaccorsi i 1342, Peruzzi og Acciaiuoli i 1343 og Bardi i 1346. Den var, at en del deponenter forlangte at få de deponerede midler udbetalt, kort sagt panik blandt deponenterne.

Nogle har talt om „run“ på og „belejring“ af selskabernes kontorer, men det er nu nok overdrivelse. Hvis man tør slutte fra det kendskab, som man nu har til forretningsgangen hos Medicierne, har forholdet nok været dette, at selskaberne kun tog mod større beløb som deposita, og at kredsen af deponenter derfor har været begrænset. Småforretninger har disse købmænd ikke interesseret sig for, når der var tale om deposita, for de medfører store administrationsudgifter således, at forretningen æder sig selv op. Fra et likviditetssynspunkt er risikoen ved at arbejde med få store deposita imidlertid efter omstændighederne næppe mindre end risikoen ved at arbejde med deposita fra en bred kreds af småsparere.

Man har ikke præcise oplysninger om, hvor store de beløb var, som Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi havde indestående som deposita, da de gik konkurs, men det må have drejet sig om ret betydelige beløb efter datidens målestok. Det kan man slutte af de oplysninger, som man har om størrelsen af Bardis og Peruzzis udækkede tilgodehavender hos Edward III, da han standsede sine betalinger, for selvom det ikke idag er muligt at gøre dette nøjagtigt op, så kan man se, at de var meget store. Lægger man de af May McKisack, jfr herved *The Fourteenth Century* 1307—1399, 1959, s 223, valgte tal til grund, skyldte Edward III Bardi £ 103.000 og Peruzzi £ 77.000, hvilket omregnet til florentinske floriner efter den i 1339—41 gængse omvekslingskurs for floriner mod sterling, 1 florin = 3 sh eller 36 pence, giver hen-

holdsviis 686.666 og 513.333 floriner. Peruzzis egenkapital var, da den var størst, næppe mere end ca 103.000 floriner, og heraf kan man med sikkerhed se, at Peruzzi i stort omfang arbejdede med penge udefra. Det står der også hos historieskriveren Villani, som i sin *Chronica* skriver, at tabene ramte florentinske og udenlandske deponenter. Camera led intet tab, for det havde intet tilgode.

Bardis *deposita* må have været større end Peruzzis, for Bardis egenkapital var næppe meget større end Peruzzis, men selskabet havde alligevel lånt mere ud til Edward III end Peruzzi, og selskabet havde desuden — som også Peruzzi — et stort tilgodehavende hos kongen af Sicilien, som det ikke kunne få hjem, vistnok ca 100.000 floriner. Da Bardi var det største florentinske købmandsselskab, må der ved sammenbruddet have foreligget betydelige værdier i form af faste ejendomme, varelagre og tilgodehavender hos andre og som regel vel bedre debitorer end de to konger, navnlig embedslån til clerici, dels ved hovedkontoret i Florenz og dels ved selskabets mange filialer. Der var vistnok mindst 16. Man har kendskab til en opgørelse for Bardi, som viser, at selskabet i 1318 havde aktiver, som blev gjort op til at være 875.638 floriner værd. Tabet ved Bardis sammenbrud ramte som tabet ved Peruzzis sammenbrud en kreds af deponenter i Florenz og i udlandet, og også i dette tilfælde slap Camera for at tage penge, for det havde intet tilgode²⁸).

Buonsignori havde ligeledes arbejdet med betydelige midler fra private, antagelig modtaget som depositum irregulare mod tilsagn om gevinstandel, og desuden med midler fra Camera og fra den franske konge. Det kan man se af en ansøgning af 9 aug 1298, som beror i et arkiv i Siena, jfr s 51. I denne ansøgning til rådet i Siena anføres det, at der var blevet udsprede rygter om selskabet af andre købmandsselskaber, og at resultatet heraf var blevet, at alle kreditorer på een gang ville have deres penge ud. Det er vist det første eksempel, vi kender, på, at et købmandsbankierselskab af en vis størrelse kom ud for en panik blandt deponenterne. Selskabet havde kunnet fremskaffe ca 200.000 floriner til imødegåelse af denne panik og havde udbetalt dem, men nu kunne det ikke skaffe flere penge, skønt det — som det hævdede i ansøgningen — måske var solvent. Det bad derfor rådet om dels at træde op imod dem, der foranledigede panikken, dels

at indrømme selskabet et moratorium og at begrænse deltagernes solidariske ansvar, dels at bede paven intervenere overfor de kreditorer, som hørte til i hans omgivelser, „illos qui sunt in curia“.

Oplysningen om de fremskaffede 200.000 floriner viser, at Buonsignori i 1298 arbejdede med betydelige deposita og vel også på anden måde skyldte penge, men da selskabets bøger, som vistnok endnu i 1344 lå i et Camaldulenserkløster i Siena, er forsvundet, kan man ikke se, hvor store beløb det drejede sig om. At Buonsignori skyldte et stort beløb til Camera apostolica, er givet, og selskabet skyldte også penge til Philip den smukke, for han hævdede i en skrivelse af 5 juli 1307 til rådet i Siena, at han havde 54.000 livres Tournois tilgode hos Buonsignori²⁹).

Skønt man fra slutningen af det 13 århundrede har en slags internationalt bankvæsen bygget ind i en række varekøbmandsselskaber i Siena, Florenz, Pistoja og Lucca, så har bankvæsenets vugge næppe stået i disse indlandsbystater. Bankvæsenet er sikkert ældre i byer som Venedig, Genua, Pisa og Barcelona : i de bystater og byer, hvorfra der tidligt blev drevet handel på Afrika og på Levanten. Her kom man tidligt ind på at handle om penge og med penge under formen indgåelse af eengangsselskaber : *societas maris* og *commenda*. Som det fremgår af Giovanni Scribas Cartolare, jfr herom s 42—43, fandtes der allerede ved midten af det 12 århundrede i Genua en del personer, som levede af at handle med penge. De kaldte sig „bancheri“ efter den bank eller bænke, som penge lå på. Ordet bank er ikke latin. Det er hentet fra goto-germansk. Til at begynde med har disse „banker“ været beskedne boder, hvor der blev vekslet mønter, men denne gamle forretning er tidligt blevet kombineret med *modtagelse af deposita*, som bankieren hæftede for, og som han så anbragte på sin egen risiko, idet han gav deponenter tilsagn om en gevinstandel.

Det er nævnt på s 47, at man kender en af en genuesisk bankier Rufus allerede i 1190 indgået kontrakt, hvori han anerkendte at have modtaget £ 20 i genuesisk mønt, som han forpligtede sig til at betale tilbage med en gevinstandel. Her er man udenfor commendaforholdet, idet det var for bankierens regning og risiko, at beløbet blev anbragt således, at der blev tjent penge, og ovre i depositum irregulare med tilsagn om en *discrezione*. Beløbet er

beskedent, men der er tale om begyndende bankiervirksomhed. Et endnu bedre bevis for, at bankiervirksomhed kan spores langt tilbage i Genua, er en vidneafhøring fra år 1200 i en sag for en anden genuesisk notar, som man blev opmærksom på for en del år siden. Den viser ikke blot, at det allerede i år 1200 var almindeligt, at private havde midler skudt ind som depositum irregulære hos genuesiske bankiers, men tyder også på, at det var ret almindeligt, at en køber af varer fik sin sælger til at tage mod betaling under den form, at de sammen gik til købers bankier og fik betalingen ordnet gennem postering i bøger og uden brug af mønter.

Sagen drejede sig om en handel om cloves = kryddernelliker, og da notarens notater og diktater er mangelfulde og tildels usammenhængende, er det ikke let at finde ud af, hvad der foregik. Men det, som man kan se, og som er det interessante, er, at køber foreslog sin sælger, at han modtog en del af købers indestående hos en bankier som betaling. Hvis en sælger gik ind herpå, spadserede køber og sælger sammen hen til købers bankier, og bankieren foretog da i parternes nærværelse den af dem ønskede overførsel, eventuelt til en nyoprettet konto³⁰).

Et andet datum for, at lokalbankiervæsenet har udviklet sig ret tidligt i italienske bystater, er visse statutbestemmelser, som blev gennemført tidligt i disse bystater om banchieris bogføring. En bankier skulle ved edsaflæggelse, ikke een gang for alle, men med mellemrum, indestå for, at de posteringer, som fandtes i hans journal, var en sand gengivelse af alle hans forretningstransaktioner. Den grundsætning om den særlige bevisbetydning af handlendes ordentligt førte autoriserede bøger, som man har haft i mange lande, har sit udgangspunkt i sådanne middelalderlige statutbestemmelser.

Mange af disse lokalbankiers gik hurtigt i stykker med det resultat, at deponenterne led tab, og det gav anledning til klager og til lovbestemmelser. Når man betænker, at i Danmark kan stadig så at sige enhver slå sig ned som privatbankier og kalde sig og reklamere sig op som bankier og give sig til at låne betroede midler ud uden sikkerhed af nogen art og erindrer, hvor mange af disse privatbankiers der i tidens løb er gået i stykker med tab for indskyderne som følge, er det ganske interessant, at der alle-

rede i årene 1300 og 1301 i Katalonien blev gennemført love med indgående bestemmelser om bankiervirksomhed, derunder om sikkerhed, om bogføring og om, hvad der var sanktioner, såfremt en bankier standsede sine betalinger og ikke fyldestgjorde sine kreditorer. Under visse nærmere betingelser skulle han da erklæres konkurs, fængsles og leve på vand og brød, indtil han havde betalt, hvad han skyldte. Disse bestemmelser blev skærpet i 1321 bl a ved en bestemmelse om, at bankieren, der var erklæret konkurs, derefter skulle halshugges. Dette var ikke en tom trusel. Man ved, at en bankier ved navn Francesh Castello i 1360 blev halshugget foran sin butik i Barcelona³¹).

Det særlige for Buonsignori og Scali var således ikke, at de modtog deposita, ej heller, at de drev finansieringsvirksomhed og handlede med fremmed valuta, men *at de tog denne virksomhed op ved siden af varehandel*, og at de, fordi de handlede med varer over landegrænser, kunne drive *international* bankiervirksomhed. Dette kunne lokalbankiers og Tempelridderne ikke magte i større omfang, lokalbankiers, fordi de ikke havde penge nok, og Tempelridderne, fordi de ikke handlede med varer over landegrænser. Tidspunktet for denne udvidelse kan ikke fastslås med sikkerhed, men den kan være begyndt lidt efter lidt allerede før midten af det 13 århundrede. Der er to ting, som i denne henseende må have været af væsentlig betydning, for det første, at Buonsignori og Scali oprettede filialer i London, for det andet, at paverne fik behov for korte kreditter og ikke kunne klare sig med de korte kreditter, som de kunne få hos den højere gejstlighed og hos visse konger. De måtte gå til købmændene og bede dem om at give korte kreditter og formidle korte kreditter.

Det er muligt, at allerede Gregor IX kom ind på at arbejde med korte kreditter hos købmændene. Vi kan ikke afgøre det. Det, som man kan slutte med sikkerhed, er, at hans efterfølger, Innocens IV, fik korte kreditter hos købmændene, og at også de følgende paver, Alexander IV, Urban IV og Clemens IV, arbejdede med korte kreditter hos købmændene. Anledningen til alle disse finanstransaktioner, som ofte var en blanding af kredit- og valutatransaktioner, var det såkaldte sicilianske eventyr = *negotium Siciliae*, pavernes anstrengelser for at få Hohenstaufferne ud af Sydditalien og få en repræsentant for en anden kongeslægt på

tronen i Syditalien som pavens vassal. Det var en fortsættelse af kampen mod Frederik II. Han døde i 1250, men først i 1266 blev hans søn udenfor ægteskab, Manfred, dræbt i slaget ved Benevent og Karl af Anjou herre over Syditalien.

Cameras udgifter til krigsførelse og subventioner til krigsførelse i disse 16 år var meget store. Hvor store er ikke let at sige, for der er ikke foretaget, og der kan på grund af arkivmaterialets beskaffenhed næppe foretages så indgående undersøgelser herom som fx om Johannes XXII's udgifter vedrørende krigene i Norditalien i 1320'erne. Men man kan af visse oplysninger se, at de har været meget store. Før Karl af Anjou gik ind på på nærmere aftalte vilkår, navnlig om finansiel bistand fra Camera, at gøre et forsøg på at få Manfred ud af Syditalien, var der i 1255 indgået en aftale mellem Alexander IV og Henry III om, at Henrys mindreårige søn Edmund skulle være konge over Syditalien med Sicilien, dog som faderen kun som pavens vassal. Henry III var ikke i stand til at få Manfred ud af Syditalien. Han gav op uden at have gjort så meget som et forsøg på at landsætte tropper i Syditalien.

Det var et led i denne aftale, at Henry III skulle godtgøre Camera dets udlæg vedrørende *negotium Siciliae*, der var gjort op til 135.541 mark sterling³²). Beløbet er så stort, at det er udelukket, at der kan være tale om udgifter, som er løbet på alene i det år, hvor Alexander IV efter Innocens IV's død havde været pave. Det er på 135 gange de 1.000 mark sterling, som Henry III betalte som årlig tribut til paven som vassalherre og på 9 gange det kæmpebeløb på 15.000 mark sterling = 10.000 pund sterling, som Edward i 1263 stjal fra baroners og købmænds depoter i *domus Templi* i London. Der må være tale om udgifter, som i alt væsentligt er løbet på allerede under Innocens IV.

Da Henry III ikke overholdt aftalen om betalingen, gav Alexander IV sig til at rykke ham meget kraftigt for beløbet. Af et brev fra 1255 fra paven til biskoppen i Hereford kan man se, at grunden hertil var, at han blev klemmt af de købmænd, som hans forgænger og han selv havde lånt penge hos for at få financieret udgifter ved *negotium Siciliae*. Med nogen overdrivelse skriver paven, at de købmænd, som han havde lånt penge hos, trængte ind på ham til stadighed med frække råb og truede med inkasso,

og at de værste var nogle romerske købmænd, som havde fået pant i kirkens ejendomme i Rom, og som strakte deres begærlige hænder ud efter det pantsatte³³). Paven havde formentlig forpligtet sig til at betale dyre morarenter af korte kreditter hos købmændene, hvis han ikke betalte rettidigt. Aftaler herom var almindelige, og de var lovlige efter den kanoniske ret. Henry III's misligholdelse var i så fald højst ubehagelig for paven.

Enden på denne historie blev, at det blev den engelske gejstlighed, som kom til at betale regningen, idet paven gav kongen tilladelse til at bruge en tiende, som skulle have været udskrevet til hjælp ved korstog til det hellige land, til dækning af disse udgifter. Da paven og måske også købmandsselskaberne havde brug for at få penge hurtigt, blev der, mere eller mindre frivilligt, givet visse forskud af klostre og af højtstående gejstlige, og disse forskudsgivere fik som købmændene sikkerhed i tienden. Den blev, som man sagde, assigneret til dem. Gejstligheden i England var selvsagt utilfreds med, at de skulle betale regningen for hele denne i virkeligheden latterlige affære, hvad man kan spore i Matthæus Parisiensis's fremstilling. Skal man tro ham, havde Camera allieret sig med de allerværste ågerkarle i Italien. Der er dog ingen grund til at tro, at Alexander IV og hans forgænger, den kyndige kanonist Innocens IV, overtrådte renteforbuddet. De var klar over, på hvilken måde de skulle gå frem, når de ville honorere købmændene uden at overtræde renteforbuddet.

De købmandsselskaber, der havde givet korte kreditter til Camera til financieringen af negotium Siciliae og som led i afviklingen gav korte kreditter til de engelske klostre og til den engelske gejstlighed, var efter det trykte kildemateriale navnlig Buonsignori, Scali, Rimbertyni og et selskab i Siena ved navn Rinaldus Tolomei et Petrus Scotti Dominici³⁴). Hvor store beløb der var tale om, kan man ikke se, og man kan heller ikke se, hvilken kurs der blev brugt, da beløbet blev omregnet fra floriner eller anden i Italien brugt mønt til 135.541 mark sterling, og hvilken kurs købmandsselskaberne gav, da de overtog dette sterlingtilgodehavende. Det er på en eller anden måde endt hos købmandsselskaberne, som så har brugt det til at købe varer i England for at eksportere dem eller til at dække udgifter vedrørende filialerne eller til udlån. Enkelthederne kan man ikke opklare, når vi ikke

har bevaret regnskabsbøger vedrørende selskaberne, men man kan roligt gå ud fra, at de har tjent betydelige beløb på de anvendte kurser ved omregningerne. Fortjenesten har næppe andraget mindre end 3—4 %.

Den næste store finansielle anstrengelse, som den forretningsforbindelse, der nu var tilvejebragt mellem Camera og købmændene, gav anledning til, var financieringen af Karl af Anjous erobring af kongeriget Sicilien. I sommeren 1263 blev der afsluttet aftale mellem Urban IV og Karl om, at Karl skulle være konge over Sicilien og Syditalien, og da Karl ikke havde penge til at føre krig, betingede han sig og fik finansiell støtte af paven. Den 3 maj 1264 udskrev Urban IV en tiende over tre år af alt kirkegods og af alle gejstlige indkomster i Frankrig, Flandern og Provence og i kirkeprovinserne Lyon, Vienne, Embrun, Tarentaise og Besançon og indsatte kardinal Simon de Brion som general-kollektor.

På grundlag heraf kunne Karl nu låne penge hos købmændene, idet han gav dem pant i den pålagte tiende, og hans befuldmægtigede fik herefter travlt med at finde kreditgivere. De lånte i løbet af ret kort tid et beløb svarende til ca 200.000 livres Tournois hos købmænd og købmandsselskaber i Siena, Florenz, Orvieto og Rom, og heraf skal alene et beløb svarende til ca 90.000 livres Tournois være blevet lånt hos Buonsignori. Dette var dog ikke nok, og Urban IV's efterfølger Clemens IV måtte også ud i lånemarkedet og låne dels hos den franske konge, dels hos købmænd og købmandsselskaber i Siena, Florenz og Rom. Han måtte bogstavelig talt pantsætte rub og stub, guld- og sølvkar og kirkens faste ejendomme, Peterskirken og Lateranet dog undtaget³⁵).

1270'erne var et tiår, hvor Camera ikke som i 1250'erne og 1260'erne havde brug for store kreditter hos de toskanske købmandsselskaber, men der blev dog gennemført noget, som skulle resultere i et endnu snævrere samarbejde mellem Camera og toskanske købmandsselskaber end før og denne gang med flere selskaber end før. På kirkemødet i Lyon 1274 blev det besluttet at lade udskrive en egentlig tiende på hele gejstligheden til dækning af udgifter ved endnu et korstog til det hellige land. Ludvig den helliges korstog i 1270 havde været en fiasko. Skønt man

kunne have forventet opposition mod forslaget, kom den ikke. Det blev enstemmigt vedtaget. Gregor X havde før mødet pacificeret eventuelle kritikere.

Lyonertienden 1274 er det mest omfattende skattepålæg, som blev gennemført i det 13 århundrede. For det første var der tale om en egentlig tiende, en decima fra alle gejstlige i hele kristenheden, omend opkrævningen blev fordelt over 6 år. For det andet var de hindringer, der tidligere havde været for opkrævning i Tyskland, borte. Paven kunne med kirkemødet i ryggen lade tienden opkræve hos alle gejstlige. Der blev indsat generalkollektorer for nærmere afgrænsede distrikter.

En væsentlig del af de indsamlede, meget betydelige midler blev anvendt efter formålet. Der blev oversendt nogle midler til det hellige land, og der blev udrustet skibe, hvormed der blev sendt forstærkninger til det truede Acre bl a 700 armbrøstskytter. *Men en væsentlig del blev som før anvendt til „korstog“ mod pavens fjender i Europa.* Årsagen hertil var den sicilianske vesper 30 marts 1282, der resulterede i, at Sicilien rev sig løs fra Syditalien og fik samme konge som Aragonien, Peter III af Aragonien.

Hermed begyndte tredje akt af negotium Siciliae. Martin IV ekskommunicerede Peter III og understøttede samtidig med penge Karl af Anjous bestræbelser på at generobre Sicilien, bestræbelser, der mislykkedes. Da der udbrød oprør i Romagna, fik Martin IV yderligere brug for penge til nedkæmpelse af dette oprør, og endelig gik Philip III af Frankrig i krig med Aragonien. Nu fik resten af Lyonertienden ben at gå på, for de penge, som skulle bruges, blev for størstedelens vedkommende hentet fra Lyonertienden. Allerede i 1282 havde Martin IV med den franske konges tilladelse lånt 100.000 livres Tournois til at betale lønnen til franske tropper, som var sendt til hjælp i Romagna, af de korstogsmidler, som var deponeret i domus Templi i Paris, men det var kun en begyndelse. Den i Tyskland indkrævede korstogstiende blev beordret afleveret til repræsentanter for toskanske købmandsselskaber med den begrundelse, at pengene ikke lå sikkert i Tyskland. Paven fandt anledning til at bemærke, at det var bagvaskelse (!), når nogen hævdede, at den romerske

kirke brugte korstogstienden til andet end udgifter til korstog i det hellige land

De finanstransaktioner, som Lyonertienden 1274 gav anledning til, var så omfattende og vedrørte så mange lande, at også andre toskanske købmandsselskaber end Buonsignori og Scali blev inddraget og optrådte som kreditgivere og som købere af fremmed valuta. Man kan se det af opgørelser og regnskabsaflæggelse vedrørende denne tiende. I en oversigt fra 1283 vedrørende de i England opkrævede beløb optræder der ved siden af Buonsignori og Scali Florenzselskaber som Mozzi, Pulci et Rimbertyni, Bardi, Circuli og Frescobaldi samt Riccardi fra Lucca, Ammannati fra Pistoja og Scoti fra Piacenza og en del mindre eller mindre kendte selskaber. Scoti fra Piacenza var ikke et toskansk selskab, men det var vist det eneste selskab, som var fra Lombardiet. I den regnskabsaflæggelse fra maj 1282, som vedrører Danmark og Sverige, er omtalt tre toskanske selskaber Buonsignori, Pulci et Rimbertyni og Mozzi = Thomas Spiliati. Også for Tysklands vedkommende finder man nye selskaber ved siden af de tidligere anvendte.

Det kan endvidere bemærkes, at de toskanske købmandsselskaber tidligt havde en sikker, omfattende og formentlig ret indbringende forretning med at give lån til clerici, som søgte embede, og som i den anledning tog til kurien. De skulle have dækket deres servitium commune og visitatio samt deres rejse- og opholdsudgifter etc. Lånene blev med pavens samtykke og mod pant i embedets indtægter optaget hos de pavelige købmandsbankiers, „mercatores papae“, senere kaldt „mercatores curiam Romanam sequentes“, og det kunne være meget betydelige beløb, som disse havde udlånt på denne måde. I realiteten var der tale om lån til Camera apostolica.

Forretningen var allerede mod slutningen af det 13 århundrede så indarbejdet, at Nicolaus IV i 1288 autoriserede en fast formular for disse embedslån. Formularen bekræfter som meget andet, at den påstand, som man ser fremført om, at selv paverne overtrådte renteforbuddet, er grebet ud af luften. Alt er i den skønneste orden. Det fastslås to steder i formularen, at der ikke måtte betales renter, „usuris omnino cessantibus“. Aftaler om be-

taling af renter fra tiden fra lånets udbetaling og indtil tilbagebetalingen var ulovlige. Men det siges lige så klart, at det var lovligt at aftale morarenter³⁶⁾, og da rentefri lån i reglen kun løb på ca $\frac{1}{2}$ år, og da skyldneren sjældent var i stand til at afvikle lånet så hurtigt, kom han gennem morarenterne til at betale også for den rentefri periode. Desuden har selskaberne nok taget nogen fortjeneste hjem på kursen i de tilfælde, hvor lån blev ydet i een valuta og tilbagebetalt i en anden, men dette har man ikke sikre oplysninger om for så vidt angår slutningen af det 13 århundrede, og det er i det hele noget, som det er meget vanskeligt at dokumentere. Kildematerialet, der skulle bevise det, er gået tabt eller er utilgængeligt for forskning.

Det indtryk, man får af de toskanske købmandsselskabers bankiervirksomhed i sidste halvdel af det 13 århundrede ved at læse de fremstillinger, som handler herom, og slå efter i kilderne, er ikke væsentligt forskelligt fra det, man får ved at studere det fyldigere og bedre bearbejdede materiale vedrørende det 14 og 15 århundrede. Allerede mod slutningen af det 13 århundrede har man hos flere af disse selskaber den kombination af *modtagelse af deposita, kreditformidling, kreditgivning og fjernhandel med fremmed valuta*, som er karakteristisk for bankvirksomhed.

Den valuta, som en kreds af selskaber overtog fra Camera, var ikke uvæsentlig for den fjernhandel med valuta, der kom igang. Den gav de toskanske købmandsselskaber en præferencestilling. Men de fik også rådighed over store beløb af fremmed valuta som følge af deres varehandel og behov for store beløb af fremmed valuta til denne handel.

Fjernhandel om fremmed valuta har således allerede fra slutningen af det 13 århundrede været en vigtig side af en del af de toskanske købmandsselskabers virksomhed.

§ 14. Bankkrisen i Florenz 1342—46.

I 1342—46 standsede næsten alle de florentinske købmandsselskaber, der tog imod deposita og drev bankierforretning ved siden af varehandel, deres betalinger. Kun et par mindre selskaber som Alberti og Strozzi overlevede den finanskrisen, der var følgen af disse betalingsstandsninger. Virkningerne blev langt

dyberegående for erhvervslivet og for befolkningen i Toskana end af den krise, som indtraf efter Buonsignoris betalingsstandning i 1298, dels fordi det drejede sig om mange flere købmandselskaber, dels fordi de rev mange varekøbmænd med sig i faldet. Tabene bredte sig i ringe. I fortsættelse kom pesten i 1348.

Den dybere årsag til finanskrisen 1342—46 var vistnok Hundredårskrigen mellem England og Frankrig. Bardi og Peruzzi blev ved denne krigs udbrud tvunget til at vælge side, og *de var så hårdt engageret med kreditter i England, at valget ikke var frit*. At deres store engagementer i England og specielt med Edward III har været almindeligt kendt i købmanskredse og i politiske kredse, fremgår af en erklæring, som Edward III afgav overfor dem i Bryssel den 4 aug 1339, om, *at han tog dem i sin særlige tjeneste og under sin særlige beskyttelse*. I denne erklæring står der nemlig, at selskabernes gamle forretningsforbindelse med de engelske konger nu havde haft til følge, at de tabte penge og *led skade på deres kredit*, at nogle socii var blevet kastet i fængsel, og at andre socii var blevet udsat for krav om tilbagebetaling af midler anbragt i deres forretning *på grund af frygt for, at de var insolvente*, jfr Patent Rolls 1338—40 s 391.

Hertil kom i 1342 rygter om, at Florenz var ved at forlade den guelfiske alliance, der medførte, at deponenter i Syditalien opsgav deres deposita til betaling. Denne panik blandt deponenter tvang i 1342 selskaber som Antella, Cocchi, Perondoli, Corsini, Uzzano, Castellani og Bonaccorsi til at lukke. I 1343 standse Peruzzi og Acciaiuoli, og i 1346 måtte så Bardi standse og lade sig erklære konkurs. Det var nu forlængst blevet klart for alle, at Edward III trods militære gevinster var kørt fast, fordi han ikke kunne skaffe penge til at fortsætte krigen, og at kongen ikke foreløbig ville være i stand til at tilbagebetale den kæmpegæld, som han havde pådraget sig. Så måtte også Bardi give op. Deres ressourcer må have været store, når de under disse forhold kunne trække tiden ud indtil 1346.

Florenzkrisen 1342—46 var den værste finanskrise i høj- og senmiddelalderen. Også i den følgende tid var der selskaber, der måtte give op. Købmandsselskabet Malabayla i Asti, som Camera kom ind på at arbejde sammen med i den følgende tid, gik fallit ca 1362, og et florentinsk selskab Guardi, som Camera arbejdede

sammen med en kort tid, gik fallit i 1371. Der var også i det 15 århundrede en del betalingsstandsninger i Florenz, og i 1494 standsede Medici. Medici havde længe været ude for vanskeligheder bl a på grund af store tab ved afviklingen af filialer, og selskabet var vistnok insolvent og havde været det i en del år.

Det umiddelbare indtryk af denne kæde af betalingsstandsninger er ikke godt, og der er da også dem, der mener, at de florentinske købmandsselskabers indsats med hensyn til bankier-væsenets udvikling er blevet overvurderet af dem, der skriver økonomisk historie. Intet af de toskanske købmandsselskaber, som drev bankiervirksomhed i 13—14 århundrede, var i live ved middelalderens slutning. Altså, kan man sige, kan disse selskaber ikke have været ledet efter sunde principper.

Synspunktet er næppe begrundet. Hvad enten man vurderer efter datidens forhold eller ud fra nutidens, så er det i virkeligheden forbløffende, hvilken livskraft der har været i selskaber som Buonsignori, Scali, Peruzzi, Acciaiuoli, Bardi og Medici. De klarede et utal af vanskeligheder i en lang række år, før de måtte give op.

Buonsignori var oprettet omkring 1240. Da det standsede i 1298, havde det eksisteret i ca 60 år. Buonsignori var vel juridisk set ikke det samme selskab i 1298 som ca 1240. Selskabet var som de andre et ansvarligt handelsselskab, ikke et aktieselskab, stiftet for en vis tid eller til ophør efter opsigelse. Med visse mellemrum blev der indgået ny kontrakt, idet nogle af de gamle socii trådte ud og andre blev optaget, idet deltagernes andel i selskabskapitalen samtidig blev reguleret. Der havde i tiden 1240—1298 været 5 eller måske endog 10 selskaber, der var kendt som Buonsignori, selvom Bonifacius og Orlandus Bonsignoris forlængst var erstattet af andre socii, der også havde et navn udadtil. Kernen i virksomheden var nemlig den samme. Det nystiftede selskab fortsatte i de gamle lokaler og overtog varelagre osv, og der var blandt socii stadig efterkommere af Bonifacius og Orlandus Bonsignoris.

Scali blev endnu ældre, før det krakkede i 1326. Storkøbmanden Jacob Scala, som det havde navn efter, virkede allerede i 1220'erne i Florenz. Ser vi stort på, hvorledes Scali var organiseret til at begynde med, så havde Scali antagelig et århundrede på

bagen, da det i 1326 gik fallit. Bardi virkede i mere end 70 år, og også Peruzzi og Acciaiuoli havde eksisteret i mange år, før de lukkede i 1343. Medici virkede som Scali gennem et århundrede, dersom vi medregner årene, før selskabet flyttede hovedkontoret til Florenz. Det var oprettet i 1393, og det standsede sine betælinger i 1494.

Hvor mange af nutidens privatbankiers og private bankierselskaber har drevet virksomhed under samme firmanavn gennem blot et halvt århundrede? Ser vi på bankaktieselskaberne, vil vi også opdage, at der ikke er så mange bankaktieselskaber, der har eksisteret i et århundrede uden at gennemgå en rekonstruktion med nedskrivning af aktiekapitalen og tegning af ny kapital eller gå op i en fusion. Men så er selskabet et andet, selv om det fortsætter med omtrent uændret firmanavn.

Når man sammenligner, må man erindre, at kanonisk rets forbud mod rente af lån skabte vanskeligheder for bankvirksomhed, som ikke findes idag. Købmandsbankierselskaberne kunne ikke skabe sig en kassereserve i form af korte obligationer, som kunne bruges til hurtigt at skaffe kontanter ved salg over en fondsbørs eller via belåning. Der fandtes hverken korte eller lange obligationer beregnet på omsætning, for obligationer måtte efter kirkens lære ikke bære rente, og så blev de sjældent udstedt og i hvert fald ikke solgt. Der var selvfølgelig tvangslånene, men de, der investerede heri, tabte i hvert fald i sidste halvdel af det 15 århundrede store penge herpå, for kursen var på langt sigt stadig nedadgående.

Renteforbuddet forhindrede også ydelse af kassekreditter til handlende og tvang selskaber, der ikke åbenlyst ville sætte sig ud over renteforbuddet, til en direkte deltagelse i andre købmænds vareforretninger som konsortialforretninger eller å metaforretninger eller under formen accomanda ∴ som kommanditindskud. Det kunne der naturligvis tjenes store penge på, når det gik godt, men der kunne også tapes mange penge, når det gik galt, og det gik ikke så sjældent galt. Selskaberne kunne også tage store beløb på lån til konger og andre fyrster. Den dybere grund til, at Peruzzi standsede i 1343 og Bardi i 1346, var de store lån til Edward III og Robert i Neapel. Endelig var der den væsentlige forskel, at selskaberne ikke som nutidens aktiebanker havde

en centralbank i ryggen, der i givet fald ville træde til for at hjælpe en sund bank over de vanskeligheder, som den kunne komme i på grund af panik blandt deponenterne.

Når selskaber som Buonsignori, Scali, Bardi osv trods disse konstruktive svagheder ved høj- og senmiddelalderens købmands-bankierselskaber kunne eksistere i så mange år, så beroede det vel bl a på, at det, som nogle vil betragte som en svaghed, kombinationen af varehandel og handel med penge, i visse situationer var en styrke, og at det forhold, at selskaberne var ansvarlige selskaber, kunne være en styrke. Grundlaget for fx Bardis kredit var ikke blot den i selskabet indskudte kapital, men også deltageres særformuer, og de har været meget betydelige. De var navnlig anbragt i fast ejendom i Florenz og i Florenz's omegn. Bardis tab som følge af, at Edward III måtte indstille sine betalinger på den ydede kredit, var imidlertid så stort, at deponenterne vistnok kun fik 48 %. Hos Peruzzi blev der endnu mindre til deponenterne, nemlig 37 %³⁷).

Camera apostolica led ikke tab ved Bonaccorsis, Peruzzis, Acciaiuolis og Bardis sammenbrud. Man havde i 1317, da forbindelsen med de florentinske købmandsselskaber blev genoptaget, ikke glemt, at der var blevet tabt penge på Buonsignoris konkurs, og ordningen var herefter den, at Camera undgik at få større beløb tilgode hos selskaberne. De beløb, som blev indbetalt til selskabernes filialer i udlandet, blev trukket hjem umiddelbart efter, at de var indgået. Cameras folk synes desuden at have været velinformeret om de vanskeligheder, som selskaberne kom ud for som følge af krig i Italien og af Hundredårskrigen, eller i hvert fald bekendt med de rygter, som var i omløb. Få dage, efter at florentinske tropper den 2 okt 1341 havde lidt et stort nederlag i et slag med pisanske tropper, begyndte Benedikt XII at trække sig ud af samarbejdet med de florentinske købmandsselskaber, idet han indgik en aftale med et Sienaselskab, Nicolucci, om, at selskabet skulle påtage sig transferering af Cameras indtægter fra Italien, Ungarn og Polen. Gennem denne beslutning skubbede Benedikt XII og kurien til den hældende vogn³⁸).

§ 15. *Alberti antichi. Medici.*

De florentinske købmandsselskaber genvandt aldrig den position, som de havde haft før bankkrisen i 1342—46. Krisens virkninger var mærkbare endnu i 1360, men i begyndelsen af 1360'erne begyndte erhvervslivet igen at komme på fode. Der opstod dog aldrig igen i Florenz så relativt store købmandsselskaber som før 1346. Medici var kun et mellemstort selskab sammenlignet med selskaber som Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli³⁹⁾ og vel også med Alberti antichi.

Blandt de købmandsselskaber, som Camera samarbejdede med i de første år efter bankkrisen i Florenz, kan nævnes Astiselskabet Malabayla. Malabayla var kun et lille selskab, og selvom det fik hovedkontor i Avignon og filialer i London og i Bruges, så var det ude af stand til at udfylde det hul, der blev i det internationale banksystem, da Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli og mange andre florentinske købmandsselskaber standsede deres betalinger og gik konkurs. De florentinske selskaber havde sammenlagt haft et net af filialer og korrespondenter, der gjorde transferering hurtig og forholdsvis overkommelig med hensyn til bekostningerne indenfor det meste af „kristenheden“, og de var i stand til at købe al den valuta, som Camera ønskede at sælge. Malabayla måtte kombineres med en række varekøbmænd, og det var ikke nær så let og billigt at arbejde med som et effektivt fungerende system med store selskaber med et omfattende filialnet.

Ca 1362 gik Malabayla konkurs. Hvad der var grunden dertil, ved man ikke, men man kan se, at Camera ved standsningen havde et tilgodehavende hos selskabet på ca 20.000 floriner. Noget tyder på, at det meste af dette tilgodehavende blev skrevet af som tabt.

Efter dette intermezzo på ca 20 år vendte Camera igen som i 1317 tilbage til de florentinske købmandsselskaber, og i de næste år var det især selskabet Alberti, som Camera samarbejdede med. Dette selskab havde været med i handelen om pavevaluta allerede før bankkrisen, og det var så velleddet, at det kom helskindet igennem bankkrisen. Camera gjorde også brug af en del andre selskaber som Strozzi og Soderini, og af og til brugte Camera også ikke-florentinske selskaber som Guinigi og Spifame i Lucca og Andrea

di Tici i Pistoja, men det ledende selskab i handelen om pavevaluta blev efter Malabaylas konkurs ubetinget Alberti, eller rettere *Alberti antichi*, for selskabet delte sig i Alberti antichi og Alberti nuovi⁴⁰). Camera samarbejdede med begge Albertiselskaber, men da Alberti antichi var langt det største, blev det det, som fik hovedparten af Cameras forretninger.

Dette kan man se af de tabeller vedrørende transferering af pavens indtægter i tiden 1362—78, som er trykt på s 280 ff i Yves Renouards disputats fra 1941 *Les Relations des Papes d'Avignon et des Compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*. Her støder man så ofte på Alberti antichi som medvirkende ved transferering såvel fra Frankrig, England, Tyskland, Italien og Aragonien som fra fjerne lande som Polen og Sverige, at Alberti antichi i denne periode med en lille uvæsentlig afbrydelse har været hovedaftageren af den valuta, som Camera fik fra disse lande og ønskede solgt. Hvis beløbet ikke skulle sælges, men blot overføres, tjente selskabet som regel en provision for ulejligheden med at transferere beløbet til Avignon.

Alberti antichi havde bortset fra et lille tidsrum ikke monopol på at transferere. Der optræder som nævnt også selskaber som Alberti nuovi, Strozzi, Soderini, Guardi, Guinigi, Spifame og Andrea di Tici. Cameras folk var dygtige til at bedømme valuta, og de var ikke så blåøjede, at de undlod at kontrollere priserne. Dem havde de lettest kontrol med, når de ikke blot arbejdede med et enkelt selskab, men sørgede for, at der var konkurrence. I Yves Renouards disputats ser man vel af og til fremført det synspunkt, at Camera tilstræbte en „retfærdig“ fordeling mellem købmændene, men Cameras folk har mere hæftet sig ved, hvad et selskab bød, og hvor solidt selskabet var, end ved, hvad „retfærdighed“ overfor købmændene tilsagde. Grunden til, at andre selskaber kom ind i billedet, har også af og til været, at et selskab havde filial eller fast korrespondent i en by, hvor Alberti antichi ikke var repræsenteret.

Alberti antichis dominerende stilling i handelen om pavevalutaen i tiden 1362—78 har været begrundet i, at selskabet kunne give de bedste kurser, og dette har igen haft sin forklaring i, at selskabet til brug først og fremmest for sin varehandel havde filialer eller faste korrespondenter i byer som Avignon, Paris,

London, Venedig, Bruges, Barcelona, Genua, Bologna, Perugia, Neapel, Barletta, Rom eller Viterbo, måske ofte stiftet som særlige interessentskaber på samme måde, som Francesco di Marco og Medici senere gik frem.

Den valuta, som disse filialer eller faste korrespondenter købte af dem, der handlede på Cameras vegne, har Alberti antichi i Florenz tildels selv kunnet bruge i sin handel med varer. Selskabet må have haft en ikke ubetydelig varehandel, men det vil næppe være muligt at få klarhed over forholdet mellem varehandel og valutahandel ud af de oplysninger, som man har idag om Alberti antichi. I et vist omfang må Alberti antichi imidlertid have skilt sig af med den erhvervede pavevaluta, for det drejer sig trods alt om ret store beløb.

Da tratten i 1362 var en gammel opfindelse, har forretningsgangen i Alberti antichi ved handelen om valuta været den, at Albertis hovedkontor i Florenz eller filial i Avignon solgte de sterling, écus osv, som de havde købt af Camera, ved at afgive tratter til andre købmænd trukket på egne filialer eller korrespondenter i London eller Bruges og lydende på sterling, écus osv, der i London eller Bruges skulle udbetales til en beneficiarius for købmanden, som indbetalte floriner mod at få tratten. Hovedkontoret og Avignonfilialen købte floriner i Florenz og Avignon og solgte sterling og écus til levering i London og i Bruges. De floriner, som kom ind herved, brugte hovedkontoret eller Avignonfilialen så igen som betaling til Camera for nye sterling og écus, som pavens folk i England og i Bruges solgte til og indbetalte til filialerne i London og i Bruges, hvorefter hovedkontoret og Avignonfilialen igen købte floriner og solgte sterling og écus til levering i London og Bruges osv osv. Dette er kun en skematiseret fremstilling, for lederne af Alberti antichi har været så dygtige, at de også kunne lave trekantforretninger, og de har ved handler mellem hovedkontor og filialer og mellem filialerne indbyrdes kunnet disponere således, at også filialerne i Venedig og Genua har kunnet optræde som sælgere af sterling og écus imod betaling i lokal valuta. Alberti antichi har handlet om valuta ved hjælp af tratter, længe før Medici kom ind i billedet. Selvom Alberti virkede allerede i 1330'erne, er det dog for dristigt at gøre Alberti til opfinderen af middelaldertratten. Den kan være

opfundet før 1330 og have været brugt tidligt i selskaber som Cerchi, Spini eller Bardi.

Når valutamøllen først var begyndt at male, krævedes der hertil i og for sig ikke store kapitaler. Problemet var at finde en passende margin mellem den kurs, som selskabet gav for den fremmede valuta, når det var køber hos Camera, og den kurs, som selskabet tog, når det solgte den til andre købmænd således, at alle parter mente, at de havde gjort den fra deres synspunkt bedste forretning, og måske også at foretage en passende fordeling af valutafortjenesten mellem hovedkontor og herfra retligt forskellige filialer. At hovedkontoret har dirigeret filialernes køb af fremmed valuta gennem passende instrukser og af og til har hævet eller sænket kursen, er givet. Det gjorde Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli allerede i 1332, da Bonaccorsi fik andel i køb af Cameras sterlingvaluta ved at tilbyde en bedre kurs. Selskaberne, som havde fulgt den samme politik overfor Camera i nogle år med hensyn til Cameras engelske valuta, gjorde omgående det samme som Bonaccorsi, hvad hovedkontorerne i Florenz straks har instrueret Londonfilialerne om.

Albertis stilling som valutahandler må i løbet af disse år, 1362—78, være blevet stærk, og da selskabets indehavere var velstillede, især den Nicolo di Jacobo degli Alberti, som var den drivende kraft i denne periode, indtil han døde i 1377, kan man undre sig over, hvordan det overhovedet kunne lykkes for andre selskaber at få en andel af betydning ved handelen med Camera om valuta. Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi gik konkurs, og det gjorde også det Astiselskab Malabayla, som derefter en kort tid var Cameras hovedbankier, men Alberti antichis økonomi var der aldrig noget i vejen med. Selskabets stilling blev vistnok ikke påvirket af, at paven i 1378 opgav at have residens i Avignon, selvom skismaet må have ført til en kraftig nedgang i udbuddet af pavevaluta i Italien. Det, der slog selskabet ud, var indre stridigheder i Florenz, som i 1382 resulterede i, at Alberti-slægten blev udvist. Den måtte for en lang tid tage ophold i udlandet.

Hermed forsvandt grundlaget for selskabets handel med Camera om valuta. Camera kunne af politiske grunde ikke have en hovedbankier, som boede i Bruges, selvom der teknisk set måske

ikke havde været noget i vejen for, at Alberti antichi kunne fortsætte med at sælge floriner til Camera og købe Cameras sterling og écus. Men nogle af de fordrevne Alberti fortsatte i udlandet med at drive købmandsbankierforretning. Af en ratte fra 1399, som beror i Pratoarkivet, jfr s 152, kan man således se, at der i 1399 var et selskab i Bruges ved navn „Ricardo degl’Alberti e co“, som financierede en købmands eksport af flamsk klæde til Katalonien. På dette tidspunkt havde Alberti antichis hovedkontor i Florenz været lukket i mange år.

Efter Albertis fordrivelse gik der nogle år, før den Giovanni di Bicci de’ Medici (1360—1429), der anses for at have været grundlæggeren af købmandsbankierselskabet Medici, blev Camera apostolicas hovedbankier. Blandt de mange andre florentinske mercatores, som arbejdede sig i vejret i sidste halvdel af det 14 århundrede og i begyndelsen af det 15, er der udover de foran omtalte kun grund til at nævne *Francesco di Marco da Prato*⁴¹). Francesco di Marco (ca 1335—1410) minder i visse henseender om Giovanni de’ Medici. Han kom som denne fra et beskedent hjem og arbejdede sig i vejret ved egen dygtighed og efterlod sig en betydelig formue samlet sammen bl a ved at drive købmandsbankiervirksomhed. Francesco var dog mere varekøbmænd end bankier, medens Giovanni mere var bankier end varekøbmænd. Francesco var heller ikke som Giovanni grundlæggeren af et selskab, som blev fortsat af hans efterkommere. Han døde uden at efterlade sig en søn eller en svigersøn, som kunne fortsætte firmaet.

Francesco var fra Pratoegnen nær Florenz og var vist søn af en værtshusholder. Hans forældre døde under pesten 1348, og Francesco, som var ganske ung, måtte nu forsøge på at klare sig selv. Han tog til Avignon, hvor han kom i lære og lærte købmændsskab, og da han døde som en hovedrig mand, er historien om Francesco historien om fattigmandssønnen, der begyndte som skopudser og tallerkenvasker og endte som mangemillionær. De første penge, som altid er de vanskeligste, tjente han i Avignon, der i de år, da paverne residerede der, var en by, hvor pengene strømmede til. I en sådan gullaschby er der altid penge at tjene for driftige købmænd, og Francesco var både driftig og bjergsom, og han forstod også at holde på pengene. Francesco handlede med

alle slags varer således, at han, når der var stilstand i handelen med een slags varer, havde noget andet at handle med. Han handlede også med våben, og da der i den tid, hvor han var købmand, næsten til stadighed var krig mellem England og Frankrig, har der været mulighed for at tjene store penge på handel med våben og også for at tabe store penge på denne handel.

I 1382 vendte paven tilbage til Italien, og det betød, at Avignons gullaschperiode var forbi. Francesco vendte nu tilbage til sin fødeby Prato, hvor han indrettede sit hovedkontor, men han var stadig medindehaver af forretningen i Avignon. I de følgende år åbnede han filialer i form af særlige selskaber i Florenz, Pisa, Barcelona, Valencia, Genua og Palma di Majorca. Varehandel var stadig det væsentlige i hans forretning, og han blev ved med at handle med alle mulige slags varer. Gennem filialen på Majorca kom han i berøring med handelen med slaver, og lejlighedsvis handlede han med slaver, men dog kun i mindre omfang. Man kan se, at han engang glædede sin kone med at forære hende en slave til hjælp i huset.

Med hensyn til bankierforretning var der den forskel mellem Francesco og selskaber som Alberti antichi og Medici, at Francesco ikke handlede med Camera om valuta, og at Francesco vistnok ikke tog imod deposita med tilsagn til deponenterne om en gevinstandel. Sporene skræmmer. Francesco var vel under finanskrisen 1346 så ung, at han ikke umiddelbart kunne forstå, hvad der skete. Men krisen bevirkede, at det blev strenge tider med stilstand og arbejdsløshed, og man var ikke ude af dem i 1349, da han tog til Avignon. Francesco har med sit medfødte købmandstalent givet interesseret sig for at finde ud af, hvad der mon var årsagen til, at næsten alle større florentinske købmænd gik fallit i hans barndom, og han har nok fundet ud af, at en stærkt medvirkende årsag var den del af bankiervirksomheden, som hed modtagelsen af deposita.

Den slags bankierforretning, som hedder køb og salg af fremmed valuta, drev Francesco derimod i ret betydeligt omfang bortset fra, at han ikke handlede med Camera. Når han havde ledige penge, anbragte han dem i andre købmænds tratter, ikke ved, at han diskonterede dem, men ved, at han mod en tratte solgte lokal valuta og lidt senere fik fremmed valuta på en fremmed

plads, som han så brugte i sin varehandel eller solgte, alt efter hvad der var det fordelagtigste. Herved tjente han for det første som regel på kurserne, og for det andet fik han gennem de anvendte kurser faktisk også pæne renter.

Giovanni di Bicci de' Medici (1360—1429) er også et eksempel på, at en dygtig købmand i slutningen af det 14 og begyndelsen af det 15 århundrede havde store muligheder for at arbejde sig i vejret og at samle sig en betydelig formue. Giovannis forældre var ikke velstillede, og den arv, som han fik efter dem, har været beskeden allerede af den grund, at der var fem sønner om at dele den og fire døtre, der først skulle udstyres med medgift. Faderen var vistnok almindelig detailhandler i Florenz. Da Giovanni døde, efterlod han sig en betydelig formue. Hvor stor den var, kan ikke afgøres præcist, men Lorenzo il magnifico (1449—92) oplyste på et meget senere tidspunkt, at Giovanni efterlod sig en formue på ca 180.000 floriner. Talangivelser i italienske aktstykker er ofte meget upålidelige, og da Lorenzo kan have været interesseret i at stive sin egen kredit af, må man være noget skeptisk overfor oplysningen. Francesco di Marco var længere tid om at samle ca 70.000 floriner. Men da vi ved, at Giovannis overskud fra Mediciselskabet i årene 1397—1420 beløb sig til 113.865 floriner, så har Giovanni nok efterladt sig en del mere i 1429, end Francesco gjorde i 1410.

Det var Giovanni de' Medici og hans to sønner Cosimo (1389—1464) og Lorenzo (1395—1440), der var de store samlere i familien Medici. Men allerede i Cosimos sidste år begyndte konjunkturerne at vende, og fra 1469, da Lorenzo il magnifico trådte til sammen med sin broder, gik det rask tilbage, især efter 1478, Pazzisammensværgelsen. Lorenzos sans for og interesse for købmandsskab var ikke stor, og det var netop det, der krævedes, da konjunkturerne vendte. Der krævedes en kyndig og hård ledelse af forretningen, og det magtede humanisten Lorenzo ikke. Selskabet led af mange grunde store tab, og det var vistnok insolvent, længe før begivenhederne i 1494 tvang det til at standse. Nogle har skrevet, at Lorenzo var en spreder, men dette er nok en for hård dom. Men købmand, det var han ikke.

Når Giovanni di Bicci de' Medici og også en ældre broder, Francesco, blev købmandsbankiers, beroede det på, at deres fa-

der havde en fjern slægtning i Florenz *Vieri di Cambio de' Medici* (1323—95), der var købmandsbankier. Forretningen var ikke et af de små købmandsbankierforetagender, der overlevede finanskrisen i 1342—46, for Vieri blev først i 1348 optaget i *Arte del Cambio* i Florenz, og han må således være en af dem, der begyndte, efter at krisen havde ryddet ud blandt de florentinske købmandsbankierselskaber. Såvel Giovanni som hans ældre broder begyndte som lærlinge i Vieris købmandsbankierforretning, og begge endte som kompagnoner. Efter ca 1370 var Vieri de Medici en af de førende købmandsbankiers i Florenz, hvilket dog ikke betyder, at hans selskab kan sammenlignes med Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli.

Francesco di Bicci de' Medici (ca 1350—1412) blev i 1382 optaget som kompagnon i Vieris forretning, der da havde 4 deltagere og havde filialer i Rom, Venedig og Genua. I 1385 blev også Giovanni optaget, dog kun på den måde, at han blev medinteressent i filialen i Rom, der herefter blev drevet under firmanavnet „Vieri e Giovanni de' Medici in Roma“. Dette lokale selskab fortsatte i 1393, da Vieri trak sig tilbage, som et særligt Romselskab „Giovanni de Medici e co“, hvor Giovanni var seniorchef, og en Bardi, Benedetto di Lipaccio de' Bardi, var juniorkompagnon⁴²). Herved indledtes et samarbejde med medlemmer af slægten Bardi, der skulle fortsætte gennem 40 år.

I 1397 besluttede Giovanni og Benedetto at flytte selskabet til Florenz under bibeholdelse af filialen i Rom. Da selskabet kort tid derefter gav sig til at undersøge mulighederne for at have en fast repræsentation i Venedig (1398) og i Neapel (1400), har grunden til forandringen nok været, at Giovanni og Benedetto har forstået, at hvis selskabet ønskede at gøre større forretninger med Camera apostolica om pavevaluta, ville det være hensigtsmæssigt, om det udbyggede sin organisation. Man kender kapitalforholdene, da selskabet blev genstiftet i 1397. Giovanni de' Medici indskød 6.000 floriner, Benedetto de' Bardi 2.000 floriner. „Giovanni de' Medici e co“ var således til at begynde med et beskedent selskab. Benedetto de' Bardi fortsatte foreløbig med at lede filialen i Rom, som i mange år var en filial, der gav et smukt overskud, og en filial, der var istand til at forstrække andre filialer med penge, bl a fordi den længe havde en del midler i form af deposita.

Med hensyn til bankiermetoder var hverken Giovanni de' Medici eller Benedetto de' Bardi fornyere, og det var heller ikke Giovannis søn Cosimo eller dennes efterkommere. Det var ikke noget nyt, at man kombinerede varehandel og bankiervirksomhed, og det var heller ikke noget nyt, at bankiervirksomheden gav sig udslag i, at selskabet tog imod penge som depositum irregulare mod en *discrezione* til deponenterne, at selskabet gjorde forretninger med Camera apostolica om pavevalutaen, at selskabet finansierede andre købmandsselskabers virksomhed ved at overtage tratter, og at selskabet desuden trak tratter og remitterede blot for at tjene penge på fluktuationer i valutakurserne. Giovanni de' Medici og Benedetto de' Bardi var tværtimod dem, der videregav, hvad de havde lært som unge mennesker, nemlig den florentinske bankiertradition. De organiserede deres selskab på en anden måde, end man havde gjort før 1346, men heller ikke dette var noget nyt, for det havde bl a Francesco di Marco gjort.

Medicierne tog som Buonsignori, Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Alberti antichi mod penge som depositum irregulare. De spredte oplysninger, som man har herom, synes at vise, at Medici kun tog imod sådanne midler, når der var tale om større beløb. Brugen af udtrykket „Medicibanken“ kan som brugen af udtrykket „Fuggerbanken“ om det senere Fuggerselskab i Augsburg få læseren til at tro, at der var tale om en bank, som tog imod indlån fra en meget bred kreds, hvor også småsparere var repræsenteret, og hvor de beløb, som hidrører fra småsparere sammenlagt er meget betydelige, men de oplysninger, man har, viser, at Medicierne næppe tog imod små beløb. De vedrører navnlig selskabets filialer i Rom, Milano og Lyon.

For Romfilialens vedkommende foreligger der en specifikation pr 12 juli 1427 af et beløb på 55.480 floreni a Camera, der indestod som „*depositi a discrezione*“. På dette tidspunkt var selskabet endnu ret lille, men man forbavses alligevel, når man ser, at beløbet var indskudt af kun 12 deponenter. De var alle prælater eller ansat i pavens tjeneste. De største deposita hidrørte fra nogle nevøer af paven, som ialt havde indskudt 20.000 floreni a Camera. Det mindste af de 12 deposita var på 2.600 floriner. Til oplysning om beløbets størrelse kan det nævnes, at en årsløn på 100 floriner til en faktor i Mediciselskabet i 1402 var en høj løn.

Mange måtte nøjes med 40 og 60 floriner. Man kan også se, at paven, Martin V, havde stående et beløb på 1185 floreni a Camera i Mediciernes Romfilial på dette tidspunkt.

Der er endvidere bevaret en specifikation af et beløb, som den 24 marts 1460 var indskudt som deposita i Mediciernes Milano-filial. Beløbet androg 240.994 Milanopund eller omregnet til floriner 60.000—80.000 floriner alt efter, hvilke floriner man regner med. Der var 26 deponenter. Det største beløb, 12.600 floriner eller 41.600 Milanopund var et depositum fra „Cosimo de' Medici e co“ i Venedig, og der var også andre deposita fra Mediciselskaber og Medicifolk. Filialen stillede en høj discrezione i udsigt, og det er forklaringen på, at andre filialer og at personer fra inderkredsen i Medici mente, at det var fordelagtigt at anbringe penge her som depositum irregulare. Det gennemsnitligt deponerede beløb er lidt mindre end i Romfilialen i 1427, men helhedsindtrykket er det samme, at Medicierne ikke anså det for fordelagtigt at tage imod små deposita. Der er et enkelt depositum på kun 300 floriner, men forklaringen kan være, at det drejer sig om en rest af et depositum, der til at begynde med har været af betragtelig størrelse.

Fra Lyonfilialen har man en specifikation af det pr 2 april 1467 indestående beløb på 41.931 écus, og også her er beløbet angivet som „depositi a discrezione“. Indtrykket er det samme. Der er kun tale om 19 deponenter. Det største beløb er på 12.428 écus, og derefter er der to à 5.000 écus⁴³).

Når et beløb var indskudt som depositum „a discrezione“, var deponenten forpligtet til at lade det indestå for nogen tid, hvorom nærmere aftale blev truffet i det enkelte tilfælde. Om Medicierne overhovedet indlod sig på at modtage deposita, som kunne hæves på anfordring, er svært at afgøre. Det materiale, der foreligger i form af balancer med specifikationer til enkelte poster, er ikke stort, og der er ofte problemer med hensyn til forståelsen af posterne. Herudover er der tre i 1950 i Mediciernes arkiv fundne libri segreti med en del oplysninger om Mediciselskabernes driftsresultater i årene 1397—1451, men heri er der heller ikke sikre oplysninger om, hvorvidt Medicierne modtog anfordringsdeposita, og i bekræftende fald, hvor store beløb det drejede sig om. Det er muligt, men langt fra sikkert, at selskabets „Tavola“ i Flo-

renz tog mod anfordringsdeposita. Men da der under datidens bankforhold har været en enorm risiko for et internationalt selskab ved at arbejde med store deposita modtaget på anfordringsvilkår, har man lov til at tvivle på, om Medici arbejdede på denne måde, sålænge selskabet var et sundt foretagende. Noget andet er, hvad der kunne ske i 1478 og ved senere lejligheder, hvor Lorenzo il magnifico var i en desperat situation på grund af likviditetsvanskeligheder.

Historikere blev tidligt opmærksom på, at Medicierne hovedkontor i Florenz og korrespondenter og filialselskaber udenfor Florenz havde gjort brug af tratter i betydeligt omfang, og der var herefter nogle, der hævdede, at det var Medicierne, der havde opfundet middelaldertratten, og at denne opfindelse var en af årsagerne til den position, som deres købmandsbankierselskab havde i det 15 århundrede. Da den ældste kendte tratte er fra 1339, og da Francesco di Bicci de' Medici blev født ca 1350 og hans broder Giovanni i 1360, er det udelukket, at det kan være dem, der har opfundet tratten. Heller ikke deres slægtning Vieri di Cambio de' Medici, som lærte dem op som købmandsbankiers, kan være opfinderen, for det første, fordi han kun var 16 år i 1339, for det andet, fordi han først i 1348 blev medlem af Arte del Cambio i Florenz, for det tredje, fordi der ikke er nogetsomhelst, som giver grund til at antage dette. Teorien om, at det er Medicierne, der har opfundet middelaldertratten, er ubegrundet hypotese eller for at bruge det helt præcise udtryk en skrøne.

Selvom Medicierne således umuligt kan være dem, der har opfundet middelaldertratten, så kan forholdet naturligvis godt have været dette, at de var de første, der forstod at bruge dette købmandsinstrument til at tjene sig rige. Man kender jo en del eksempler på, at den, der har gjort en opfindelse, er død i stor fattigdom, medens en anden, der kunne vurdere opfindelsens betydning, og som havde penge i ryggen, som han satte ind på at udnytte opfindelsen, døde som mangemillionær. Der er imidlertid heller ikke noget grundlag for denne hypotese. Tratten var, som man kan se af de mange eksemplarer af tratter, der findes i Francesco di Marcos arkiv i Prato, indarbejdet som bankdokument allerede, før Giovanni de' Medici gjorde det til et speciale for sin forretning at arbejde med tratter. Den må være blevet

brugt i betydeligt omfang allerede af Alberti antichi, og en del af forklaringen på, at indehaverne af dette selskab blev hovedrige, må være, at Alberti antichi drev valutahandel ved hjælp af tratter og tog en god fortjeneste hjem på denne handel. Der findes desværre, så vidt mig bekendt, ikke oplysninger i Francesco di Marcos arkiv om hans forretninger med Alberti antichi, for Alberti antichi var fordrevet fra Florenz før 1385, og Francescos arkiv går ikke længere tilbage end til ca 1385. Men da allerede Francesco tjente penge på valutaforretninger ved brug af tratter, så er i hvert fald han et godt eksempel på, at der før Medici fandtes købmænd i Florenz, som forstod at tjene penge på tratteforretninger.

Vieris selskab har antagelig allerede fra midten af 1380'erne været med i handelen om pavevalutaen, og det har nok også Giovannis selskab været fra 1393. De har været med til at udfylde det hul, der blev, efter at Alberti antichi i 1382 var gået ud. Herom findes der dog ikke præcise oplysninger i det materiale, der er bevaret i Mediciernes arkiv, og så længe der ikke er foretaget en kulegravning af Vatikanets arkiver med henblik på at få overblik over forholdet mellem Camera apostolica og købmandsselskaberne under det store skisma, er grundlaget for slutninger om omfanget af Giovanniselskabets valutaforretninger med Camera i de første år spinkelt.

Det, der taler for, at Giovanniselskabet hurtigt er kommet med i handelen om pavevalutaen, er navnlig de oplysninger, som man har om fortjenestens fordeling indenfor selskabet i årene 1397—1420. De findes i den første af de tre libri segreti, som blev fundet i 1950. Heraf kan man se, at det, der var *det bærende i Medici, var Romfilialen eller rettere pavefilialen*, for den fulgte med paven, når han fx tog på kirkemøde. Selskabernes samlede overskud er i denne bog gjort op til 151.820 floriner for alle årene 1397—1420. 79.195 floriner var overskud fra pavefilialen, 25.344 floriner var overskud fra Florenz, 22.705 floriner overskud fra Venedig og 15.458 floriner overskud fra Neapel. Udtrykt i procenter kom 52.1 % af det samlede overskud for „koncernen“ fra pavefilialen, 16.9 % fra bankiervirksomheden i Florenz, 14.9 % fra Venedig og 10.2 % fra Neapel. De $\frac{3}{4}$ af de 151.820 floriner var tilfaldet Giovanni de' Medici, $\frac{1}{4}$ Benedetto de' Bardi.

Forklaringen herpå kan vist kun være, at fortjenesten på køb og salg af pavevalutaen stort set er taget til indtægt under pavefilialen. At Mediciernes pavefilial købte og også solgte sterling og écus afspejler sig i en specifikation til den balance fra 1427, som Medicierne medsendte som bilag til deres „selvangivelse“ for dette år, hvori der er givet oplysning om fordelingen af pavefilialens tilgodehavende på 33.233 floriner hos korrespondenter i udlandet. Heraf fremgår det, at pavefilialen havde et beløb på 15.407 floriner tilgode i London og 6.543 floriner i Bruges, medens resten var tilgodehavender hos korrespondenter i Geneve, Lübeck, Avignon, Nürnberg, Valencia og Köln.

Da det af de i den nyeste tid foretagne undersøgelser fremgår, at Medici i langt højere grad end selskaber som Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli og vel også Alberti antichi var et bankierselskab, er disse forholdsvis store tilgodehavender hos korrespondenter i London og i Bruges ikke så meget opstået ved, at selskabet har solgt varer, som ved, at selskabet, og det vil i denne forbindelse sige pavefilialen, har købt valuta af Camera apostolica. Filialen har via korrespondenterne i London og Bruges købt de sterling og écus, som hidrørte fra kirkens indtægter, og som skulle overføres til Rom omvekslet til floriner, og pavefilialen har til Camera indbetalt modværdien i floriner. Filialen har derefter dels selv, dels via andre Mediciselskaber solgt sterling og écus mod floriner til andre købmænd, idet den har trukket tratter på korrespondenterne, hvor filialen var trassent=prenditore af floriner, korrespondenten trassat, købmanden datore af floriner og købmandens beneficiarius i London eller Bruges modtager af henholdsvis de sterling og écus, der var købt.

At pavefilialen i de første mange år var den del af virksomheden, som virkelig tjente penge, er endnu tydeligere, når man ser på oplysningerne i den næste af de tre libri segreti om overskuddet for 1420—1435. Skønt perioden er kortere, er fortjenesten noget større, nemlig 186.382 floriner, og heraf hidrørte 62.8 % fra pavefilialen, 9.5 % fra bankvirksomheden i Florenz, 11.1 % fra Geneve, 13.1 % fra Venedig og 0.4 % fra Neapel. 3.1 % af den samlede fortjeneste hidrørte fra selskabets virksomhed ved fabrikation af klæde, og dette tal viser bedre end meget andet, at Medicierne interesserede sig mere for at handle med penge end

for at handle med varer. Den samlede fortjeneste blev denne gang delt med $\frac{2}{3}$ eller 124.255 floriner til Giovannis to sønner Cosimo og Lorenzo og $\frac{1}{3}$ eller 62.127 floriner til den Ilarione di Lipaccio de' Bardi, som var trådt i Benedettos sted. Han var broder til Benedetto og var vokset op i selskabet.

I den tredje periode, 1435—51, tjente Mediciselskabet endnu mere, nemlig ifølge de analyser, der er foretaget vedrørende den tredje af de tre libri segreti, 290.791 floriner, hvoraf 203.702 floriner tilfaldt Medicierne. Den største fortjeneste, 88.511 floriner, kom stadig fra pavefilialen, men nu gav også andre filialer, især filialerne i Venedig og i Geneve, så store overskud, henholdsvis 63.319 og 46.975 floriner, at pavefilialens procentvise andel er sunket til 30.4⁴⁴). Heraf kan man formentlig slutte, at filialerne i Venedig og Geneve var kommet godt med i den handel om valuta, der blev drevet i Venedig og Geneve. Varehandlen i selskabet synes i denne periode at have givet et bedre overskud end før. Den hidrørte navnlig fra handel med varer som klæde og silkestoffer.

I 1450'erne var Medicis opgangsperiode forbi. Selskabet kom ud for mange vanskeligheder, og det endte i 1494 med, at selskabet likviderede. Den ydre årsag var franske troppers besættelse af Florenz, men selskabet havde vist længe været kørt ned. Hvad der var årsagerne hertil, var et spørgsmål, som allerede Nicolo Macchiavelli gav sig til at drøfte. Da de tre i 1950 fundne libri segreti standser ved 1451, har man ikke så sikker information om selskabets nedgang som om opgangen. Oplysningerne må søges i andre kilder som handelskorrespondancen og private breve.

Hvis antagelsen om, at årsagen til de store fortjenester i opgangsperioden navnlig var den gode og faste forretningsforbindelse, som det tidligt var lykkedes selskabet at etablere med Camera, er rigtig, er det nærliggende at søge een af årsagerne og måske den væsentligste i, at der skete en ændring i selskabets forhold til pavedømmet netop fra slutningen af 1450'erne. Selskabet kunne ikke bevare den betroede stilling som Cameras *general-depositar* 3: hovedbankier, som det med uvæsentlige afbrydelser havde haft gennem en lang række år. Denne ændring skete i 1458, da Pius II blev pave. Han var fra Siena, og han valgte en sienesisk bankier til sin generaldepositar.

Det lykkedes ikke for Medicierne varigt at generobre denne

stilling, bl a fordi forholdet mellem paverne og Medicierne nu ofte var mere end køligt. Hvilken betydning denne ændring har haft for handelen med pavevaluta i årene efter 1458, kan ikke vurderes præcist, for der er ikke foretaget undersøgelser herom svarende til Renouards for årene 1316—78, men der kan næppe være tvivl om, at sådanne undersøgelser vil vise, at Mediciernes rolle som aftager af pavevaluta blev mindre og mindre i årene efter 1458. Selskabet handlede stadig med valuta, men den sikre og store forretning med at aftage størstedelen af pavevalutaen og videresælge den til købmændene med en pæn fortjeneste gik tabt fra det tidspunkt, da selskabet blev trængt ud som Cameras generaldepositar.

En anden væsentlig årsag til Medicis nedgang var formentlig, at de italienske købmandsselskabers og købmænds handel var jævnt nedadgående, længe før Columbus opdagede Amerika og Vasco da Gama fandt søvejen til Indien syd om Afrika. På langt sigt blev det naturligvis handelsvejenes omlægning, som førte til, at den „florissante“ handelsperiode var forbi i Italien, men handelen på Amerika og på Indien kom ikke igang før noget ind i det 16 århundrede. Nedgangen må være begyndt længe før, antagelig som en følge af de besværligheder, som handelen på Levanten kom ud for, efter at tyrkerne i 1453 havde erobret Konstantinopel. Da yderligere de norditalienske bystaters økonomi var belastet med uhyggelige rentebyrder, fordi der var blevet udskrevet tvangslån gennem århundreder for at skaffe midler til financieringen af så den ene krig, så den anden krig, skulle der ikke meget til for at gøre købmandsbankierselskaber insolvente. Store tab har i krisetider en ubehagelig tilbøjelighed til på den ene eller den anden måde at blive til tab for pengeinstitutter.

Medicierne var da heller ikke det eneste florentinske købmandsselskab, som måtte standse sin virksomhed eller omlægge den i denne periode. Rucellai, som også havde været et mellemstort købmandsbankierselskab, havde allerede før 1470 afviklet selskabets bankierforretninger, fordi de gav tab, og derefter hørte så det ene og så det andet af disse mange selskaber, hvis virksomhed dog ofte var lokal, op med at drive bankierforretning. Ved århundredets slutning fandtes der i Florenz ikke mange købmandsbankierselskaber, og nogle af de overlevende var kun små.

Det største var Strozzi. Filippo degli Strozzi (1428—91) og hans broder var under et af de mange politiske opgør i Florenz blevet nødsaget til at drage i eksil. De forlagde selskabets virksomhed til Neapel og vendte først tilbage til Florenz i 1466. Skønt de andre selskaber ofte led store tab, tjente Strozzi penge, og der var overskud, selv i dårlige tider.

Medici var i disse år ikke så velledet som Strozzi. Der blev tabt betydelige beløb, og det var ofte filialernes virksomhed, som gav tab. I 1481 afvikledes filiالسelskaberne i London og i Bruges. Medici var nu konstant ude i en likviditetskrise, og Lorenzo il magnifico forgreb sig i hvert fald to gange på andres midler for at klare vanskeligheder⁴⁵). I 1494 blev selskabet tvunget til at lukke.

Nogle år senere ryddede en bankkrise i Venedig⁴⁶) ud blandt de venetianske lokalbankiers. Der var 4 i 1498. Under krisen 1499—1500 standsede 3 af disse selskaber. Et af dem genoptog virksomheden nogle år senere og fortsatte i en del år omend under anvendelse af uortodokse bankiermetoder, og der blev stiftet nye, omend ikke store bankierselskaber. Man kunne ikke undvære lokalbankiers.

§ 16. *Fuggerne.*

Det var i disse sidste årtier af det 15 århundrede, hvor Venedigs stilling i den internationale handel var svækket, og hvor mange toskanske købmandsbankierselskaber holdt op med at drive forretning eller dog bankforretning, at flere sydtyske købmandsselskaber, som hidtil kun havde handlet med varer, gav sig til ved siden heraf at handle over landegrænser med penge og med kredit, først i det små, men efterhånden i betydeligt omfang. Udviklingen var stort set en gentagelse af, hvad der skete i Toskana ved midten af det 13 århundrede, og de sydtyske selskaber brugte den af de toskanske købmandsbankierselskaber udviklede bankierteknik uden væsentlige ændringer. I de samme årtier fuldendtes tillige en udvikling, der var begyndt noget før. Gennem mere end et århundrede havde Bruges i Flandern været den vigtigste by i Nordvesteuropa for handlen med mange varer og handlen om fremmed valuta under brug af tratter. Bruges måtte afgive denne rolle til Antwerpen i Brabant. Antwerpen var i en

del år Vesteuropas centrum for handel med mange varer og for handel med valuta. Antwerpen var „pengenes by“ på lignende måde som Avignon i pavetiden og var om muligt en endnu mere udpræget gullaschby, end Avignon havde været.

Det største og det bedst kendte af disse tyske købmandsbankierselskaber, men langt fra det eneste, var Fuggerne i Augsburg. Fuggernes stamfader var en beskeden mand, der var indvandret til Augsburg i det 14 århundrede og begyndt der som væver. Augsburg havde fra slutningen af det 14 århundrede en ret omfattende produktion af og handel med vævevarer. Væveren Fugger var senere blevet købmand, idet han gav sig til at handle med stoffer vævet af bomuld, stoffer vævet af bomuld og hør, nederlandske stoffer og i et vist omfang også med bomuld og andet, som en væver forstår sig på, Indehavere af denne mindre købmandsforretning, der var startet som manufakturhandel, var fra 1468 Ulrich, Peter og Georg Fugger, og på dette tidspunkt handlede der også med krydderier og andre fra Venedig indførte varer. I 1473 døde Peter Fugger, og Ulrich og Georg Fugger, der var brødre, bevægede da Jakob Fugger (1459—1525), den yngste broder, til at opgive en påbegyndt gejstlig karriere. Jakob blev sendt til Venedig for at blive uddannet til købmand, og senere blev han optaget i selskabet som kompagnon.

Nogen tid derefter gav Fuggerne sig til at udvide selskabets virksomhed og virkeområde, idet de først kom med i financieringen af den produktion af sølv og kobber, som fandt sted i miner ved Schwaz i Inndalen i Tyrol, og i salget af dette sølv og kobber og derefter fik en repræsentant i Rom, hvilket satte selskabet istand til at foretage indbetalinger for gejstlige til Camera apostolica fra dele af Tyskland. Fuggerne var dog slet ikke det første sydtyske købmandsselskab, som var med i financieringen af produktionen af og handelen med metaller, og de var heller ikke de første, som var klar over, at der kunne tjenes penge på denne måde. Det havde man været opmærksom på længe før i handels-huse som Meuting og Paumgartner.

Når man i de sydtyske handelshuse allerede kort efter midten af det 15 århundrede begyndte at interessere sig for produktionen af metaller som sølv og kobber, beroede det vist navnlig på, at der da blev fundet på en metode til at skille sølv fra kobber i de

tilfælde, hvor dette var blandet sammen i ertsen. Allerede i 1409 skal man være blevet opmærksom på, at der nær Schwaz i Tyrol fandtes store lejer med erts, som indeholdt sølv og kobber. De bjergværksmæssige vanskeligheder, som måtte overvindes, før driften blev rentabel, kunne man imidlertid først klare efter lang tids forløb. Da de var overvundet, kom der gang i produktionen fra miner ved Schwaz og fra andre miner i Det hellige romerske rige, og produktionen af metaller, derunder bl a sølv og kobber, tog i de følgende år et opsving og fik et omfang, som den aldrig havde haft før i middelalderen. Det varede indtil ca 1530, og dermed var den første store „metalboom“ i Europa overstået⁴⁷).

Financieringen af produktion af og salg af metaller kræver store kapitaler og en god salgsorganisation og organisation af transporten, såfremt driften skal være rentabel, og desuden dygtige teknikere og arbejdere. Allerede i 1456 var købmandsselskabet Meuting i Augsburg trådt til som financier af produktionen og afsætningen fra lejerne ved Schwaz, idet det ydede en kredit på 35.000 rhinske floriner til landsherren, hertug Sigmund, som ifølge vilkårene for udvinding skulle have sølvet leveret af dem, der udvandt det, til en nærmere fastsat fast pris. Kreditten blev afviklet — eller skulle afvikles — på den måde, at selskabet overtog og solgte sølvet.

Fuggerne kom med i denne financiering af produktionen af sølv fra minerne i Schwaz og af salget af dette sølv i slutningen af 1485, idet de indrømmede en kredit på 3.000 rhinske floriner mod option på 1.000 mark sølv. Det var en beskeden begyndelse, men nu havde de fået foden indenfor, og i 1488 afsluttede de en kontrakt om kredit og leverancer for et beløb af 150.000 floriner⁴⁸). Da Fuggerne stadig var et beskedent selskab, idet deres formue i 1494 ikke androg mere end ca 55.000 gylden, måtte de have finansiell støtte til denne udvidelse af deres virksomhed. Man ved, at de til at begynde med fik bistand fra en forbindelse i Genua, men ved ellers ikke meget om, hvor de til at begynde med skaffede de ekstra penge, som de skulle bruge. Noget senere arbejdede de med et stort depositum fra Melchior von Meckau, der var fyrstebiskop i Brixen syd for Innsbruck, og der er ikke noget, der taler imod, at denne finansielle forbindelse var etableret allerede fra slutningen af 1480'erne. Det var ikke Fuggerne,

der afslørede, at Melchior von Meckau havde anbragt et depositum hos selskabet, for sådanne ting var forretningshemmeligheder. Forholdet kom for dagen efter Melchior von Meckaus død i Rom i 1509, for han efterlod sig et formløst testamente om, at en stiftelse skulle være hans arving, og blandt boets papirer var der tre kvitteringer fra Fuggerne for deponerede beløb på ialt 152.931 rhinske floriner udfærdiget i årene 1505—07⁴⁹).

Selvom produktionen af sølv fra lejerne ved Schwaz var langt det vigtigste, så blev der også udvundet noget kobber. I løbet af den følgende tid blev det navnlig produktionen og finansieringen og salget af kobber, som Fuggerne koncentrerede sig om. Kobberets betydning som handelsvare på denne tid kan bedst sammenlignes med den, som stålet har idag. Deres handelsinteresser rettedes mod andre dele af Det hellige romerske rige end Tyrol, hvor der også kunne udvindes kobber og sølv, navnlig Ungarn, Kärnten, Steyermark og Böhmen⁵⁰), og lidt efter lidt skabte de *en organisation for produktion af, finansiering af produktion af, transport af og handel med metaller*, der strakte sig over størstedelen af Det hellige romerske rige. De havde et net af filialer, større og mindre, samt repræsentanter og korrespondenter, som primært var bestemt til omsætning af varer, men også — som Bardis, Peruzzis og Acciaiuolis beslægtede organisationer fra tiden før 1342—46 — var velegnet til at overføre pavens indtægter til Rom, når talen var om indtægter fra Tyskland. Medens det tidligere havde voldt store vanskeligheder at få indtægter overført til Rom fra så fjerne lande som Böhmen og Ungarn, så gjorde Fuggernes opståen sådan transferering nem og ligetil.

Hvornår Fuggerne blev „mercatores Alamanni curiam Romanam sequentes“, kan ikke fastslås præcist, for også her var der sikkert tale om en udvikling lidt efter lidt, og det er også uklart, hvilke metoder de brugte for at få foden indenfor ved kurien. Melchior von Meckau har måske været mellemmand på een eller anden måde fx ved at henlede opmærksomheden på, at der nu fandtes et selskab, som kunne bistå Camera med at få midler overført fra egne, hvorfra der ikke var andre lige så gode transfereringsmuligheder. Men i hvert fald fra 1495 og måske lidt tidligere kan man se, at Fuggerne blev brugt til at transferere pave-lige indtægter til Rom⁵¹). De blev ikke „mercatores papae“, som

Buonsignori havde været og også andre af det 13 århundredes købmandsbankierselskaber, end mindre generaldepositar, men måtte lade sig nøje med den titel, som blev brugt fra Johannes XXII's tid om de selskaber, som Camera samarbejdede med, „mercator curiam Romanam sequens“ ☉: købmand, som følger med eller har en repræsentant, som følger med den romerske kurie, hvor den end befinder sig.

Dette var ikke blot en fjer i hatten. Fuggerne kunne nu for det første give sig til at handle om valuta med Camera, og det ville først og fremmest sige tjene penge på køb af fx rhinske gylden, hvis Camera ønskede dem indbetalt som floreni de Camera, eller hvis indbetaleren var forpligtet til at indbetale dem som floreni de Camera og mødte med rhinske gylden. Dernæst tjente Fuggerne provisioner ved transferering af beløb, som ikke skulle omveksles. Og endelig kunne Fuggerne gennem deres repræsentant i Rom give lån til gejstlige og til Camera og modtage deposita fra høje gejstlige mod tilsagn om en discrezione, alt under overholdelse af den kanoniske rets regler. De behøvede blot at bære sig ad på samme måde, som Medicierne havde gjort før dem, og som sikkert mange andre købmandsbankierselskaber havde gjort før Medici.

Den metode, som Fuggerne brugte til at tjene penge på lån til Camera apostolica, skønt der ikke i selve skylddokumentet lovligt kunne aftales rente fra udbetalingsdagen til tilbagebetalingen, kender man fra to lånedokumenter udfærdiget den 31 decb 1501 og 25 okt 1503, som er omtalt på s 89. Der blev ydet en gave som tak for, at lånene var rentefri. Da Alexander VI's resolution om, at Fuggerne skulle have en gave på 400 dukater som tak for lånet på 6.000 dukater, faldt med det samme således, at beløbet kunne indsættes i lånedokumentet, må man sige, at nu var det slut med respekten for formalia også fra pavernes og Cameras side med hensyn til renteforbuddets overholdelse. Fremgangsmåden var ren og skær omgåelse. Middelalderens renteforbud begyndte at smuldre allerede under renaissancepaverne, og da Fuggerne vidste god besked om pavernes og Cameras praksis, kan man ikke undre sig over, om også købmandsbankierselskaberne og købmændene har taget sig større friheder, end de turde tidligere.

Når Fuggerne ydede lån til gejstlige, som havde fået embede, og som i den anledning skulle indbetale ydelser til Camera, fulgte de, så vidt man ved, det nedarvede mønster. Lånene blev herefter ydet med kort løbetid, som regel vistnok kun et halvt år, og da debitor sjældent kunne betale tilbage så hurtigt, kom han i reglen gennem betaling af morarenter til at betale rigeligt for den første rentefri periode. Dette var lovligt, jfr s 111—12 om, at dette bl a var forudsat i den formular for disse embedslån, som Nicolaus IV havde autoriseret i 1288. Ofte omtalt er et embedslån, som Fuggerne ydede i 1514, fordi det var den afladshandel, som havde forbindelse med lånet, der var en af grundene til Luthers kritik af pavedømmet fra 1517⁵²). Fuggerne kom herved frem i rampefyset og blev udsat for kritik af deres virksomhed som bankiers.

Det, der var sket, var, at da Albrecht (af Brandenburg) i 1514 blev udnævnt til ærkebiskop også i Mainz, måtte han derfor indbetale 30.000 dukater til Camera. Da han ikke havde alle disse penge, fik han et sædvanligt embedslån hos Fuggerne på 21.000 dukater de Camera. Han måtte forpligte sig til at tilbagebetale lånet inden en vis kort tid i rhinske gylden efter den i skylddokumentet fastsatte kurs, hvorefter 140 rhinske gylden var lig 100 dukater de Camera. Hvis Albrecht betalte rettidigt, skulle der ikke betales renter, men Fuggerne fik så fortjenesten hjem gennem den aftalte valutakurs. Denne kurs gav dem vistnok en fortjeneste på ca 5 %. Desuden skulle Albrecht betale en provision på 500 rhinske gylden eller 1.7 % for besværet, risikoen og omkostningerne. Ordningen var ikke i strid med den kanoniske ret, for der var tale om fortjeneste ved cambium=valutaomveksling — uden udfærdigelse af egenveksel, der var ukendt — og om en provision af helt normal størrelse, som ikke kunne anses som surrogat for rente. Den svarede til, hvad der var praksis ved tratter.

Da Albrecht ikke let ville kunne udrede det lånte beløb af ærkebisperembedets normale indtægter, opnåede han mod betaling af yderligere 10.000 dukater, som han også måtte låne, generalkommissariatet for Sachsen m v vedrørende en af paven udskrevet jubelaflad. Fuggerne havde betinget sig, at en kontrolnøgle til afladskassen var i deres besiddelse, og fremgangsmåden var herefter den, at en repræsentant for Fugger var med, når

kassen skulle tømmes, fordi der ikke kunne være mere i den, hvorefter beløbet blev gjort op og indbetalt til Fuggers filial i Leipzig og en del af beløbet anvendt til at afvikle ærkebiskoppens lån hos selskabet. Fra et banksynspunkt var dette en velgennemtænkt forretningsmæssig ordning. Svagheden var, at paven, Camera apostolica og ærkebiskoppen havde rodet religion og forretning sammen til en pærevælling. Det kan man ikke gøre Jakob Fugger ansvarlig for. Tetzl var ikke hans mand.

Fra 1510 var det nemlig Jakob Fugger, som var seniorchef for selskabet og formelt den, der ledede selskabet og på egen hånd — det havde han betinget sig — traf alle vigtige afgørelser efter at have spurgt sine kompagnoner til råds, om han fandt anledning dertil. I realiteten havde det længe været ham, der bestemte kursen, for han var som købmand og administrator sine brødre Ulrich og Georg langt overlegen. Få år efter, at Albrecht var blevet ærkebiskop også i Mainz, gennemførte Jakob Fugger som leder af et konsortium og hovedmanden i dette konsortium en finanstransaktion, der gav genlyd i hele Europa. Han sikrede den unge Karl V's valg til kejser i Det hellige romerske rige, det arbejdsområde, som Fuggerne havde, i konkurrence med Frants I. Der skulle til sikring af valget, navnlig gennem bestikkelse af kurfyrsterne, derunder især Albrecht, bruges i alt ca 852.000 florer, og dem havde Karl ikke. Kurfyrsterne og deres betroede mænd ville ikke nøjes med skylderklæringer fra Karl, men have betaling kontant eller noget, der var lige så godt, og det var dette, som bragte Jakob Fugger ind i billedet. Han gik ind i konsortiet, og hans part var 543.000 af de 852.000 florer⁵³).

Dette beløb havde selv et selskab som Fugger naturligvis ikke liggende i kassen som guld, som nogle har ment. Jakob Fugger var købmand og ikke pengepuger, og en købmand anbringer pengene i sin virksomhed og holder ikke et så formidabelt beløb tilbage som kassebeholdning. Rygterne om selskabets store rigdom svirrede, og misundelsen blev vakt, hvilket var baggrunden for diverse intriger bl a i Ungarn, som kom til at koste selskabet mange penge. Men ligesom beretningerne i sin tid om Tempelriddernes rigdom var stærkt overdrevne, var nu beretningerne om Fuggernes rigdom ofte misvisende. Fuggerne var meget velstillede, men der var grænser for deres rigdom. Selskabets kapital

var i 1510 196.791 floriner. Efter Jakob Fuggers død i 1525 blev den gjort op til 1.602.319 floriner. I 1519 må den have oversteget de 543.000 floriner med ikke så lidt, men den har været bundet i faste aktiver, varelagre, fordringer osv, og kun en mindre del har været disponibel i form af mønter, guld og sølv. Jakob Fuggers styrke var, at hans Kreditfähigkeit var så stor, at han kunne fremskaffe beløbet gennem sine forbindelser.

Herved er vi igen inde på spørgsmålet om, hvorfra Fuggerne skaffede sig penge, når der pludselig som ved denne lejlighed skulle bruges et så stort beløb som 543.000 floriner. At de til at begynde med, hvor selskabet ikke havde oparbejdet nogen betydelig egenkapital, måtte arbejde med fremmede penge i forholdsvist stor udstrækning i form af deposita og mod discrezione, fremgår af, at der som foran nævnt findes dokumentation for, at Melchior von Meckau, fyrstebiskoppen i Brixen, der endte som kardinal, i 1509 havde 152.931 floriner tilgode hos selskabet. Det var mere end $\frac{3}{4}$ af den for 1510 for selskabet opgjorte egenkapital, i og for sig ikke noget stort beløb, når forholdet var det, at forretningen var en blanding af produktion af varer, handel med varer og handel med penge. Selvom der også var anden fremmedkapital i selskabet i 1509, så var forholdet mellem egenkapital og fremmedkapital langt bedre, end det havde været i mange toskanske købmandsbankierselskaber.

I de år, hvor selskabet også formelt blev ledet af Jakob Fugger, årene fra 1510 og til 1526 — Jakob Fugger døde 31 decb 1525 — blev forholdet mellem selskabets egenkapital og fremmedkapital endnu bedre. Man kan se det af en opgørelse, der blev foretaget i anledning af Jakob Fuggers død, hvor der måtte foretages grundig opgørelse på grund af dødsfaldet. Det varede to år at få alle de oplysninger frem, som var nødvendige af hensyn til opgørelsen, så stort var selskabet i 1526. Aktiverne blev gjort op til 2.570.256 floriner + tilgodehavender hos indehaverne 430.332 floriner eller 3.000.588 floriner. Passiverne androg 867.797 floriner. Efter justeringer endte Anton Fugger, der nu var seniorchef, med at fastslå, at selskabets „virkelige kapital“ var på 1.602.319 floriner. Tilgodehavender hos fremmede bl a ifølge udlånsvirksomheden androg ca 1.650.000 floriner eller lidt mere end selskabets egenkapital. Blandt afskrevne tilgodehavender

finder man et beløb på ikke mindre end 319.863 floriner, som var tabt på selskabets virksomhed i Ungarn. De fleste andre købmandsselskaber ville være blevet slået ud af et så stort tab, men det end ikke rystede Fuggerne. Deres indtjeningssevne var meget betydelig. I en såkaldt „Wechselbuch“ havde man bogføringen om deponenter og deres tilgodehavender. Beløbet androg 344.733 floriner⁵⁴).

Af denne opgørelse kan man slutte, at Jakob Fugger, efterhånden som han fik råd til det, undgik at arbejde med fremmede penge i større omfang end strengt nødvendigt. Når han i de senere år ville gøre folk en tjeneste, modtog han deres penge som depositum og mod en *discrezione*, der har været lav og i virkeligheden ikke havde nogetsomhelst at gøre med selskabets overskud. Selvom Jakob Fugger vel nok som god katolik og forsigtig forretningsmand, der ikke ville risikere, at man konfiskerede hans formue med den begrundelse, at han havde været en *usurarius*, ikke alt for åbenlyst har overtrådt renteforbuddet, så har de variationer, som han foretog i *discrezionen* til deponenterne, ikke haft megen relation til de overskud, som han skovlede ind. De deposita, som fandtes i selskabet ved Jakob Fuggers død, var beløb, som var indbetalt af slægtninge, af venner og bekendte, derunder høje gejstlige, af de i selskabet ansatte og af andre fra den nærmeste kreds. Almindelige mennesker kunne ikke møde op ved hovedkontoret i Augsburg eller ved en filial og få penge indsat i selskabet til forrentning. Jakob Fugger stod ikke, som Lorenzo il magnifico havde været nødt til, med hatten i hånden for at få deposita.

At en købmand, som ledede sin forretning efter sådanne Daells Varehouse principper om stor egenkapital og lille fremmedkapital, og som var kendt i hele Europa for at være en meget dygtig forretningsmand og misundt, fordi man anslog hans formue til at være meget større, end den var, var i stand til at fremtrylle 543.000 floriner hos forretningsforbindelser, slægtninge og venner til et godt formål, nemlig at forhindre, at kurfyrsterne lod sig bestikke til at vælge Frants I til tysk kejser og i stedet bestikke dem til at vælge Karl, kan ikke forbavse.

Selvom Fuggerne således kombinerede produktion, handel med varer og handel med penge og kredit, og således var det,

som jeg har kaldt købmandsbankierselskab, *mercatores-banchieri*, så var der alligevel en væsentlig forskel mellem de principper, hvorefter Fuggerne arbejdede, og de principper, hvorefter Medici arbejdede. Jakob Fugger var først og fremmest købmand og tilmed en købmand, der havde specialiseret sig i handel med metaller som kobber og sølv. Giovanni de' Medici og Cosimo de' Medici, som er dem fra Medicifamilien, som Jakob Fugger skal sammenlignes med, var først og fremmest bankiers.

„Fuggerbanken“ var et udtryk, der var i brug allerede i samtiden, hvad man kan se af, at det forekommer i pavelige aktstykker. Da banker idag er mere end villige til at tage imod folks penge, medens Jakob Fugger var højst uvillig dertil, navnlig på sine ældre dage, men i en vis forstand også før, er udtrykket ikke så godt. Bedre er et udtryk som „Fuggerbankiervirksomheden“ om denne side af foretagendet, men bedst er „Fuggerne“. Selskabet var en *casus sui generis*.

Sacco di Roma 1527, to år efter Jakob Fuggers død, var årsag til, at selskabet lukkede filialen i Rom. Hvad der var anledningen hertil, er ikke helt klart. Det er muligt, at selskabet blev tvunget til at lukke filialen, fordi lederen havde medvirket til transferrering af penge, der hidrørte fra plyndringen. Lukningen betød en væsentlig begrænsning af selskabets bankforretninger i Italien og vel også et tab af prestige i katolske kredse. Efter Jakob Fuggers død tog Anton Fugger ledelsen. I den periode, hvor selskabet blev ledet af Anton Fugger, begyndte vanskelighederne, bl a fordi mellemværendet med Karl V ikke var blevet afviklet som forudsat, og fordi det førte selskabet ind på at drive forretninger i Spanien, derunder finansieringsvirksomhed. Da Anton Fugger døde i 1560, var selskabet inde i en krise, som det aldrig kom ud af. Det vender jeg tilbage til.

§ 17. *Barcelonasparekassen.*

Sparekasser fandtes der kun nogle ganske få af i senmiddelalderen, og blandt dem skal kun omtales den i 1401 i Barcelona oprettede *Taula del Cambi assegurada de la Ciutat*.

Ved den sondring mellem sparekassevirksomhed og bankvirksomhed, som jeg herved forudsætter, går jeg ud fra de forestil-

linger, som man i Danmark indtil for nylig har haft om, hvorpå forskellen mellem en „sparekasse“ og en „bank“ beror. Man kan herefter sige, at sparekasser ligner banker ved, at de modtager indlån fra en ubestemt kreds, og adskiller sig fra dem ved, at de placerer deres midler på en mindre risikobehæftet måde. Det har været en bankopgave at financiere handel, industri, søfart og byggevirksomhed. Sparekasserne foretrak den mere sikre anbringelse. De anbragte en væsentlig del af midlerne i stats-, kommune- og realkreditobligationer, og deres direkte anbringelse skete navnlig mod pant i fast ejendom, som lån til kommuner, koncessionerede virksomheder, kooperative virksomheder etc eller som kautionslån. Denne forskel er nu mindre udpræget end før. Sparekasserne har forøget deres lån til erhvervsvirksomheder.

Med hensyn til finansieringen af den internationale handel og den deraf følgende handel med fremmed valuta driver nutidens aktiebanker og bankierselskaber en virksomhed, som i princippet er en fortsættelse af den, der blev drevet i det 14 århundrede af købmandsbankierselskaber som Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Bonaccorsi og Alberti antichi, i det 15 af selskaber som Medici, Pazzi og Strozzi og i det 16 af selskaber som Fugger, Welser og mange andre tyske selskaber og af italienske og spanske selskaber. Bankerne har naturligvis idag flere strenge på buen, end købmandsbankierselskaberne havde i senmiddelalderen. Den tratte, som var det vigtigste dokument ved handelen om valuta i senmiddelalderen og også i 16—18 århundrede, spiller ikke den samme rolle i valutahandlen som tidligere. Men selve forretningen, handel med valuta, drives i samme omfang som tidligere. *Financiering af international handel og handel med fremmed valuta er traditionel bankvirksomhed.*

Sparekassevirksomhed er langt yngre end bankvirksomhed. Ser man på forholdene i Danmark, er de første danske sparekasser oprettet noget ind i det 19 århundrede. Ser man på forholdene i Vesteuropa, kan man komme noget længere tilbage. Enkelte af de montes pietatis, som blev oprettet i sidste tredjedel af det 15 århundrede på kirkens foranledning for at udkonkurrere de pantelånere — lombardi og cahorsini —, som kirken altid havde haft et godt øje til, jfr s 21—26, udviklede sig i tidens løb

til noget, som man måske kan kalde sparekasser. Den ældste sparekasse i Europa er imidlertid den i 1401 i Barcelona oprettede Taula del Cambi assegurada de la Ciutat.

Udtrykket „Tavola“ var i brug i Italien ved siden af „Bancum“ allerede mod slutningen af det 13 århundrede. Det blev brugt om Buonsignoris købmandbankierselskab i Siena, og det blev senere brugt fx om Mediciernes lokalafdeling i Florenz. Den i Barcelona i 1401 oprettede „Taula“ omtales i reglen som „Depositobanken i Barcelona“, men går man ud fra den gængse sondring mellem bank- og sparekassevirksomhed, er det ikke rigtigt at tale om en depositobank. Barcelona-instituttet var en sparekasse, bl a fordi det ved oprettelsen slet ikke var tanken, at den som købmandsbankierselskaber og købmændene skulle indlade sig på at handle om valuta ved brug af tratter eller på at låne penge ud til private. Tanken var, at instituttet skulle tage imod deposita, der udelukkende skulle anvendes til fordel for bykommunen Barcelona. Instituttet var derfor ikke en bank, men en kommunal sparekasse.

Initiativet til oprettelsen af denne kommunale sparekasse kom udefra, ikke fra bystyret. Nogle borgere indsendte et forslag om, at der for at fremme byens velfærd blev oprettet en Taula, som dels skulle bestyre byen Barcelonas depositamidler, som da androg ret betydelige beløb, dels skulle modtage deposita fra private. Dette sidste begrundedes med en henvisning til, at private ofte ville foretrække at have deres midler anbragt i den påtænkte Taula fremfor at have dem liggende hjemme. Forslaget blev behandlet i et sagkyndigt udvalg, og resultatet blev, at der blev oprettet en kommunal sparekasse. Barcelonasparekassen var nemlig ikke andet end en forgrening af den kommunale administration. Byen Barcelona garanterede for deponenternes deposita, og kassens administratorer og højere funktionærer blev udpeget af bystyret⁵⁵).

Forslaget var udtryk for en vis mistillid til de campsores, som drev virksomhed i Barcelona, og som tog imod deposita fra private og udførte pengeforretninger for kommunen og for private. Af lovbestemmelser, som blev gennemført i begyndelsen af det 14 århundrede, jfr s 106, kan man slutte, at disse campsores i begyndelsen af det 14 århundrede drev deres virksomhed på en ikke

særlig betryggende måde, og at følgerne heraf havde været, at deponenter led tab. Om de i Barcelona i begyndelsen af det 15 århundrede virkende campsores var lige så efterladende med hensyn til at opfylde deres forpligtelser, som de åbenbart var et århundrede tidligere, er dog højst usikkert. Hvis det havde været tilfældet, ville der vel straks være blevet flyttet en del midler fra campsores og til sparekassen, og det blev der faktisk ikke. Kort tid efter sparekassens oprettelse måtte den have flere saltvandsindsprøjtninger med det formål at fremskaffe deposita fra private. De flød ikke ind af sig selv. Der blev gennemført en lov om, at executorer og værger skulle lade deres pengeforretninger udføre gennem sparekassen, og det vil navnlig sige, at de skulle indsætte dødsboers og umyndiges midler i sparekassen. Sparekassen blev altså tillige en slags Overformynderi. Den blev også legalt deponeringssted, idet det ved lov blev bestemt, at frigørende deponering under en retstvist kun kunne ske i sparekassen⁵⁰). Først da disse bestemmelser var gennemført, kom der gang i virksomheden med at modtage deposita fra private. Barcelona-borgerne må i 1401 have været ganske godt tilfredse med den måde, hvorpå campsores og købmænd — derunder Francesco di Marco da Prato — drev bankiervirksomhed i Barcelona.

Fra 1401 var der således i Barcelona konkurrence om modtagelsen af deposita fra private mellem en sparekasse og en række bankers. Den, der ville undgå risikoen ved at have sine penge stående som depositum hos en bankier, kunne i stedet sætte dem i Barcelonasparekassen, der var garanteret af kommunen og blot var en gren af den kommunale forvaltning. Sålænge Barcelonas økonomi var god, var deponenterne sikre på, at de kunne få deres penge ud, når de fik brug derfor. Men da sparekassen og byen var siamesiske tvillinger, var der for deponenterne den risiko, at bystyret trak for stærkt på sparernes midler og ikke var i stand til at restituere dem, når der var brug derfor. Dette likviditetsproblem klarede man længe på den måde, at byen solgte perpétuités, og at de midler, som fremkom herved, blev brugt til at tilbagebetale forstrækninger fra sparekassen. Fremgangsmåden med at rejse penge ved salg af perpétuités var kendt og brugt i Katalonien og i Barcelona lige fra 1383. Jfr herom s 29—34. Men i det øjeblik, da byen ikke længere var i stand til at fremskaffe

midler ved salg af perpétuités eller på anden måde, og da mulighederne for pålæg af nye skatter og afgifter var udtømt, kunne stillingen blive faretruende for sparekassens deponenter.

Denne situation indtraf i 1468, og resultatet blev, at sparekassen for nogen tid måtte standse sine betalinger og derefter have, hvad man kan kalde en slags tvangsakkord + moratorium. Sparekassens virke var, netop fordi den var blevet oprettet som en kommunal sparekasse, hvis midler blev brugt til at financiere den kommunale virksomhed, blevet uløseligt forbundet med kommunens. Årsagerne til, at Barcelonas økonomi kom i uorden, var flere. En væsentlig årsag var, at kommunen gav sig til at handle med korn for at holde kornpriserne nede. Byen lå i et område, hvor der ikke blev dyrket meget korn, og hvor korn hen på vinteren blev dyrt, fordi der var mangel på det. Det var derfor nødvendigt regelmæssigt at importere korn, og købmændene havde sørget for det ved at købe korn på Sicilien, i Provence og i Norditalien, men fra 1430'erne gav bystyret sig til at handle med korn.

Handel med korn kræver branchekendskab, og det synes det at have skortet på hos de medlemmer af bystyret og de kommunale funktionærer, som havde ansvaret for denne kornhandel, for byen tabte store beløb derpå. Der blev købt for dyrt, og der blev solgt for billigt, også fordi der tillige var tale om en social støtteforanstaltning. En anden årsag til byens vanskeligheder var store militærudgifter i 1460'erne. Da yderligere møntforholdene i Aragonien var kommet i uorden med den følge, at mønterne i 1454—56 blev deprecieret, fik Barcelonasparekassen vanskeligheder med at opfylde sine forpligtelser overfor deponenterne. Når en deponent ønskede at betale gennem overførelse fra sin konto og til betalingsmodtagerens konto, stillede modtageren efterhånden krav om, at han fik en rabat, til at begynde med på ca 8 %, senere på ca 15 %. Tilgodehavender blev handlet til underkurs. Dette var udtryk for, at sparekassen og byen Barcelona havde brugt alle kreditmuligheder op, og at byen var kørt fast. I februar 1468 standsede sparekassen for alle udbetalinger, og der blev foretaget en rekonstruktion.

Denne rekonstruktion blev gennemført på den måde, at deponenterne fik tilbud om, at de kunne få deres tilgodehavender ombyttet med perpétuités $\propto$ uamortisable kommuneobligationer,

hvis årlige afkast var 5 %. Deponenter, der ikke var villige til at tage imod dette tilbud, fik foreløbig deres tilgodehavende frosset inde, og de fik ikke udbetalt eller tilskrevet den *discrezione* eller rente, som sparekassen hidtil havde ydet. Der var bestemmelser om, hvorledes disse indefrosne tilgodehavender efterhånden skulde afvikles, og man gik senere igang med at afvikle dem, men det gik meget langsomt, og da man kan se, at der endnu i 1575 var beløb, som ikke var tilbagebetalt, varede det således mere end et århundrede, før likvidationen af den gamle gæld var tilendebragt⁵⁷).

Den valgte fremgangsmåde var et moratorium kombineret med en tvangsakkord. Hvor hårdhændet den var, er svært at afgøre, for selvom de, der tog imod *perpétuités*, måske var berettigede til eller dog kunne få tilladelse til at sælge deres *perpétuités*, så er problemet, hvad de kunne få derfor ved salg. Dette har man vistnok slet ikke oplysninger om, og man har heller ikke pålidelige oplysninger om rentens højde i Barcelona i de derefter følgende år, hvoraf man kunne slutte, hvad den eventuelle kurs blev for disse 5 %'s *perpétuités*. Da mange deponenter undlod at tage imod tilbuddet, må man vel formode, at renteniveauet i 1468 som en følge af deprecieringerne i 1454-56, militærudgifterne i 1460'erne og den miserable tilstand, som byens finanser befandt sig i, var så højt, at der ikke var noget attraktivt ved at få 5 % uamortisable kommuneobligationer.

Man ville på forhånd tro, at der hermed var sat et punktum for kommunal sparekassevirksomhed i Barcelona. Det var imidlertid ikke tilfældet. Der blev blot åbnet en ny afdeling af Barcelonasparekassen for „friske“ penge, hvor det var bestemt, at disse nye deposita kunne hæves uden nogen begrænsning. Efter 1468 havde Barcelonasparekassen således to afdelinger, en levende afdeling og en afdeling under likvidation. Man har imidlertid ikke mange præcise oplysninger om, hvorledes det gik med den levende afdeling i resten af senmiddelalderen og i det 16 århundrede, for alle forretningsbøger og forretningspapirer fra det 16 århundrede og størstedelen af bøgerne og papirerne fra senmiddelalderen er gået tabt ganske som de fleste forretningsbøger og forretningspapirer fra de toskanske købmandsbankierselskaber.

I 1609 blev der i Barcelona åbnet endnu et kommunalt pengeinstitut, den såkaldte Banch de la Ciutat, som i det lange løb heller ikke blev en succes. Den måtte i 1641 midlertidigt fryse deponenternes deposita inde, og i 1653 var byen Barcelonas og dermed de to kommunale pengeinstitutters stilling igen så fortvivlet, at byen var ved at gå bankerot. Man måtte påny skride til en hårdhændet gældssanering. Dette er der ikke anledning til at gå ind på, for det er ikke fra Spanien og altså ikke fra disse kommunale pengeinstitutter, at inspiration er kommet til bank- og sparekassevæsenets videreudvikling i Vesteuropa. Den, der er interesseret i flere enkeltheder om sparekasse- og bankvæsenets udvikling i Barcelona, kan læse videre i Abbott Payson Ushers i 1943 udgivne bog *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, hvis anden del, s 238—504, handler om Banking in Catalonia: 1240—1723.

Det, som man kan lære af udviklingen i Barcelona, er blot, at tanken om oprettelse af pengeinstitutter, der forvalter deponenternes deposita på en anden og tilsyneladende mere betryggende måde end ved at udlåne dem til erhvervsvirksomheder, var fremme i Barcelona allerede i året 1400 og i 1401 førte til oprettelsen af en kommunal sparekasse. At det var et fejlgreb, at man indrettede denne sparekasse blot som en gren af den kommunale forvaltning, kan man se af den senere udvikling.

§ 18. *Middelaldertrattens oprindelse og funktion.*

Middelaldertratten var det redskab, som købmænd brugte i senmiddelalderen, når de handlede med hinanden om lokal valuta mod på et lidt senere tidspunkt på en fremmed plads at få eller afgive fremmed valuta, *cambium per literas*. Tratten kunne dog også bruges og blev faktisk brugt til at transferere penge fra plads til plads uden samtidig omveksling til en anden mønt. Formålet var i så fald at undgå risikoen og bekostningen ved at sende specie fra plads til plads. Udgifterne herved var en provision til mellemmandene, idet der ikke lovligt kunne tages renter for den korte kreditgivning, som der eventuelt blev tale om. Men den fik købmændene ved tratter betaling for dels gennem de omregningskurser, der blev brugt ved omvekslingstransaktioner,

dels gennem den provision, som de betingede sig ved transfere-ringer uden omveksling.

Da talrige toskanske købmandsselskaber mod slutningen af det 13 århundrede havde filialer i London, hvorfra de handlede med varer og i et vist, måske dog til at begynde med ikke særlig betydeligt omfang, med fremmed valuta, kan middelaldertratten i og for sig være opfundet allerede i denne periode. Der findes to breve fra 1290—91 fra selskabet Cerchis hovedkontor i Florenz til filialen i London eller måske snarere til en korrespondent i London, som efter nogles opfattelse peger på, at middelaldertratten var kendt allerede på denne tid. Der er imidlertid kun tale om en hypotese. Afstanden mellem en simpel anvisning og en tratte brugt som anvisning er på den anden side så lille, at man meget vel kan tænke sig, at Cerchis hovedkontor har brugt tratter fx på den måde, at kontoret, når en florentinsk købmand skulle til London for at købe varer som uld, huder eller tin, mod indbetaling af floriner udfærdigede en tratte på filialen — eller korrespondenten — med købmanden indsat som den, der i London skulle have modværdien udbetalt af filialen i sterling.

Der er imidlertid næppe andet, som støtter hypotesen om, at middelaldertratten var i brug før 1339, end disse breve fra Cerchis hovedkontor. Beviset kan vel kun føres på den måde, at man i et arkiv finder en *litera di cambio*, en middelaldertratte, der er en del år ældre end den ældste, som man kender, og som er fra 1339. Den har været kendt fra 1857. Skønt der er udfoldet bestræbelser for at finde en endnu ældre middelaldertratte, har man ikke hidtil haft held dertil. Det er og forbliver derfor hypotese, at man allerede i selskaber som Buonsignori, Scali, Rimbertyni, Mozzi, Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Alberti og Bonaccorsi brugte den middelaldertratte, som vi kender så godt nu på grund af undersøgelserne i Francesco di Marcos arkiv af de der beroende tratter og på grund af kulegravningen af Mediciernes arkiver. Men den synes ret velbegrundet, når talen er om Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Alberti og Bonaccorsi, for de virkede alle i 1339, og da tratten fra 1339 stammer fra et område, hvor disse selskaber virkede, Avignon-Pisa-Lucca, taler indre grunde for, at også de har været for-trolige med og brugt middelaldertratten.

Spørgsmålet er imidlertid ikke så interessant, som man kunne

tro efter de mange diskussioner mellem historikere og retshistorikere, der har været resultatet af von Martens's afhandling fra 1797. Man kan nemlig se, at købmændene var i stand til at drive fjernhandel om valuta uden at bruge tratter eller andre former for simpel anvisning. Når Camera solgte valuta til købmandsbankierselskaber til levering på fremmed plads, blev der længe ikke gjort brug af tratter og anvisninger. Forretningen blev ordnet ved et såkaldt *instrumentum ex causa cambii*, en omvekslingskontrakt indgået for notar, hvori det blev fastslået, hvor megen valuta der blev solgt, og på hvilke nærmere vilkår salget fandt sted.

Sådanne for notar oprettede omvekslingskontrakter er til at begynde med også blevet brugt af købmændene ved deres indbyrdes fjernhandel om valuta suppleret af skrivelser til filialer eller korrespondenter i udlandet⁵⁶), og på et eller andet tidspunkt, vel nok først noget ind i det 14 århundrede, har en eller anden købmand så fundet ud af, at alt dette kunne forenkles noget. Resultatet blev middelaldertratten.

Middelaldertratten kunne som den simple anvisning bruges til at overføre penge fra land til land uden forsendelse af specie, og selvom dette ikke var dens vigtigste anvendelsesmulighed, kan det være hensigtsmæssigt at begynde hermed, fordi dette er det mindst komplicerede. Såfremt en borger i Bruges, som vi kan kalde Johannes, i tidsrummet 1362—78 ville sende en sum penge til en søn, som havde arbejde i eller opholdt sig i Florenz, kunne han gå frem på den måde, at han gik ind i Alberti antichi's filial i Bruges og spurgte, om han kunne få en tratte på hovedkontoret i Florenz lydende på floriner imod at indbetale et beløb i écus. Alberti antichi var i perioden 1362—78 hovedaftageren af pavevaluta, fordi det var det største florentinske købmandsbankierselskab med et net af filialer og korrespondenter over hele Vesteuropa, og Brugesfilialen har som regel været sælger af floriner mod écus, blot Johannes var villig til at betale, hvad disse floriner til levering i Florenz kostede.

Når parterne var blevet enige om kursen, fik Johannes en tratte trukket af filialen på hovedkontoret, hvori var angivet, hvad der skulle udbetales i floriner i Florenz. Filialen var trassent, hovedkontoret trassat, og Johannes remittent, men herud-

over var der i alle middelaldertratter en fjerdemand, en „beneficiarius“, som beløbet skulle udbetales til. Når der ses bort fra, at den nuværende remittent i middelaldertratten var suppleret med denne biperson, hvilket vel var en følge af, at middelaldertratter aldrig blev diskonteret, og af de vanskeligere kommunikationsforhold, var middelaldertratten stort set udformet på samme måde som nu. Der er nogen forskel i enkelthederne, men i princippet er den væsentlige forskel den, at der var fire personer, trassent, trassat, remittent og beneficiarius, i stedet for tre. At man til at begynde med som regel ikke brugte udtryk som trassent og trassat, er i denne forbindelse irrelevant.

Hvis forholdet nu i stedet var dette, at Johannes selv ville rejse til Florenz fx for at købe florentinske silkevarer, og at han havde de dertil nødvendige penge, kunne Johannes gå frem på samme måde og erhverve en af filialen på hovedkontoret trukket tratte med blot den ændring, at han selv var både remittent og beneficiarius. Han kunne da i Alberti antichi hovedkontor i Florenz hæve det beløb i floriner, som han havde købt i Bruges mod indbetaling af écus, købe silkevarer og tage dem med hjem til Bruges.

Hvad der blev tjent på denne forretning, beroede bl a på, hvor meget Johannes betalte for de floriner, som han skulle bruge, og hvor meget det kostede at rejse fra Bruges og til Florenz og tilbage igen. Rejseudgifterne, herunder tidstabet, har været så store, at det i reglen har været for dyrt at handle på denne måde. De købmænd, som ikke havde filialer i udlandet, kom derfor ind på at købe og sælge gennem korrespondenter i udlandet, der købte ind på deres vegne eller tog deres varer i konsignation. Da de ofte måtte have kredit, fordi de ikke disponerede over de store beløb, der krævedes til fordelagtige handler i den internationale varehandel, fungerede middelaldertratten typisk på en anden måde end den simple anvisning. Den var ikke blot et betalingsinstrument, men også et *kreditinstrument*.

Vi ændrer nu eksemplet således, at Brugeskøbmanden Johannes vil købe silkevarer i Florenz gennem sin korrespondent Nicolaus i Florenz, og at både Johannes og Nicolaus er kunder i købmandsbankierselskabet Alberti antichi, der er villig til at financiere Johannes's køb af silkevarer i Florenz med eksport til Bru-

ges for øje. Fremgangsmåden var da den, at Nicolaus trak en tratte på Johannes lydende på det beløb, som han skulle bruge i floriner omregnet til écus. Nicolaus var trassent, Johannes trassat, Alberti antichi hovedkontor i Florenz remittent og selskabets Brugesfilial beneficiarius. Når Nicolaus afgav sin tratte til hovedkontoret, fik han udbetalt den aftalte modværdi i floriner, som han brugte til at betale købesummen for silkevarerne og omkostningerne ved forsendelse og assurance samt sin egen provision.

Albertis hovedkontor sendte derefter tratten til sin filial i Bruges, der præsenterede den for Johannes til accept, og Johannes måtte derefter sørge for at betale tratten til forfaldstid med det beløb i écus, som den lød på. Da formålet som regel også var at opnå en vis kredit, lød en sådan tratte ikke på betaling à vista. Den kunne lyde på betaling på en bestemt dag eller en vis tid efter forevisningen, men i praksis lød de fleste købmandstratter på betaling i overensstemmelse med usancen, handelsbrugen. Hvor lang kredittiden herefter var, beroede bl a på afstanden mellem de to pladser, her Florenz og Bruges.

Hvis det lykkedes for Johannes at sælge varen inden forfaldstiden på fordelagtig måde, fik han herigennem de penge, som han skulle bruge til at indfri tratten, og nu var alle parter glade. Nicolaus havde tjent en provision ved at købe varer for Johannes, og Johannes havde tjent på forretningen. Alberti antichi var glade for, at Johannes havde betalt, hvad han skulle og til rette tid, og de var villige til fortsat at financiere hans handel med udlandet. Men hvor meget Alberti havde tjent på forretningen, kunne i og for sig ikke gøres op med det samme, for selskabet havde solgt floriner mod écus. Hvad der var tjent herved, kunne først gøres op, når de købte écus var solgt imod floriner. Alberti antichi kunne komme ud for, at de penge, som tilsyneladende var tjent på den første forretning, blev sat til på den anden forretning, tilbagevekslingen. Men da den ledende kraft i Alberti antichi, købmandsbankieren Nicolo di Jacobo degli Alberti, ved sin død i 1377 efterlod sig en meget betydelig formue, og da selskabet i tiden 1362—78 var hovedaftageren af Camera apostolicas fremmede valuta, kan man gå ud fra, at selskabet som regel tjente ganske pænt på handel med valuta og på den kreditgivning, der ofte var

tale om i forbindelse hermed. Forsåvidt angår købmandsbankierselskabet Medici, der i første halvdel af det 15 århundrede var Cameras hovedbankierforbindelse, har man som omtalt i 1950 gennem fund af tre libri segreti fået nogle oplysninger, der med ret stor sikkerhed viser, at Medici i denne periode må have henhørt en betydelig fortjeneste hjem på handel med fremmed valuta og på den kreditgivning, der ofte var tale om i forbindelse hermed, men man har hidtil ikke fundet tilsvarende libri segreti fra selskabet Alberti antichi.

Disse eksempler på, hvorledes købmandsbankierselskabet Alberti antichi handlede om valuta ved hjælp af tratter, har jeg konstrueret på grundlag af trykt arkivmateriale, derunder et betydeligt antal originale tratter, fra årene 1385—1410, som findes i storkøbmanden Francesco di Marcos arkiv i Prato, men denne tilbageslutning til en periode, der begynder 23 år før og ender 7 år før, er så sikker, som en tilbageslutning kan være. Middelaldertratten var kendt allerede i 1339 og var i de sidste årtier af det 14 århundrede i brug ikke blot i Francescos forretning, men også i så mange andre købmandsforretninger, at den da må have været i almindelig brug i en del år. Forsåvidt angår Francescos forretning har man så gode oplysninger, at man ofte kan rekonstruere de begivenheder, som førte til udfærdigelsen af bestemte tratter, og så at sige fortælle disse tratters „levnedsløb“.

Dette vil jeg illustrere gennem en af Raymond de Roover publiceret og kommenteret tratte fra 1399⁵⁹⁾ og herved yderligere belyse middelaldertrattens typiske indhold og typiske funktion fra sidste halvdel eller i hvert fald sidste tredjedel af det 14 århundrede. Teksten er følgende:

† *Al nome di Dio, dì 18 dì dicembre 1399. Pagharete per questa prima lettera al usanza a Brunacio di Ghuido e compagni lb. CCCCLXXII s. X barzalonesi, lequali lb. 472 s. 10 sono per la valuta di ∇ 900 a s.10 d. 6 [per] ∇, sono qui contento da Riccardo degl'Alberti e compagni. Fatene buon pagamento e ponete a mio conto. Che Idio vi ghuardi.*

*Ghuiglielmo Barberi
Saluti di Bruggia*

„I Guds navn. Attende dag i december 1399. Betal mod denne prima tratte efter usance til Brunacio di Ghuido og co 472 Barcelonapund s 10, hvilke £ 472 s 10 er for den valuta, 900 écus à s 10 d 6 for hver écu, som jeg med tak har modtaget af Riccardo degl'Alberti og co. Betal behørigt og debiter min konto for beløbet. Gud bevare dig.

Med venlige hilsener fra Bruges
Vilhelm Barberi.“

Trassat er Francesco di Marco e compagni in Barzalona. Det kan man ikke se af trattens forside, men det står på bagsiden, hvor der yderligere står „Prima“. Tratten har med en anden håndskrift end resten påtegningen „Acettata di 12 di genaio 1399“, hvor 1399 er en skrivefejl for 1400. Francescos Barcelona-filial var således trassat og derefter acceptant.

Riccardo degl'Alberti e compagni = remittenten var et selskab i Bruges, som i det foreliggende tilfælde financierede en eksport af flamske klædevarer til Katalonien og de baleariske øer, der blev foretaget af en købmand i Bruges ved navn Barberi. Alberti antichi og også Alberti nuovi var imidlertid på dette tidspunkt forlængst blevet fordrevet fra Florenz, og begge selskaber var opløst. Barberi arbejdede sammen med Francesco di Marco, hvis Barcelona-filial havde hans varer i konsignation og bistod ham med at sælge hans varer i Katalonien og på de baleariske øer.

Det, som sker, er, at trassenten = Barberi trækker en tratte i Barcelonamønt på £ 472 s 10 på trassaten = Francescos Barcelona-filial og afgiver den til remittenten = Alberti i Bruges, mod at denne til trassenten udbetaler et beløb i lokal mønt svarende til 900 écus. Trassenten kvitterer for dette beløb i tratten gennem vendingen „sono qui contento da Riccardo degl'Alberti e compagni“. Trassaten accepterer tratten, da den den 12 januar 1400 bliver forevist til accept, og betaler den rettidigt den 11 februar 1400.

Hermed er mellemværendet mellem trassenten og remittenten i og for sig ude af verden. Hvis Francescos Barcelona-filial havde nægtet at acceptere tratten, kunne remittenten efter den sædvane, der havde fæstnet sig eller var ved at fæstne sig, have fremsat et krav mod trassenten. Det skete på den måde, at Albertis korre-

spondent i Barcelona = beneficiarius lod optage protest for manglende accept, hvorefter han trak en modtratte på et beløb svarende til det udbetalte + påløbne omkostninger tilbageregnet til écus. Omregningskursen fra Barcelonapund til écus blev konstateret gennem erklæring fra en vekselmægler i Barcelona. Denne modtratte var Barberi forpligtet til at honorere. Da resultatet blev to omvekslinger fra valuta til valuta med to gange valuta-gevinst for remittenten = Alberti + diverse andre udgifter, var reglen om modtratte egnet til at fratage købmænd lysten til at afgive tratter, som ikke ville blive accepteret og betalt.

Efter at trassaten = Barcelonafilialen havde betalt trattens beløb £ 472 s 10 til beneficiarius i Barcelona = Brunacio, afvikles det beløb, som trassenten nu i kraft af betalingsanmodningen skylder trassaten, ved at varerne bliver solgt i Katalonien eller på de baleariske øer. Blev resultatet overskud, var det trassentens, og blev det underskud, måtte underskuddet tilsvares af trassenten. Dette kan man ikke aflæse af trassatens bøger, og trassentens bøger er ikke bevaret. Men der er oplysninger i Francescos arkiv, der viser, at trassenten ikke var en dygtig eller i hvert fald ikke en heldig forretningsmand, for han gik senere fallit, og det tabte Francescos Barcelonafilial en del penge på.

Remittenten = Alberti i Bruges har fået Brugesmønt ombyttet med Barcelonamønt. Beneficiarius = selskabets Barcelonakorrespondent ligger på dets vegne med £ 472 s 10. Albertis fortjeneste ved forretningen beror nu på, hvorledes dette beløb bliver anvendt. Alberti kunne bruge det til varekøb i Katalonien, men det kunne også trækkes hjem gennem en modgående fjernhandel med valuta, ved recambium efter cambium. Albertis korrespondent kunne selv eller gennem en vekselmægler finde en købmand i Barcelona, som ville eksportere til Bruges, og som havde en forbindelse i Bruges, som ville acceptere hans tratte. Denne tratte remitterede korrespondenten til Alberti i Bruges, og når den var afviklet, kunne det gøres op, hvad der var tjent på disse to valutaforretninger. Fortjenesten beroede på, til hvilke kurser valutaerne var blevet handlet. Det var det normale, at der blev tjent, men der kunne også være tale om tab, hvis kurserne svingede stærkt under forretningen. Spørgsmålet var navnlig, hvor dygtig Riccardo degl'Alberti — eller hans medarbejdere — var til at sælge

og købe fremmed valuta. Hertil krævedes der ganske som idag „næse“ for at handle med penge.

For den, der kender trattens funktion i senere perioder, kan middelaldertrattens indretning og funktion forekomme lidt mere kompliceret end nødvendigt, men det må herved erindres, at det var i strid med renteforbuddet at diskontere tratter. Diskontering kom først i brug i det 17 århundrede. Hvis retshistorikere ved beskrivelsen af middelaldertratten bruger udtryk som „køb“ og „salg“ af tratter, er der tale om en ikke særlig hensigtsmæssig terminologi, for det leder ind i forestillingen om, at en middelaldertratte kunne diskonteres eller dog overdrages. Diskontering fandt ikke sted, for det var ulovligt at gøre det, og der blev heller ikke handlet med tratter før i det 17 århundrede. Tratter gik ikke fra hånd til hånd i middelalderen, og alle de problemer, som dette giver anledning til og tvinger jurister til at søge en løsning på, var ukendt i middelalderen. Dette kan man udtrykke på den måde, at *middelaldertratten ikke var et omsætningspapir*.

Det, der blev handlet om i middelalderen, var ikke den udfærdigede tratte, men selve „vekselforretningen“ eller den bagvedliggende valuta, og her blev der tidligt brugt mæglere, som fik gebyr, hvis den foreslåede forretning gik i orden. Forretningens genstand var *omveksling til fraværende penge af nærværende penge* eller, som kanonisterne udtrykte det i deres kommentarer og bøger, den *sande* veksselforretning : den med renteforbuddet forenelige forretning var en „*permutatio pecuniae praesentis cum absenti*“ : et bytte.

Medens der i nutidens tratte normalt kun er tre personer, trassent, trassat og remittent, er der som allerede anført i middelaldertratten fire. Trassenten, den, der trækker tratten, kaldte man da som regel *prenditore*, og herved havde man summen for øje. Trassenten fik jo straks et beløb. Den, der afgav pengene, hed *datore*, undertiden *remittente* eller numerante. Datores filial eller korrespondent i udlandet, som skulle have det beløb i fremmed valuta, som var solgt til datore, kaldtes *beneficiarius*. Endelig var der *trassaten*, den, som tratten blev trukket på, og som efter accept blev til *acceptant*.

Middelaldertratten kunne nu ikke blot bruges ved eksport af varer. Den kunne også bruges blot til at flytte penge fra land til

land. Hvis vi for nemheds skyld tænker os, at Francesco di Marco havde haft en filial i Bruges, hvad han ikke havde i 1399 og vist heller aldrig fik, og han havde brug for at få denne filials kassebeholdning forstærket, kunne han have gjort det ved gennem sit hovedkontor i Prato eller gennem sin filial i Florenz hos Albertis korrespondent i Florenz at købe écus til levering fra Alberti i Bruges og til hans egen filial i Bruges. Det var naturligvis en forudsætning herfor, at Albertis korrespondent var sælger af écus til levering på denne måde, og at parterne blev enige om kursen.

Var dette tilfældet, ordnedes sagen på den måde, at Albertis korrespondent i Florenz trak en tratte på Alberti i Bruges på det aftalte beløb i écus mod, at Francescos hovedkontor eller Florenz-filial indbetalte det forlangte florinerbeløb. Albertis korrespondent var trassent = prenditore af floriner. Francesco i Prato datore = remittente = den, der afgav floriner. Tratten blev trukket på Alberti i Bruges, som var trassat, og Francescos filial i Bruges var beneficiarius. Tratten blev afleveret til Francesco di Marco, som remitterede den til sin filial i Bruges. Den præsenterede den for Alberti i Bruges og fik den honoreret på aftalt måde eller efter usancen.

Om Francescos filial i Bruges havde brug for forstærkning, beroede nu bl a på, om varer var billige i Bruges således, at det kunne betale sig at købe varer og eksportere dem fx til Florenz og Prato, og om varer var billige, beroede bl a på, til hvilken kurs écus kunne købes. Kursforholdet mellem écus og floriner og mellem fx sterling og floriner lå mod slutningen af det 14 århundrede ikke fast, men varierede, alt efter som der var mange sælgere eller mange købere og derfor tryk nedad på visse valutaer og tryk opad på andre. De italienske købmænd handlede på dette tidspunkt med valuta ikke blot i forbindelse med en vareforretning, men også som forberedelse til en vareforretning, og der var også nogle, der handlede med valuta blot for at tjene penge derpå. De købte een valuta, når de mente, at den var billig, og de solgte den, når de mente, at den var dyr.

Købmænd, der har indsigt i de sæsonmæssige svingninger i handelen og de virkninger, som dette må få for udbud og efterspørgsel af valuta, kan tjene penge blot på at handle med valuta,

såkaldt arbitrage, og dette var man klar over allerede i senmiddelalderen. Nogle mener, at arbitrageforretningen er en unyttig forretning, men herved overses det, at arbitragens virkning er til gavn for den normale varehandel. Arbitrage er noget andet end „spekulation“. Arbitragisten indsnævrer forskellen mellem sælgerkurser og køberkurser for valuta, og det kan varekøbmændene kun være interesseret i. Når forholdet i senmiddelalderen og nok længe derefter vistnok var dette, at der var en langt større forskel mellem sælger- og køberkurser for en bestemt valuta, end man er vant til i nutiden, beroede dette bl a på, at arbitragister ikke som nu ved hjælp af telefon osv på et øjeblik kunne udligne tilfældige kursudsving. Arbitragister er fra et købmændssynspunkt meget nyttige personer, når de udligner uberettigede kursforskelle. Men dette er noget, som de, der lever på fast løn, har svært ved at forstå og iøvrigt altid har haft svært ved at forstå.

Af talrige bemærkninger i den handelskorrespondance, der findes i Francesco di Marcos arkiv i Prato, kan man slutte, at der allerede på denne tid var en slags pengemarked i Bruges ved siden af de pengemarkeder, der fandtes i bystater som Venedig, Genua og Florenz, og at Francesco di Marco har været levende interesseret i at få besked om, hvad der skete på dette pengemarked. Det vrirler med oplysninger om aktuelle valutakurser, oplysninger, som købmændene havde brug for, både når de ville handle med varer, og når de kun ville handle om valuta. Når Francescos filialer ganske regelmæssigt gav rapport herom til hovedkontoret, var det ikke, fordi Francescos forretning overvejende var en bankierforretning. Francesco var først og fremmest varekøbmænd, og den formue på ca 70.000 floriner, som han efterlod sig ved sin død, var nok for størstedelens vedkommende overskud på varehandel drevet af en dygtig og nøjsom købmænd gennem mere end et halvt århundrede, men han tjente også penge på handel med valuta. En del af denne valufortjeneste var rente, som gik op i kursen. Overtagelse af andre købmænds tratter var en af de lovlige fremgangsmåder til faktisk at få renteindtægter efter den kanoniske ret, og som god katolik ønskede Francesco ikke at overtræde renteforbuddet og risikere, at den store formue blev konfiskeret i hans dødsbo i stedet for at tilfalde de fattige i Prato, som han havde bestemt i sit testamente. Man kan af hans brev-

veksling se, at hans reaktion, da han engang opdagede, at en af hans faktorer ikke tog det så nøje med at overholde renteforbuddet, var hurtig og bestemt.

Hvis en tratte betalbar efter sigt ikke blev accepteret af trassaten ved forevisning til accept, og hvis en sigttratte ikke blev betalt ved forevisningen, havde remittenten som tidligere beskrevet via sin korrespondent et krav mod trassaten. Handlen gik tilbage, men remittenten havde krav på at blive stillet, som om den var gennemført. Han havde krav på at få „interesse“. Trassenten indestod også da for trattens accept, men reaktionen på manglende accept foregik på en særlig måde. Kravet blev efter købmandspraksis gjort gældende under den form, at beneficiarius, efter at han havde ladet optage protest ved en notar, trak en modtratte, en *litera di recambio*, på trassenten, hvori denne var gjort til trassat, betalbar til remittenten efter hovedtratten, som altså nu var blevet til beneficiarius. Heri var beløbet omsat til den oprindelige valuta på grundlag af den kurs, der senest var noteret på trattens betalingssted, og hertil var lagt omkostningerne ved optagelsen af protesten, provision osv. Denne modtratte var trassaten så efter praksis forpligtet til at honorere. Han skulle holde remittenten skadesløs.

Nutidens regler om tratter er resultatet af en udvikling gennem mere end seks århundreder. Hvis man giver sig til at undersøge deres oprindelse, vil man hurtigt finde ud af, at mange regler først er fastslået i løbet af 16—20 århundreder, og at der uanset bestræbelser for at tilvejebringe en fælles europæisk vekselret stadig er nogen forskel mellem de forskellige landes vekselret, navnlig Englands og landene på kontinentet. Der findes ikke, og der har aldrig eksisteret en „universel“ vekselret i Europa.

Det er på den anden side let at se, at mange af de af de italienske købmænd i senmiddelalderen og den første del af det 16 århundrede fulgte principper, som — i hvert fald til at begynde med — mere beroede på handelssædvaner, på *lex mercatoria*, end på statutret, er blevet accepteret og reciperet i andre lande. Venedig, Genua, Geneve, Lyon, Bruges og Antwerpen har været de byer, hvor købmænd fra Midt- og Nordeuropa lærte middelaldertratten og dens funktioner at kende.

Når det således i veksellove ofte er bestemt, at tratter kan

lyde på betaling a vista, a viso, dato og a dato, svarer dette til betalingsmåder kendt allerede i senmiddelalderens praksis. Herudover kendte man tratter, som lød på betaling i overensstemmelse med usance, handelsbrugen, eventuelt varieret som halv usance eller dobbelt usance, samt tratter betalbare inden afslutningen af et bestemt marked (messe). Usance varierede efter afstanden mellem de to pladser og ændredes også af og til i tidens løb. Usance for tratter mellem Florenz og London var således i lang tid 90 dage såvel i den ene som i den anden retning.

Fra senmiddelalderen stammer også grundsætningen om, at accept kan ske formløst blot ved en påtegning på tratten, grundsætningen om, at nægtet accept må konstateres ved en højtidelig akt, en protest for en notar, praksis med at arbejde med flere eksemplarer af samme tratte, prima, secunda, tertia osv, og princippet med, at der kunne ske accept pro honore for at spare tras-senten for tab af prestige og for påløb af omkostninger. Også avalinstituttet var kendt i middelalderen.

De regler, som har forbindelse med diskontering af tratter, kunne derimod ikke udvikle sig allerede i middelalderen, da diskontering var en klar overtrædelse af kanonisk rets forbud mod renter af mutuum, og man kan heller ikke i middelalderens handelsbrug om tratter eller i teori og domstolsafgørelser finde noget, der tyder på, at man var kommet ind på at endossere tratter. Praksis om veksler har været påvirket af, at det efter romersk ret ikke lod sig gøre at transportere en fordring. Det er først efter middelalderens slutning, at købmænd kommer ind på, at tratter kan overdrages ved endossement, og at der udformes retsregler herom.

Renteforbuddet var i praksis også til hinder for, at der i middelalderen kunne udvikle sig solaveksler, og man kan kun gøre solavekslen til det primære og tratten til det sekundære i veks-lens udvikling ved at vende op og ned på begreberne. Det er forsøgt i det 19 århundrede, men da de undersøgelser, der er foretaget i nyere tid, har vist, at meget af det, der er skrevet i det 19 århundrede om veksler, beror på misforståelser af trattens funktion og indretning og fejlfortolkning af kildematerialet, er der ingen grund til at gå ind herpå.

Allerede i senmiddelalderen var kanonisterne opmærksom på,

at tratter kunne anvendes til at kamouflere en lånetransaktion, og de holdt derfor i deres skrifter strengt på, at der til cambium reale krævedes „*distantia loci*“ og „*permutatio pecuniae praesentis cum absenti*“. Tratten skulle bruges til at gennemføre en bytteforretning. Disse krav var dog ikke istand til at afholde dem, der turde omgå renteforbuddet ved hjælp af tratter, fra at gøre det. Trassenten og datore kunne have en stiltiende aftale om, at trassaten skulle have besked om, at han ikke skulle honorere tratten. Den løb da tilbage på den måde, at beneficiarius trak en modtratte, som trassenten, nu trassat, så efter handelssædvanen var forpligtet til at indfri.

Herved kunne der opnås kredit for et tidsrum, der, såfremt forfaldstiden var i overensstemmelse med usance, som regel ikke kunne overstige 6 måneder, men som, hvis forfaldstiden var aftalt som dobbelt usance, kunne andrage 12 måneder. Fristelsen til at gå denne vej har dog for solide kredittagere ikke været stor, såfremt det var nødvendigt først at foretage omveksling fra een valuta og til en anden og derefter tilbage igen. Det var billigere og derfor mere fristende at bruge tratter uden omveksling fra een mønt og til en anden. Her blev der kun tale om dobbelt provision + visse andre omkostninger. Men da de kun kunne bruges, når der blev brugt samme mønt på indbetalingsstedet og på udbetalingsstedet, blev kreditten kort og ret dyr. Der var endvidere den ulempe ved metoden, at trassentens kredit blev ødelagt, når det rygtedes, at hans tratter ikke blev accepteret, men blev protesteret.

Det er derfor nok noget tvivlsomt, om det såkaldte „vekselrytteri“ har været så udbredt i *senmiddelalderen*, som det af og til anføres. Men det må indrømmes, at i de sidste årtier af det 15 århundrede var mange italienske købmandsbankierselskaber og mange italienske lokalbankiers på grund af store tab på engagementer i så store likviditetsvanskeligheder, at de har skullet skaffe penge for enhver pris, og i så fald må der betales, hvad dette koster. Vekselrytteriet trivedes også i sidste halvdel af det 16 århundrede i en by som Genua, men på dette tidspunkt var renteforbuddet ved at gå i opløsning. Der blev nu brugt såkaldte rekursaveksler til omgåelse af forbuddet mod rente af lån. Man

kunne i en by som Genua ikke lade sig konkurrere ud af købmandsbankiers i andre lande.

Roover har trykt og kommenteret flere andre tratter fra Francesco di Marcos og Mediciernes arkiv, men det kan deri interessere selv efterse i hans bøger. Det billede, som man får af middelaldertratten, bliver ikke ændret væsentligt, fordi man går i bredden. Tratten havde allerede i sidste halvdel eller sidste tredjedel af det 14 århundrede fundet den form, som den beholdt i resten af middelalderen, dog naturligvis ikke uden en vis variation fra selskab til selskab og fra land til land. Der fandtes ikke trykte tratteblanketter, og tratterne var ikke formaliseret. Det blev de først langt senere.

Vil man se, hvordan en tratte så ud i Venedigområdet ved middelalderens slutning, kan man slå efter i en berømt bog fra 1494, Luca Pacioli's *Summa di Aritmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*. Her er som paradigma trykt en tratte⁶⁰).

Den ældste tratte kan der derimod være grund til at trykke, selvom man kun kan gætte sig frem til det bagvedliggende forhold, og selvom der er en uklarhed, måske endog en ombytning af to tal, i teksten. Der er tale om en transfereringstratte, hvorved der overføres et beløb fra Avignon til Lucca via et købmandsfirma i Pisa. Tratten har de fire personer, som forekommer i middelaldertratter. Trassenten = *prenditore* af de nærværende penge er et Avignonfirma *Barna da Lucha e compagni*, trassaten et firma i Pisa *Bartolo e compagni*, datore af de nærværende penge = *remittente* er et firma *Tancredi Bonagiunta e compagni*, og *beneficiarius* er *Landuccio Busdraghi e compagni* i Lucca. Lucca ligger lige ved Pisa. Remittentens hjemsted kan man ikke se af tratten, men der er antagelig tale om et firma i Avignon eller omegn. Teksten lyder således:

„Al nome di Dio amen. Bartolo e compagni Barna da Lucha e compagni salute. Di Vignone. Pagharete per questa lettera a di XX di novembre CCCXXXVIII a Landuccio Busdraghi e compagni da Lucha fiorini 312¾ d'oro per cambio di fiorini 300 d'oro, che questo di della fatta n'avemo da Tancredi Bonagiunta e compagni a raxione di IIIe quarto per C alloro vantaggio; e ponete a nostro conto e ragione. Fatta di V ottobre 339.“

Jeg må afstå fra at oversætte teksten i denne ældste tratte, idet der er uklarhed, som vist hidrører fra en skrivefejl eller måske snarere fra, at den, der før trykningen i 1857 dechiffrede teksten, har misforstået et eller andet. Der er tilsyneladende aftalt en transfereringsprovision på $4\frac{1}{4}$ per 100 guldfloriner eller $4\frac{1}{4}$ %. Det er $12\frac{3}{4}$ floriner, som lagt til 300 floriner giver $312\frac{3}{4}$ floriner. Men da provisionen vel skulle betales med det samme, skal teksten logisk tolkes således, at de $312\frac{3}{4}$ floriner omvekslet som 300 floriner skal udbetales i Lucca.

Hvis det af sproglige grunde ikke er muligt at oversætte teksten på denne måde, hvad jeg ikke skal udtale mig om, må der være sket en ombytning af de 300 og de $312\frac{3}{4}$ floriner. Sammenligner man provisionen med de provisioner, som Camera betalte for ren transferering på omtrent samme tid, ser man, at den er betydeligt mere end de 2—3 %, som Camera betalte.

Middelaldertratten er opfundet på omtrent samme tid som det dobbelte bogholderi⁽⁶¹⁾. Den ældste middelaldertratte er fra 1339, og den ældste regnskabsbog, der er ført efter princippet i det dobbelte bogholderi, er fra 1340. Selvom man ikke kender navnene på opfinderne, er der ingen tvivl om, at de har været købmænd eller haft tilknytning til købmandsselskaber eller købmænd fx som faktorer. Middelalderjurister kunne ikke lave et så kortfattet dokument.

Der er til støtte for, at middelaldertratten var i almindelig brug allerede i 1340'erne, blevet henvist til, at italieneren Francesco Balducci Pegolotti i det på denne tid forfattede, berømte håndskrift *La Pratica della Mercatura*, genudgivet i 1936 af Allan Evans, giver oplysninger om størrelsen af provisioner til vækselmæglere på mange pladser. Pegolotti havde været ansat i Bardi i mange år og været rundt i mange filialer, og han vidste besked med det, som han skrev om. Herimod kan indvendes og er blevet indvendt, at der givet også blev betalt mæglergebyrer før trattens opfindelse, idet man kunne handle om valuta også før trattens opfindelse og faktisk gjorde det, nemlig ved instrumentum ex causa cambii indgået for notar. Pegolottis oplysning er ikke fuldt bevis, det må indrømmes, for at det allerede i 1340'erne var almindeligt at handle om valuta ved brug af tratter, men holder man den sammen med, at man har en trattetekst fra netop den

samme tid, må man vist sige, at der er et så godt bevis, som man kan få. Der er mange, som i en straffesag er blevet dømt på et dårligere grundlag.

Middelaldertrattens opfindelse fik lidt efter lidt stor betydning for alle de større italienske købmænds og købmandsselskabers virksomhed i resten af middelalderen. Den gav dem et stort forspring i den internationale handel med varer og med penge. Man kan vel ikke, som det af og til hævdes, sige, at de italienske handelshuse havde faktisk monopol på den internationale handel med varer og penge i „kristenheden“ og på Levanten i senmiddelalderen. Det er en kolossal overdrivelse. Der fandtes mange storkøbmænd og mellemstore købmænd i andre lande end i Italien, især i Frankrig, England, Tyskland, Nederlandene og Katalonien. De handlede vare mod vare eller kontant. Jeg behøver kun at erindre om den franske storkøbmand Jacques Coeur.

Det, som man kan sige, er kun, at de italienske købmænds „markedsandel“ i den internationale handel med varer var meget betydelig, og at deres andel i den internationale handel med penge var endnu større. Længere kan man ikke komme. De oplysninger, som man har om omfanget af den internationale handel med varer og med penge og om fordelingen på købmændene, er nemlig så sporadiske, at det vil være gætteeri at prøve på at finde ud af, hvor stor italienernes markedsandel var. Der kan siges noget om enkelte varer fx en vare som uld, idet der findes visse oplysninger af interesse om uldudførslen fra England. De bekræfter, at der var mange andre købmænd end de italienske, som drev international handel med varer.

§ 19. *Valutafortjeneste i senmiddelalderen.*

Den fortjeneste, som købmændsbankierselskaber som Bardi, Alberti antichi og Medici tog hjem på omveksling af valuta, kan man, da det relevante regnskabsmateriale stort set er gået tabt, ikke gøre op. Selvom for nylig tre libri segreti vedrørende Medicernes selskab er kommet for dagen, så kan man fra de der givne oplysninger og det øvrige materiale fra Medicernes selskab ikke slutte mere, end at Medicierne til at begynde med må have tjent ganske betydelige beløb på at handle med valuta. Man kan gøre

dele af handelsfortjenesten op, men stort set kan man ikke afgøre, hvor meget Medicierne tjente på varehandel, hvor meget de tjente på handel med valuta, og hvor meget der var udbytte af deres i forretningen anbragte kapital. Da købmændene i senmiddelalderen ved bogføringen af deres fortjeneste fra tratteforretninger ikke gjorde noget forsøg på at sondre imellem, hvor meget der var (lovlig) rentefortjeneste, og hvor meget der var valutakursgevinst, er man end ikke i de undtagelsestilfælde, hvor det relevante regnskabsmateriale er bevaret helt eller delvis, i stand til at danne sig andet end et løseligt skøn over, hvor stor en del af denne fortjeneste der i virkeligheden kun var rentefortjeneste, og hvor stor en del der var ren valutakursgevinst.

Man kan imidlertid gøre et forsøg på at indkredse problemet på anden måde, nemlig ved at undersøge, om disse købmandsbankierselskaber arbejdede med lige så små provisioner og en lige så lille margin mellem sælgerkurs og køberkurs for en valuta, som nutidens valutahandlere gør. Det materiale, som skal danne grundlaget for et skøn herover, er vel, det må med det samme indrømmes, ret spinkelt bl.a. fordi de, der har kulegravet arkiverne, sjældent har haft øje for problemet, og fordi det ofte er vanskeligt at tolke materialet. Så vidt jeg kan se, foreligger der dog allerede nu så mange oplysninger, at de mere end antyder, at købmændene i senmiddelalderen dels arbejdede med større provisioner, end valutahandlere gør idag, dels arbejdede med en større margin mellem sælgerkurs og køberkurs for en valuta.

Den margin, der er idag mellem sælgerkurs og køberkurs for en valuta, er forbavsende lille. Når bankerne handler med valuta, tager de fortjenesten hjem på to måder. De beregner sig visse provisioner, og de sælger valuta til en højere pris, end de køber samme valuta til. Dette sidste er kun en anvendelse af det almindelige princip om, at ingen købmand i det lange løb kan sælge en vare til en lavere pris, end han køber den til. Salgspris skal være højere end indkøbspris, dels fordi en købmand skal have dækket sine omkostninger, dels fordi han som andre skal leve af sit arbejde og ikke kan leve af at sælge til lavere pris, end han køber til. Denne enkle købmandsgrundsætning har samme gyldighed for handel med svedsker og handel med valuta.

Køberkurs for en valuta skal folgelig ligge lavere end sælger-

kurs for samme valuta, om der skal være forretning i at handle med valuta, på ganske den samme måde som indlånsrente skal være lavere end udlånsrente, om der skal være forretning i at tage mod indlån for at låne dem ud igen, og dette gælder, hvad enten der er tale om små beløb eller om store beløb. Skræddermester Vipperups ræsonnement om, at det er massen, der skal gøre det, holder ikke stik.

Til illustration af, hvor lille denne forskel mellem sælgerkurs og køberkurs er idag, og hvor billigt de danske hovedbanker arbejder, tager vi sterlingkursen — der da var højere — på en tilfældig dag, den 24 novb 1975. *Sælgerkursen* for sterling blev noteret som 1236.50. Det vil sige, at en dansk importør af engelske varer, som skulle betale sin engelske leverandør £ 10.000, kunne købe en sterlingcheck på £ 10.000 for 123.650 kr.

Køberkursen i en hovedbank for en sterlingcheck på £ 10.000, der ikke var noteret officielt, var samme dag 1235.10. Det betyder, at en dansk eksportør af varer til England, som denne dag fra vedkommende importør i England havde fået en check på £ 10.000 ville få 123.510 kr for checken i en dansk hovedbank. Det vil sige, at bankens fortjeneste på samme dag at købe og videresælge £ 10.000 androg 140 kr. Da banken skal have dækket sine omkostninger, og da timelønnen for bankfunktionærer ingenlunde er lav, må man sige, at det ikke er rigtigt at tale om glubende fortjenester hentet hjem på handel med valuta. Når det overhovedet er en forretning at handle med valuta i det anførte tilfælde med en så lille bruttofortjeneste, beror det kun på, at omsætningshastigheden for valuta normalt er stor. Forskellen mellem sælgerkurs og køberkurs for sterlingchecks var 24 novb 1975 1.13 ‰ af 123.650 kr. Den tilsvarende forskel for schweizerfrancs var 1.32 ‰ og for italienske lirechecks 4.45 ‰.

Det er kun sælgerkursen, der noteres officielt. *Køberkurser er unoterede*, men ligger i praksis ret fast for hovedbankernes vedkommende, dog kan der være nogen variation ved meget store beløb. Banker har qua købmænd det princip, at de giver en bedre kurs ved køb af meget store beløb end ved køb af småbeløb. Hvis Københavns Kommune eller et selskab som KTAS eller NESA pr 24 novb 1975 ville sælge provenuet af et stort lån i Schweiz i schweiziske francs til en eller flere danske hovedbanker, ville

der blive givet en endnu bedre kurs end den normale køberkurs. Forskellen mellem den officielle sælgerkurs for schweiziske francs og den for lånet faktisk givne kurs ville blive mindre end de anførte 1.32 %. Hvor meget forskellen kan nedbringes til, er et spørgsmål om mulighederne for og det fornuftige i at spille de forskellige banker ud mod hinanden. Der er et spil i handelen om valuta, når det drejer sig om meget store beløb.

Afstanden mellem sælgerkurs og køberkurs er noget større, når talen er om mønter og sedler af den grund, at der går mere tid til at handle med mønter og sedler end til at handle med checkbeløb. Det er også dyrere at købe og tilbagesælge rejsevaluta, og endelig koster telegrafisk overførsel mere end overførsel ved check. Alt dette, som er anvendelse af det enkle princip, at den vare, som giver den største udgift, må belastes med en større del af omkostningerne, behøver vi imidlertid ikke at fordybe os i, når det ikke er cambium minutum, som vi interesserer os for, men cambium per literas.

Den eneste historiker, som i nyere tid har gjort et alvorligt forsøg på at finde ud af, hvor meget der i senmiddelalderen blev tjent på cambium per literas, er så vidt jeg ved Raymond de Roover, som har undersøgt, hvor meget Medicierne tjente ved midten af det 15 århundrede på *nærmere angivne vekselforretninger*, der er fundet frem i Mediciernes arkiv og navnlig beskrevet af Giulia Camerani Marri i en i 1951 udgivet bog. Dette skal jeg vende tilbage til, men jeg forudskikker den bemærkning, at Roovers beregninger, som ganske vist kun vedrører et begrænset antal tratter, klart viser, at Medicierne tog en langt større valuta-kursgevinst hjem ved midten af det 15 århundrede, end banker gør i vore dage, i den forstand, at de arbejdede med større margin mellem sælgerkurs og køberkurs. De må have arbejdet med procenter der, hvor man idag arbejder med promiller.

Det bedste argument herfor udover Roovers beregninger er de af Yves Renouard i disputatsen fra 1941 givne oplysninger om størrelsen af købmændenes provision for transferering *uden* cambium i Avignonperioden, og det vil hos Renouard sige fra 1316 og til 1378. Renouard har ikke mange oplysninger om valutakursproblemet, og det er et spørgsmål, hvor dybtgående hans undersøgelser i denne henseende har været, men han har en del oplys-

ninger om størrelsen af købmandsbankierselskabernes og købmændenes provisioner for *transferering uden cambium*. Den var sjældent mindre end en procent, og det var undtagelsen, at en kunde fik forretningen udført for kun en procent. Som regel blev der betalt 2, 2½ eller 3 %, og Renouard har en del eksempler på, at der blev betalt endnu mere.

Nu må man naturligvis ved en sammenligning tage hensyn til, at udgifterne ved forsendelse af penge, når den var nødvendig fx til forstærkelse af en filials kassebeholdning, i det 14 århundrede var større end idag, men 2 à 3 % for transferering uden cambium viser alligevel helt klart, *at købmandsbankierselskabernes køberkurser for en valuta normalt ganske bortset fra tidsinteresseproblemet har været baseret på en forskel på ca 3—4 %, og i de tilfælde, hvor det drejede sig om en valuta, som det ikke var så let at sælge, har forskellen været større.*

Hvis man for Avignonperiodens vedkommende søger efter præcise oplysninger om, hvor stor forskellen var mellem købmandsbankierselskabernes sælgerkurs og køberkurs for samme valuta, støder man straks på den vanskelighed, at der i det hidtil publicerede arkivmateriale vistnok ikke er så forfærdeligt mange oplysninger om omregningskurser for valuta, og at det i de fleste tilfælde er sælgerkursen, som man støder på, medens man ikke kan finde frem til en samtidig køberkurs. Man må endvidere ved en sælgerkurs og måske også af og til ved en køberkurs regne med, at der i kursen kan være indbygget en kreditydelse. Fra det tidspunkt, da købmændene gav sig til at handle om valuta ved hjælp af tratter, gik vederlaget for cambium og vederlaget for kreditydelse op i en højere enhed, og det kan det også have gjort i de tilfælde, hvor der ikke blev brugt tratter, det være sig, fordi tratten ikke var indarbejdet, eller fordi man klarede sig på anden måde end ved brug af en tratte.

Jeg begrænser undersøgelsen til forholdet mellem sterling og florentinske floriner i årene 1323—43, dels fordi der i denne periode ikke blev foretaget ændringer i pennyens sølvindhold eller florinerens guldindhold, dels fordi der i det publicerede materiale fra engelske arkiver findes en del oplysninger om omvekslingsforholdet sterling-floriner i årene 1323—43.

Sterling var i årene 1323—43 en sølvvaluta med pennyen som

den vigtigste møntenhed. Store beløb blev angivet i mark eller i pund sterling, og 1 mark var det samme som 160 pennystykker, medens et pund sterling var 240, men der fandtes ikke mønter, det være sig af sølv eller guld, svarende til mark sterling og pund sterling, og der fandtes heller ikke mønter i almindeligt omløb svarende til shillings=solidi. Grundlaget for møntsystemet var pennyn, der var blevet slået lige fra kong Offas tid. 12 pence var det samme som en shilling, og der gik 20 shillings på et pund sterling. Fra ca 1275 og til 1343 var pennyns vægt og sølvindhold uændret. Pennyn vejede 22.0 grains Troy, og dens finhed — alloy — var 925. Det var først i 1343, at pennyns vægt blev ændret, idet den herefter vejede 20.3 grains Troy. 1345—46 blev vægten nedsat til 20.0 grains Troy. Virkningerne for det engelske møntsystem af Hundredårskrigens udbrud var således forbavsende små, når man vurderer ud fra erfaringerne i det 20 århundrede. I 1351 blev pennyns vægt nedsat til 18.0 grains Troy, i 1412 til 15.0 og i 1464 til 12.0, og denne vægt holdt pennyn i resten af middelalderen. Den foreskrevne vægt var vægten for „normale“ eller „ideale“ mønter, for der var i middelalderen masser af undervægtige mønter, men det behøver vi ikke at komme ind på.

Den florentinske florins vægt var i årene 1323—43 heller ikke udsat for vilkårlige ændringer. Man kan gå ud fra, at der ved de i de engelske aktstykker fra denne tid omtalte „floreni de Florentia“ er sigtet til guldmønter indeholdende 3.5 gram guld. Fra 1322 efterlignede Johannes XXII den florentinske florin, men i perioden 1323—43 var vægten af denne paveflorin, florenus de Camera, også 3.5 gram guld.

Herudover var der de franske floriner, som dukker op i aktstykkerne under forskellige benævnelser. „Floreni de scuto“ er franske floriner, idet der på den franske écu af en bestemt type fandtes et skjold, et *scutum*=*écu*. Denne florin vejede mere end den florentinske florin, og den havde derfor en noget bedre kurs. Desuden støder man på floreni regales, floreni reales, floreni de Agno osv. Det er imidlertid nødvendigt at se bort fra angivelser vedrørende sådanne, i reglen franske, floriner, for der blev fra 1285 foretaget så mange ændringer og fornyelser i det franske

mønts-system, at det ikke er så ligetil at vurdere oplysningerne om disse floriner.

Den, der arbejder med det engelske materiale i Close Rolls, Patent Rolls, Liberate Rolls og Rymers Foedera vedrørende de toskanske købmandsbankierselskabers handels- og kredittransaktioner i England i sidste halvdel af det 13 århundrede og første halvdel af det 14, undrer sig over, så længe det varer, før man i disse aktstykker støder på den florentinske florin. Den blev udmøntet fra 1252, og alligevel er det indtil 1320'erne næsten altid den engelske penny og multipla af denne, mark, pund og shilling, som man ser omtalt og anvendt.

Nu er dette officielle materiale naturligvis ensidigt, idet det i det væsentlige er transaktioner mellem købmændene og de engelske konger og andre låntagere i England, der er berørt. Når købmændene handlede på Flandern og Brabant osv, kan de fra et tidligere tidspunkt end 1320'erne have brugt guldvaluta som grundlaget, ikke nødvendigvis florentinske floriner og den hertil svarende venetianske dukat, men til at begynde med måske snarere den franske écu = florenus de scuto. Det, som man kan konstatere, er kun, at de toskanske købmænd gennem deres filialer i London fra disses oprettelse og indtil Hundredårskrigen begyndelse gav de engelske konger *korte kreditter i landets egen sølvaluta*. De kunne via deres hovedkontorer i Florenz have ydet kreditterne i florentinske floriner, men det gjorde de ikke. Hvad der har været grunden hertil, kan man næppe afgøre med sikkerhed. Når den florentinske florin fra 1320'erne fik større udbredelse i internationale forhold, var det næppe uden sammenhæng med, at Johannes XXII, der i 1317 genoptog samarbejdet med de toskanske købmandsbankierselskaber, fra 1322 selv gav sig til at udmønte florentinske floriner som pavemønt. De var lige så gode som de florentinske, og det kunne være praktisk ikke at have en anden guldmønt ved afregningen af pavelige indtægter, men alligevel studser man over, at paven simpelthen plagierede floreren.

Fra 1317 blev pavens indtægter fra England via Bardi og Peruzzi overført til Avignon og indbetalt til Camera apostolica, idet de nu blev omvekslet til floriner. Fremgangsmåden var den, at den pavelige nuntius i England i passende beløb indbetalte ster-

ling, og det vil sige pence, til selskabernes Londonfilialer og fik dem omvekslet til floriner og via deres filialer i Avignon indbetalt til Camera. Man kender sælgerkursen overfor Camera fra slutningen af 1330 og til midten af 1332, jfr s 99. Den var 1 florin = 40 pence.

Den samme sælgerkurs støder man på allerede i 1323 og 1324 i aktstykker vedrørende købmandsbankierselskabernes forretninger for den engelske konge⁶²), og det kan tyde på, at deres *sælgerkurs* for floriner mod sterling som regel har været 40 pence i slutningen af 1320'erne og begyndelsen af 1330'erne. Denne kurs svarer til, at der blev givet 4 floriner i bytte for en mark sterling. Det har derimod ikke været mig muligt at finde præcise angivelser om, hvad købmandsbankierselskabernes *køberkurs* for floriner mod afgivelse af sterling var på denne tid. Men da man efter Renouards oplysninger om størrelsen af provision for transfereering *uden* cambium på denne tid må gå ud fra, at forskellen *med* cambium har været på mindst 3—4 %, har der til en sælgerkurs på 40 pence svaret en køberkurs på ca 38. Købmændene har kunnet regulere ved hjælp af oboler, og man kan se, at de af og til har gjort det, men stort set har de længe foretrukket at regne med hele pence. En fortjeneste på 2 pence på 40 pence svarer til 5 %.

Hvis købmandsbankierselskabet ikke blot skulle sælge floriner til levering straks, men også skulle yde kredit ɔ: sælge floriner på kredit, blev sælgerkursen i reglen en anden end 1 florin = 40 pence. Selskaberne har hurtigt fundet ud af, at de kunne lade kreditvederlaget gå op i kursen. Det var det, de gjorde fra det tidspunkt, da de kom ind på at handle om valuta ved brug af tratter, muligvis allerede i 1320'erne. Jeg har fundet et eksempel fra 28 april 1330, hvor sælgerkursen var 42, og her drejede det sig vistnok om et kreditsalg, idet forretningen fandt sted med den altid kredithungrende engelske kong Edward III. Her var de 2 pence nok ekstra betaling for tidsinteressen ɔ: rente, der gik op i kursen⁶³).

Fra midten af 1332 solgte Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi til Camera apostolica floriner mod sterling til kursen 1 florin = 38 pence, og denne kurs synes efterhånden⁶⁴) også overfor andre sælgere af sterling at være blevet den almindelige sælger-

kurs for floriner mod sterling. Camera har næppe fået en favørkurs. Til sælgerkurs 1 florin = 38 pence skulle, idet vi ser bort fra oboler, stort set svare en køberkurs på 1 florin = 36 pence. Fra 1337 og til 1341 møder vi faktisk kurs 36 i et betydeligt antal engelske aktstykker. Det er imidlertid ikke så ligetil at afgøre, om der er tale om en ny sælgerkurs for floriner mod sterling, eller om der er tale om en til sælgerkurs 1 florin = 38 pence svarende køberkurs for floriner mod sterling.

Omregningskursen 1 florin = 36 pence blev brugt i de trakta-ter, der blev afsluttet i sommeren 1337 mellem Edward III og hans allierede i kampen mod den franske konge. Edward III hvervede allierede bl a mod løfter om tilskud og betaling for hjælpetrop-
per, især ryttere, og i disse tilfælde blev der som regel aftalt et beløb i florentinske floriner med angivelse af, hvad dette svarede til i engelske pund. I aftalen med den tyske kejser, der bl a gik ud på, at Edward III skulle betale flere hundredtusinde floren-
tinske floriner, er der givet kejseren ret til at kræve betalingen i engelske pund eller i fransk valuta. Giver man sig til at gennem-
regne dette, vil man, når der er angivet omregningsforhold, se, at der er regnet med 1 florin = 36 pence⁶⁵).

Omregningskursen var derimod 1 florin = 38 pence i et lån på 140.000 florentinske floriner, som Edward III, der da var i Ant-
werpen, optog den 10 maj 1339 hos købmandsbankierselskabet Nicolaus Bartholomei i Lucca, idet det anføres, at beløbet svarede til £ 24.500. Det er lidt over 38 pence pr florin. Lånet skulle til-
bagebetales den 1 novb 1339 i Bruges, men det blev gang på gang prolongeret⁶⁶). Den 12 juli 1339 er der omtalt et lån på 13.000 florentinske floriner optaget hos to købmænd i Florenz og en købmand i Malines, og her er det angivet, at hver florin er om-
regnet til 3 shillings = 36 pence⁶⁷). Samme kurs møder man i resten af 1339 og i 1340 og 1341⁶⁸) således, at det kan fastslås, at omregningskursen ved lån i floriner nu var 1 florin = 36 pence. Der er således omtalt nogle lån, som Edward III optog, bl a hos en pengeudlåner i Strasbourg, omtalt som jøde, i florentinske flo-
riner og i franske écus mod pant i den store kongekrone og i dronningens store og lille krone. Her er der angivet et tilsva-
rende beløb i sterling. Regner man det hele igennem på grundlag af en oplysning, der er givet umiddelbart før om værdiforholdet

på dette tidspunkt mellem florentinske floriner og franske écus, vil man se, at omregningskursen har været præcis 1 florentinsk florin = 36 pence⁶⁹).

I de tilfælde, hvor omregningskursen ved et lån, der er optaget i udlandet i florentinske floriner, har været 1 florentinsk florin = 36 pence, taler noget for, at det er *købmændenes køberkurs for florentinske floriner mod sterling*, der er lagt til grund for omregningen, i hvert fald i de tilfælde, hvor Edward III har skullet bruge sterling. Forholdet kan paralleliseres med, at KTAS optager et lån i schweiziske francs, men skal bruge beløbet til at dække udgifter i Danmark, hvorfor lånebeløbet skal omveksles til danske kroner. Låntageren sælger da sine schweizerfrancs til en valutahandler, og her opnår han ikke sælgerkurs, men køberkurs.

Forklaringen på, at omregningskursen i 1339—41 i langt de fleste tilfælde er angivet som 1 florin = 36 pence, kan være, at det nu som regel drejer sig om *lån optaget i floriner*, hvor långiveren har købt florinerne og afregnet lånebeløbet i sølvvaluta, ikke nødvendigvis i sterlingvaluta. Edward III havde krig igang på kontinentet og skulle bruge mange slags valuta til at betale udgifterne derved, og hans strategiske situation overfor købmændene, når han skulle optage lån og have sølvvaluta i stedet, har været meget svag som en følge af, at han ustandselig skulle i lånemarkedet, om ikke for andet så for at skaffe penge til at indløse forfaldne lån. Købmændene har derfor kunnet tvinge ham til at låne i floriner i stedet for som tidligere at låne i sterlingvaluta.

Min hypotese — andet er der ikke tale om — går derfor ud på, at det nu i aktstykkerne som regel er købmændenes internationale køberkurs for floriner mod sterling, som vi møder, ikke deres sælgerkurs for floriner mod sterling. Sælgerkursen for floriner mod sterling har nok fortsat været 1 florin = 38 pence. Når købmændene ydede lån i floriner og afregnede disse floriner i sterling, idet de købte florinerne til kurs 1 florin = 36 pence og udbetalte det tilsvarende sterlingbeløb som låneprovenu, måtte kongen, når han fx ½ år derefter skulle tilbagebetale lånet, gå til købmænd for at købe floriner, og det ville ofte sige de samme købmænd, som havde ydet lånet som florinerlån. Men nu måtte han af med det beløb i sterling, som sælgerkursen for floriner

mod sterling angav, og det var så 38 pence for en florin. Kongen fik således en udgift på 2 pence pr florin alene som en følge af forskellen mellem køberkurs og sælgerkurs.

Det kunne således blive dyrt at låne over landegrænser i floriner, når lånet var kortvarigt, og det var de lån, som Edward III optog umiddelbart før og kort efter Hundredårskrigens udbrud hos købmænd. Hvis lånet løb på kun $\frac{1}{2}$ år, svarede kursforskellen til en omkostning på ca 10 % om året, og det var en ekstra omkostning, for kongen måtte herudover også ud med andre ydelser fx give tilladelser til eksport af uld, give favørpris ved købmændenes køb af uld fra kongens lagre, give nedsættelse af udførselstold for uld osv. Drejede det sig om et rent finanslån fra andre end pæne købmandsbankierselskaber som Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Bonaccorsi, blev der givet ofte taget rente i strid med reglerne i den kanoniske ret på den måde, at hovedstolen på forhånd blev forhøjet med rentebeløbet således, at det ikke kunne ses, at der blev betalt rente.

At de købmænd og pengeudlånere i Tyskland, Flandern, Brabant, Hainault, Holland osv, som efter Hundredårskrigens udbrud gav lån til Edward III i florentinske floriner og af og til i franske écus, har benyttet sig af kongens behov for at skaffe penge, penge og atter penge til krigens fortsættelse til at opnå mest muligt som kurs og kamoufleret eller ulovlig rente, er givet. Jeg har på s 63 omtalt et lån, som Hansekøbmænd ydede kongen i 1343 på 45.000 floreni de scuto, og det vil sige franske écus af en bestemt slags, egentlige „scuta“. E B Fryde hævder på grundlag af kildestudier, at købmændene betingede sig, at kongen skulle sælge disse floriner til dem selv til kurs 3 sh og 4 pence, hvilket kan udtrykkes således, at deres køberkurs for franske écus mod afgivelse til kongen af sterling var 1 écu = 40 pence. Men de betingede sig også, at kongen, når han skulle indfri lånet, skulle købe de fornødne écus hos dem selv til den forud fastlagte sælgerkurs for franske écus på 1 écu = 43 pence. Herudover har kongen givet måttet yde købmændene andet vederlag. De blokkede ham på alle mulige måder. Men han kunne jo have ladet være med at tage til Antwerpen med en hær og uden tilstrækkeligt med penge for at føre en krig mod Frankrig ned gennem Belgien.

En anden mulig forklaring på, at omregningskursen for flo-

rentinske floriner henimod og efter Hundredårskrigens udbrud i reglen er angivet som 1 florin = 36 pence, er, at købmændenes sælgerkurs var forbedret fra 1 florin = 38 pence til 1 florin = 36 pence. Sterling skulle således være steget i kurs i forhold til floriner ikke blot medio 1332, hvor kursen forbedredes fra 1 florin = 40 pence til 1 florin = 38 pence, men også lidt derefter. Da Hundredårskrigen truede i en del år før 1338—39, har der næppe været en naturlig baggrund for denne stigning, medmindre prisen for sølv har været ude for en ret voldsom stigning i forhold til prisen for guld = florentinske floriner netop i årene før Hundredårskrigens udbrud.

Jeg må lade dette ligge. Edward III's lånetransaktioner i tiden op mod og umiddelbart efter Hundredårskrigens udbrud har beskæftiget flere historikere, fordi der er så mange oplysninger herom i det trykte engelske arkivmateriale, og alligevel er man ifølge Fryde langt fra kommet til bunds i emnet⁷⁰). Min hypotese går ud på, at købmændene i perioden 1323—43 har arbejdet med en forskel mellem sælgerkurs og køberkurs for floriner mod sterling på ca 2 pence pr florin eller 4—5 %⁷¹), men jeg opgiver yderligere forsøg på verifikation.

Når man kommer et lille halvt hundrede år længere ned i det 14 århundrede, er tratten blevet indarbejdet som instrument til at handle med fremmed valuta, og denne stilling bevarede tratten gennem mange århundreder. Det er muligt, at tratten var ved at blive indarbejdet allerede før Hundredårskrigens udbrud i et land som Italien, medens det varede noget, inden den blev taget i brug i fx et land som England, ganske som det varede noget, før florineren dukker op i engelske aktstykker. Hvis tratten var kendt i England allerede før Hundredårskrigen, ville man nok kunne spore den i Close Rolls og Patent Rolls for denne tid, og det kan man, så vidt jeg kan se, ikke. Liberate Rolls for denne periode er endnu ikke blevet udgivet.

Med trattens indførelse kompliceredes problemet „vekselkurs“ af den grund, at der ved „cambium per literas“ i de fleste tilfælde ikke blot var tale om en omveksling fra een valuta og til en anden, men også om en kreditgivning, og da man lod vederlaget for denne kreditgivning gå op i kurserne, så bliver det vanskeligere at beregne de „rene“ valutakurser. Der findes imidlertid i Fran-

cesco di Marcos købmandsarkiv i Prato så omfattende oplysninger om vekselkurserne i perioden ca 1385—ca 1410, at en meget kyndig filolog med forstand på økonomisk historie, som har tilstrækkelig tid til at ofre et par år på opgaven, sandsynligvis kan beregne sælgerkurserne for en række valutaer og måske også køberkurserne. Indtil dette er sket, må vi forbigå denne periode og gå videre til de beregninger, som Raymond de Roover har foretaget på grundlag af et materiale fra Mediciernes arkiv og publiceret i 1963.

Når Roover har kunnet foretage beregninger over, hvad Medicierne tjente på visse nærmere angivne tratteforretninger, beror det på, at man for nogle år siden i Mediciernes arkiv i Florenz fandt en pakke med gamle aktstykker, som indeholdt en del tratter med protester for en notar. Det drejer sig om tratter, som ikke var blevet accepteret, og som derfor var blevet protesteret for en notar. Hvis en ratte ikke blev accepteret ved forevisning, var trassenten efter handelssædvanen forpligtet til at acceptere en af beneficiarius på ham trukket modratte.

Når det skyldige beløb i den anledning skulle tilbageregnes til udgangsvalutaen, blev det ved en vekselmæglers attest konstateret, hvad sælgerkursen var på den fremmede plads, og på grundlag heraf blev det så gjort op, hvad der skulle betales. Herefter kan det for et begrænset og ret spredt materiale beregnes, hvad remittenten tjente på den ophævede forretning.

Materialet er bearbejdet og publiceret af Giulia Camerani Marri i 1951 i *I documenti commerciali del fondo diplomatico mediceo nell' Archivio di Stato di Firenze (1230—1492)*, og på grundlag heraf og af andre oplysninger har Roover udarbejdet tre oversigter med kommentar, jfr s 117—20 i hans bog fra 1963 om Medicibanken. Den første har 11 tratter trukket i Venedig på London, den anden 33 (36) tratter trukket i Venedig på Bruges, og den tredje 10 tratter trukket i Bruges på Venedig. Jeg gengiver i lidt simplificeret form den første oversigt, som handler om relationen sterling-dukater. De, der er interesseret i flamske groats-dukater, kan slå efter hos Roover.

Tratte nr	År	Sælgerkurs i Venedig for dukater mod sterling ud- trykt i pence	Sælgerkurs i London for dukater mod sterling ud- trykt i pence	Forskel Pence	Procentvis fortjeneste på årsbasis
1	1444	45	40 $\frac{3}{4}$	4 $\frac{1}{4}$	20.8
2	1450	45 $\frac{1}{2}$	43	2 $\frac{1}{2}$	11.6
3	1458	47 $\frac{1}{4}$	44	3 $\frac{1}{4}$	14.8
4	1460	47	43	4	18.6
5	1460	47	43 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$	14.9
6	1460	46	42 $\frac{1}{3}$	3 $\frac{2}{3}$	17.3
7	1461	46 $\frac{3}{4}$	43 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{4}$	15.0
8	1461	46 $\frac{3}{4}$	43 $\frac{3}{4}$	3	13.9
9	1461	46	44 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{3}{4}$	7.9
10	1462	46 $\frac{1}{3}$	43	3 $\frac{1}{3}$	15.0
11	1463	47	44	3	13.6

Løbetiden for disse tratter var 3 à 4 måneder.

Da de to kurser, der stilles overfor hinanden, ikke er sælgerkurser og køberkurser i Venedig for den samme valuta, men sælgerkurs i Venedig og sælgerkurs lidt senere i London, er den fortjeneste, der er anført, den fortjeneste, som fremkommer ved et på grundlag af sælgerkursen gennemført salg af dukater i Venedig mod sterling med derpå følgende køb i London af dukater mod sterling *o: cambium et recambium*.

Dette er noget andet end problemet om, hvad Medici og andre pavelige hovedbankiers som Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Malabayla og Alberti antichi tjente ved at sælge floriner til Camera mod fx sterling og derefter sælge disse sterling til andre købmænd mod floriner. Man får imidlertid et indtryk af, hvad der ved midten af det 15 århundrede kunne tjenes på vekselsforretninger, og det var ikke lidt.

Bruttofortjenesten på valutaforretningen, den rene kursfortjeneste, fremkommer, når man fradrager et beløb som ren rentegevinst fx 10. Der er da kun i eet tilfælde ikke tjent noget på selve valutaforretningen. I de andre tilfælde er der tjent 10.8, 1.6, 4.8, 8.6, 4.9, 7.3, 5.0, 3.9, 5.0 og 3.6 %. Fra en bankleders synspunkt er resultatet absolut tilfredsstillende, også de 10 % rente,

som jo var lovlig rente efter den kanoniske ret, selvom man lod, som om det ikke var rente.

Fortjenesten på valutahandel Venedig-Bruges er af nogenlunde samme størrelse. Fortjenesten Bruges-Venedig var endnu større, hvad man kan se af oversigt nr 3 i Roovers bog.

Selvom det bearbejdede materiale er begrænset og spredt, får man en bekræftelse på det, som man kan slutte ud fra Renouards oplysninger om størrelsen af provisioner for ren transferering, *at købmandsbankierselskaberne i senmiddelalderen har arbejdet med betydeligt større provisioner og kursforskelle end nutidens valutahandlere*. De tog flere procenter, i det 15 århundrede ofte mange procenter, hvor man nu kan nøjes med lidt over en promille.

Nutidens bankvæsen bebyrder således erhvervene med en langt mindre omkostning ved omveksling af valuta end købmandsbankierselskaberne gjorde i senmiddelalderen. Konkurrencen mellem bankerne om handelen med valuta har gjort forskellen mellem sælgerkurs og køberkurs for en valuta så lille, at der næppe tjenes noget videre på denne handel, medmindre der er tale om en betydelig omsætning. De mindre bankers og sparekassernes nettofortjeneste på at handle med valuta er næppe stor.

KAPITEL III. BANKVÆSENETS VIDEREUDVIKLING

§ 20. *Markedsrenter.*

Skønt den kanoniske rets regler om renter var de samme som før, er der i begyndelsen af det 16 århundrede tegn på en omsiggribende opløsningsproces. Jeg har omtalt to lån fra 1501 og 1503 optaget af Alexander VI og Camera apostolica hos Fuggerne, hvor der *i selve låneaftalen* blev givet tilsagn om en gave som tak for rentefriheden. Renter af markedskreditter var en anden modifikation, som var i brug på de nye internationale varemarkeder, som på denne tid havde udviklet sig i Lyon og i Antwerpen, og som var kendt også på Champagnemarkederne, i hvert fald fra midten af det 14 århundrede. Det kan man se af en ordonnance, som den 16 august 1349 blev udfærdiget for *Champagnemarkederne*. Her står der i § 19, efter at der først er givet en oplysning om, at det på disse markeder var nødvendigt i stort omfang at arbejde med lån og kreditter fra marked til marked, *at det var lovligt for købmændene at tage op til 15 % rente om året*¹⁾. Efter den kanoniske ret var denne bestemmelse klart ulovlig, idet den var uforenelig med det af Clemens V i 1311—12 under kirkemødet i Vienne udfærdigede dekretale, jfr s 9—12, men det satte den franske konge sig ud over, nok fordi han kun stadfæstede noget, som længe havde været sædvane.

Denne bestemmelse fik også gyldighed for *Lyonermarkederne*, idet der i den ordonnance, der blev udfærdiget den 16 august 1420 om Lyonermarkederne, med hensyn til markedsrenter blev henvist til de privilegier, der var givet for Champagnemarkederne. De blev i den følgende tid gang på gang stadfæstet påny²⁾. Fra 1460'erne fik Lyonermarkederne et opsving, og resultatet heraf var, at Lyon indtil slutningen af 1570'erne var en meget vigtig by

også med hensyn til handelen med ædle metaller og med kredit. Medicierne fik allerede fra ca 1466 en vigtig filial i Lyon og efterfulgtes hurtigt af deres konkurrent i Florenz Pazzi og af florentinske selskaber som Corsini, Falconieri e co og Capponi, og i det 16 århundrede var talrige toskanske købmandsbankierselskaber repræsenteret i Lyon.

Når købmandsbankiers lovligt kunne tage op til 15 % rente om året af kreditter indrømmet i forbindelse med markederne i Lyon, kunne de give kunder, der betroede dem penge som deposita, en andel i denne fortjeneste i form af en *discrezione*. Det gjorde de, og det var dette, som gennem et århundrede gjorde Lyon til det vigtigste internationale marked i Frankrig ikke blot for varer, men også for kredit. Her samledes købmændene og købmandsbankiererne regelmæssigt for at klare internationale betalinger, jfr s 186 ff. Man har nok allerede på Champagnemarkederne haft en eller anden form for clearing, men det ved man meget lidt om³).

Ordningen i Lyon med op til 15 % rente af markedskreditter var egnet til at nedbryde respekten for renteforbuddet. Det viste sig bl a på den måde, at franske konger gav sig til at låne penge i Lyon. Den første, som havde held til at låne penge hos de udenlandske købmænd i Lyon, var Frans I. Ludvig XII forsøgte i 1512 at tvinge dem til at yde lån, men det mislykkedes, for de truede med at holde op med at udføre forretninger i Lyon. Frans I havde bedre held med sig. Allerede i 1516 skyldte han de florentinske købmænd i Lyon 300.000 écus. I 1522 lykkedes det ham igen at få et lån hos de florentinske købmænd i Lyon og hos en sydtysk købmand Hans Kleberg, der var begyndt at lave finansforretninger i Lyon. Det var iøvrigt i det samme år, at Frans I, der til stadighed skulle bruge penge til at financiere de krige, som han med korte mellemrum var i med Karl V, tog i brug den andetsteds indenfor den offentlige sektor forlængst brugte fremgangsmåde med at sælge evige ydelser = *perpétuités*. Kongen brugte som tidligere omtalt Paris og senere tillige byer som Orléans, Tours og Lyon som mellemlid. De havde en bedre og en billigere kredit, end han havde.

Få år før, i 1519, havde Karl V optaget det lån på 852.000 floriner hos Fuggerne, Welserne og florentinske og genuesiske køb-

mandsbankiers, som han skulle bruge til at bestikke kurfyrsterne, og man kan sige, at der fra 1519 og indtil Karl V's abdikation i 1555—56 var et kapløb mellem ham og først Frans I og derefter Henrik II igang om, hvem der kunne låne flest penge hos udenlandske købmænd og købmandsbankiers. Der blev naturligvis under den ene eller anden form betalt renter af disse lån, om ikke på anden måde så gennem passende gaver, og da lånene som regel løb på kort tid, måtte kongerne ustandselig rykke ud med gaver for at få lånene forlænget. Også dette måtte virke befordrende for den proces i retning af renteforbuddets opløsning, som længe havde været igang. Det var efter tidens forhold store beløb, som Karl V, Frans I og Henrik II lånte hos bl a købmændene, og alligevel kunne de ikke dække de ekstraordinære udgifter, især udgifter til krige. Lånene måtte suppleres med afgiftsforhøjelser, skatteforhøjelser, salg af domænegods og salg af perpétuités.

En af de metoder, der blev anvendt med held, gik ud på *at byde renten op*. Jeg skal belyse dette ved at nævne en enkelt ofte omtalt finanstransaktion, som i visse henseender kom til at danne skole, „le grand parti“ fra 1555. Den franske konge, Henrik II, havde på dette tidspunkt en svævende gæld til de købmandsbankiers, der virkede i Lyon, og det ville navnlig sige de florentinske købmandsbankiersselskaber, på ca 2 millioner écus (kroner). Han betalte den noterede markedsrente herfor, og den androg 3 % fra det ene marked og til det næste eller 12 % p a.

Kongen stillede nu, antagelig efter forhandlinger med de florentinske købmandsbankiersselskaber, det forslag, at han fik lånesummen forhøjet med $\frac{1}{3}$ og samtidig fik den svævende gæld konsolideret, idet han amortiserede det nye lån på $2\frac{2}{3}$ millioner écus over 41 markedsterminer eller $10\frac{1}{4}$ år efter et annuitetsprincip. Som vederlag herfor ville han gå ind på at betale en „don“ til långiverne på 4 % pr kvartal eller 16 % p a, altså 1 % mere, end det efter markedsprivilegierne var tilladt købmændene at regne med i deres indbyrdes mellemværender. Le grand parti er et af de første eksempler, som man har på, at et statslån er blevet emitteret via noget, som man kan kalde en *begyndende fondsbørs*, tilmed et statslån, der løb over meget længere tid, end man var vant til. Alle kunne tegne sig for det.

Som emission betragtet var le grand parti en stor succes, men fortsættelsen i 1557 var ikke så heroisk. Jean Bodin, der har en historie om, at der i 1540'erne blev oprettet en bank i Lyon⁴), fortæller, at der kom penge ikke blot fra tyske fyrster og fra andre fyrster og fra Schweiz, men endog fra Tyrkiet. Det kan man i og for sig ikke undre sig over, for Henrik II tilbød 16 % rente om året, og renteglubskhed er noget, der sjældent appelleres forgæves til. De, der strømmede til med deres penge for at få 16 %, fortrød det senere, for kongen kunne ikke betale det, som han havde stillet i udsigt.

Mange var forargede over denne demonstrative appel til den menneskelige gridskhed og over det hykleri, der var tale om, for renten var karakteriseret som „don gratuit“. Metoden var den samme, som Alexander VI havde brugt i 1501 og Camera i 1503, nemlig straks ved lånets optagelse at give långiverne tilsagn om en „don gratuit“. Det var Henrik II, som var ansvarlig for, at der ved le grand parti blev gjort nar ad renteforbuddet, og Henrik II tillod sig også på mange andre måder at negligere forbuddet. Han gik i 1551 med til, at der i Toulouse blev oprettet en „bourse commune“ i lighed med den „change“, der var i Lyon, og han gav her det samme renteprivilegium, som fandtes i Lyon. Købmænd og bankiers måtte i deres indbyrdes mellemværender tage op til 15 % rente om året. Når Henrik II var så interesseret i at få skabt et pengemarked i Toulouse i 1551, har det nok beroet på, at han håbede på, at han derigennem kunne tiltrække kapitaler fra Spanien, som nu i stigende omfang fik sølv fra kolonierne, på samme måde som Lyon tiltrak kapitaler fra Italien og til en vis grad også fra Sydtyskland og fra Schweiz.

Henrik II's forventning om at få endnu et pengemarked, som han kunne tappe for penge, gik ikke i opfyldelse, men det afholdt ham ikke fra i 1556 at stadfæste lignende bestemmelser for Rouen, og hans efterfølger, Karl IX, stadfæstede tilsvarende bestemmelser i 1563 for Paris og i de følgende år for endnu nogle franske byer⁵). Det kom der heller ikke nye givtige pengemarkeder ud af. Det, der afløste pengemarkederne i Lyon, da de sygnede hen, var de af gennesiske bankiers dirigerede pengemarkeder i Besançon og derefter i andre byer. I 1579 blev de flyttet til Piacenza, hvor de fortsatte til 1621.

Hvad der kan være grund til at understrege, og hvad der ofte bliver overset, er, at *franske konger* som Ludvig XI, Frans I, Henrik II og Karl IX *tillod sig at sætte sig ud over kanonisk rets forbud mod rente af lån* ved at stadfæste købmænds og købmandsbankiers ret til på de Lyonermarkeder, som var meget vigtige pengemarkeder i Europa i mere end et århundrede, at tage op til 15 % i rente, og at de så sent som 1551, 1556 og 1563 gav ganske det samme privilegium vedrørende Toulouse, Rouen og Paris. At der ikke kom noget videre ud af disse bestræbelser for at skabe pengemarkeder i Toulouse, Rouen og Paris, og at Lyonermarkederne pengemarkeder fra 1579 blev en skygge af, hvad de havde været før, kan jo ikke medføre, at historikere ser bort fra, at en fransk konge *endnu i 1563, det år, hvor Tridentiner-konciliet sluttede, og hvor der kom gang i Modreformationen, tillod sig at negligere renteforbuddet*, bl a når det drejede sig om markedskreditter. Disse franske konger var eller blev dog anset for gode katolikker, og det er ikke muligt at tilvejebringe en forbindelse mellem Calvin og deres optræden. De fortsatte en praksis, som franske konger havde fulgt i hvert fald fra 1349, og som var uforenelig med den kanoniske rets renteregler.

Udviklingen var den samme på det andet store nye pengemarked i Europa, der var opstået mod slutningen af det 15 århundrede i tilknytning til varemarkeder, *markederne i Antwerpen*, skønt der vistnok ikke før i 1540 blev tilvejebragt et formelt grundlag for Antwerpens vedkommende om, at det var lovligt, at købmænd og købmandsbankiers tog rente af markedskreditter. Der blev faktisk taget rente i Antwerpen, og selvom købmændene og købmandsbankierne vel nok til at begynde med til en vis grad har kamoufleret rentetagningen for at bringe den i overensstemmelse med den kanoniske ret, hvilket ikke var uoverkommeligt, så har der ikke været nogen med indsigt i merkantile problemer, der ikke har været klar over, at der for kreditter opnået i Antwerpen under en eller anden form blev betalt noget, der var rente, selvom det hed gave eller provision eller gik op i en valutakurs osv osv.

Gennem det meste af et århundrede var Antwerpen⁶⁾ det nordlige sidestykke til Venedig og Lyon. Krydderier var længe meget vigtige varer i handelen over Antwerpen, men der blev

handlet med meget andet, uld, huder, klæde, linnedvarer, olmerdug, sukker, kviksølv, alun, metaller, især kobber og sølv, og varer forarbejdet af metaller. Sælgeren af krydderier var den portugisiske konges faktor. Det var lykkedes for den portugisiske konge at sikre sig et foreløbigt monopol på indkøb af krydderier i Indien og at holde købmændene ude fra det første handelsled, og det benyttede han sig af til at tage den pris, som han kunne få, uden smålig hensyntagen til den kanoniske rets lære om *justum pretium*. Det vil jeg ikke kritisere. Jeg vil blot fremhæve, at det var den portugisiske konge, altså en god katolik, som var ophavsmanden til den spekulation i krydderier, som gav anledning til så megen politisk uro i Det hellige romerske rige i den første halvdel af det 16 århundrede.

Varehandelen var i Antwerpen til at begynde med som i Lyon det væsentlige, men der opstod i Antwerpen hurtigt som i Lyon i tilslutning til varehandelen et pengemarked, og det, der tiltrak kapitaler, var som i Lyon, at der kunne tjenes renter under en eller anden form. Handelen med valuta var netop i en by som Antwerpen vigtig, og her havde det længe stået fast, at *cambium* per literas under visse nærmere betingelser ikke var i strid med renteforbuddet, idet kanonisterne overså — eller lod, som om de ikke så —, at købmændene og købmandsbankiererne tog vederlaget for tidsinteressen gennem de kurser, der blev lagt til grund for valutaforretningerne, når der hertil brugtes tratter. Men der er vistnok tidligt i Antwerpen som i Lyon blevet betalt en egentlig rente af markedskreditter.

Markedsrente blev *legaliseret i Nederlandene ved en forordning af 4 oktober 1540⁷*), som Karl V udfærdigede i sin egenskab af statsoverhoved i Nederlandene. Formålet var ifølge fortalen at gøre en ende på visse misbrug og at få sat en stopper for åger, idet det hævdedes, at der var nogle købmænd, som ikke nøjedes med at tage *lucrum cessans*, men tog *usura*. Dette måtte ikke fortsætte, og man måtte også bestræbe sig for at redde vildfarne sjæle, ja, det var vel simpelthen enhver regerings pligt. Karl V bestemte derfor, at der fremtidig ikke måtte tages en højere rente mellem købmænd end 12 % om året, og at renten desuden ikke måtte overstige, hvad den pågældende kunne have indvundet ved at lade pengene „arbejde“. Men Karl V indrømmede ikke andre end

købmændene denne ret til at tage op til 12 % rente, og det blev fastslået, at der ikke måtte ydes fast rente ved depositum irregulare. Da købmændene tidligere havde klaret sig ved hjælp af en *discrezione*, som de lod variere lidt for at opretholde illusionen om, at der var tale om en gevinstandel, har forbuddet mod fast rente ved depositum irregulare næppe haft synderlig virkning udover den, at nogle købmandsbankierselskaber ofte foretrak at arbejde med ihændeavgældsbreve fremfor deposita, jfr herom s 212 f.

Når der ses bort fra, at maksimum herefter i Antwerpen var 12 %, medens det i Lyon var 15 %, var principperne stort set de samme, og det forklares vel ved, at de til syvende og sidst var hentet fra § 19 i den tidligere omtalte ordonnance fra 1349 vedrørende Champagnemarkederne. Pavens reaktion skulle efter den kanoniske ret have været, at han dels erklærede Karl V's nederlandske forordning for en nullitet, dels banlyste ham i egenskaben af hersker over Nederlandene, men der kom ingen sådan reaktion. Karl V var en af pavens støtter i kampen mod protestanterne.

Det kan således fastslås, at den kanoniske rets irrationelle lære om renten var ved at smuldre før Reformationen takket være mange gode katolikker, og det er en misforståelse, at det var reformatorerne, som ved at ophæve renteforbuddet så at sige åbnede portene til „kapitalismens helvede“, hvad man så end forstår derved. Forsåvidt angår Luther er dette særlig klart, for Luther var i rentelæren endnu mere gammeldags end kanonisterne. Det var ikke blot rente af lån, som han ønskede forbudt, men også salg af *perpétuités*. Dette sidste var en politisk brøler, og Luther så sig nødsaget til at ændre standpunkt og acceptere salg af *perpétuités*. Deri interesserede kan læse Luthers vidtløftige udviklinger om renter i to skrifter fra 1519 og 1524, som findes i alle større udgaver af Luthers værker. Jeg nøjes med at citere en formaning, som Luther i 1540 sendte til sognepræsterne om, at de skulle fortsætte med at prædike mod åger. Havde det beroet på Luther, var vi aldrig kommet af med renteforbuddet.

„Die Vernunft selbst lehrt, dass Wucher wider die Natur und deshalb wahrhaftig eine Sünde sei; darum denn die Christen diese Regel haben: Leihet, dass ihr nichts dafür hoffet, Lucas

6,34. Die nun des Herrn Christi Jünger sind, folgen dieser Regel nach und hüten sich vor Wucher als einer gewissen Sünde“.

Johann Eck gik langt videre end Luther, skønt han var katolik. Han lærte, at købmandsbankiers var berettigede til at give deponenter fast rente. Folk sagde, at han var blevet bestukket af Fuggerne for at indtage dette standpunkt. Når dette skulle begrundes, blev der udviklet en teori, som hed *contractus trinus*, den tredobbelte kontrakt. Først blev der afsluttet en kontrakt om *societas*, hvor der blev aftalt gevinstandel, derefter en kontrakt, hvor den pågældende tilkendegav, at han foretrak sikkerhed for risiko og derfor samtykkede i reduceret udbytte, og til sidst en tredje kontrakt om, at han var tilfreds med en fast rente⁸).

Fra 1545 stillede Calvin sig på et andet standpunkt end Luther. Han hævdede, at det er, var og altid vil være en misforståelse, at meningen i Lukas 6,35 — 6,34 — har været at forbyde renter af lån. På langt sigt er Calvin renteforbuddets banemand. Hvad jeg opponerer imod, er, at man antedaterer hans indsats og negligerer det propre arbejde i retning af at få renteforbuddet til at smuldre, som var udført før 1545 af bl a Alexander VI, Camera apostolica, Frans I og Karl V. Frans I havde stadfæstet renteprivilegierne for Lyon, og Karl V gik i 1540 med til en noget lignende ordning for Nederlandenes vedkommende, dog med et maksimum på 12 %.

Ansvarer for, at Nederlandene i 1540 kom ind under en lignende ordning som Lyon, var nemlig *Karls og ikke Calvins*. Tanken om, at det var Calvin, som inspirerede Karl V til at give Antwerpenkøbmændene et lignende renteprivilegium, som købmændene og bankiererne havde i Lyon, kan man se bort fra bl a af den grund, at Calvin i 1540 ikke havde givet udtryk for sin kritiske indstilling overfor Lukas 6,35 i et offentligt skrift. Calvin har, så vidt jeg kan se, første gang givet udtryk for sin kritiske indstilling i et brev fra slutningen af 1545 til Claude de Sachins. Han gik videre i nogle kommentarer til forskellige skrifter i Det gamle testamente, især til Ezekiel, men dem udgav han ret sent⁹).

I 1545 brød man i England med kanonisk rets renteforbud, idet det ved en under Henrik VIII gennemført lov, 37 Henry VIII c 9, blev tilladt at tage op til 10 % rente om året. Loven blev imidlertid ophævet allerede i 1552 under Edward VI, og den blev

ikke sat i kraft igen før i 1571 under Elisabeth. Den anglikanske gejstligheds førende navne på denne tid var ligeså energiske modstandere af, at der blev taget renter af lån, som Luther og katolikkerne, men det lykkedes for købmændene med bistand fra juristerne at få lovbestemmelsen fra 1545 sat i kraft igen, og nu forlod man den ikke. Det eneste, der skete, var, at man satte maksimum ned til 8 % i 1624, til 6 % i 1661 og til 5 % i 1714¹⁰).

Det kan have været Calvin, som på en eller anden måde var ophavsmanden til Henrik VIII's lov fra 1545, men det er nok så sandsynligt, at inspirationen var Karl V's nederlandske lov fra 1540, som man på grund af den intime forbindelse mellem købmændene i London og købmændene i Antwerpen længe havde været bekendt med i London i regeringskredse og i Parlamentet. Melancton havde allerede i 1541 taget stilling til den nederlandske lov og sagt god for den¹¹), og såfremt man vil søge en medansvarlig blandt reformatorerne, er det snarere Melancton end Calvin, som skal i søgelyset. Jeg erindrer ikke at have set dyberegående undersøgelser vedrørende dette problem.

I 1547 brød man med renteforbuddet i Geneve og i Danmark. Den 3 februar 1547 blev der i Geneve gennemført en lov for oplandet til Geneve, hvorved Calvin og hans medstyrere tillod rente af lån, dog højst 5 % p a, og den 18 februar 1547 udfærdigede Christian III den Koldingske reces, hvorefter det blev lovligt at tage rente af lån, når der ikke blev taget over 6¼ % p a.

Det brud, der var foretaget med renteforbuddet i Nederlandene og i England, blev af væsentlig betydning i 17—18 århundreder for bankvæsenets videreudvikling i Amsterdam og i London.

§ 21. *Markedsclearing.*

Checkclearing er afgørelse af pengeinstitutters indbyrdes betalinger ved modregning. Da ordet clearing er engelsk, hævder nogle, at clearing er noget, som man først har fundet på indenfor det engelske banksystem¹²). Det tilgrundliggende princip er imidlertid så nært beslægtet med middelaldertratten, at der er grund til at tro, at clearing er noget, som de italienske købmænd og bankiers tidligt har fundet på. Clearing behøver ikke at være en

modregning af checks. Der kan være tale om modregning af tratter, af gældsbreve og af bogfordringer.

Der er da også nogle, der har gjort gældende, at clearing var noget, som man hurtigt fandt ud af på Champagnemarkederne, idet der blev foretaget modregning på det „pagamentum“ = betalingsdag, som de 6 årlige markeder sluttede med. Differencebeløb blev betalt kontant, såfremt der ikke blev givet kredit til næste marked, hvad nok i reglen var tilfældet. Da Champagne-markederne allerede i det 13 århundrede var internationale markeder, er clearing ikke en engelsk opfindelse, men en italiensk, der er gjort for ca syv århundreder siden.

Jeg er tilbøjelig til at tro, at synspunktet er rigtigt, men da der er tale om hypotese, idet kildematerialet, som skulle bekræfte det, er yderst spinkelt, vil jeg ikke gå nærmere ind herpå. Det sikre er, at varemarkederne i Lyon sluttede med en clearing, og at der fra 1579 og til 1621 i Piacenza blev foretaget clearing af internationale betalinger. Fremgangsmåden ved de clearinger, som blev gennemført i Lyon, er dels omtalt af enkelte samtidige forfattere, dels beskrevet af en fransk historiker, Claude de Rubys, i et værk om Lyons historie, som udkom i 1604¹³). Der er her et helt kapitel om disse fire årlige *Payements*=*pagamenta*.

De købmænd og købmandsbankiers, som gav møde, var først og fremmest de i Lyon bosatte og de, der havde filialer i Lyon. I det 16 århundrede var Medici og Pazzi forlængst afviklet, og de var derfor ikke længere repræsenteret i Lyon, men der var i stedet mange andre florentinske selskaber. Lyon var blevet florentinernes vigtigste arbejdsområde. Jeg skal kun nævne Del Bene, Salviati, Guadagni, Albizzi, Strozzi, Manelli, Bandini, Nasi og Spina. Desuden var der lucchesiske selskaber som Bonvisi, Cenami, Guinigi, Balbani og Arnolphini. Bonvisi havde filialer i mange lande, og da det overlevede alle det 16 århundredes omskiftelser, må det både have været velledest og kapitalstærkt. Det drev en omfattende handel på Spanien med silkevarer og andre luksusvarer, og da der som betaling ofte blev givet sølv med ret til eksport deraf fra Spanien, var Bonvisis filial i Lyon en vigtig sælger af sølv.

Herudover var der mange andre italienske købmænd og købmandsbankiers, som begav sig til Lyon fire gange om året for at

deltage i clearingen, og lejlighedsvis også købmænd fra Tyskland og fra Schweiz¹⁴). Alle disse købmænd havde nu ifølge beskrivelsen i kilderne forberedt sig hjemmefra ved at lave en „Bilan des Payements de telle Foire“ med oplysning om kreditorer og debitorer vedrørende det pågældende marked, altså ved at lave en slags udtog af hovedbogen. Payment faldt i tre afsnit 1) les acceptations, 2) les virements de parties og 3) les comptants.

Før der kunne foretages clearing, måtte det bringes på det rene, hvilke yderligere forpligtelser der gik ind i clearingen udover de allerede fastlagte, og det ville navnlig sige, hvilke markedet vedrørende tratter der ville blive accepteret. Disse tratter har ofte været finanstratter, hvorved der blev flyttet penge fra den ene plads og til den anden med det formål at tjene på kursforskellen. Man indledte Payment med at præsentere trukne tratter med anmodning om accept, og man begyndte med at præsentere konsulen for den florentinske „nation“ for de på ham trukne tratter. Derefter kom raden til den gemene hob af florentinske købmænd og bankiers og så til de andre.

Når en tratte var accepteret, fik den et kryds, der betød „acceptée“. Ellers skete accept ved, at acceptanten skrev sit navn på trattens forside, men på Lyonermarkederne havde man længe så travlt, at man nøjedes med et kryds. Ønskede trassaten tid til overvejelse, fik den mærket „V“ = voire, og blev der nægtet accept, fik den mærket „S P“ = sous protêt. Nægtelsen måtte da efterfølgende konstateres for en notar.

Lidt senere samledes man igen for at fastsætte datoen for begyndelsen af næste Payment, og derefter gik man over til at diskutere og fastsætte valutakurser og renten for kreditter fra markedet og til næste marked. Her kom markedernes internationale betydning som valuta- og pengemarkeder klart frem, for det var kun de italienske deltagere, der var med. De florentinske købmænd og bankiers samledes i konsulens hus, og de lucchesiske og de genuesiske samledes hos en af deres førende købmænd. Når problemerne var gennemdrøftet, efter at førende vekselmæglere havde givet råd, blev der affattet indstillinger, og herefter blev der foretaget notering af markedsrenten og af valutakurserne på førende pladser, længe på den måde, at der var tre noteringer af valutakurser, den florentinske, den lucchesiske og den

genuesiske. Der blev givet meddelelse om de foretagne noteringer, og der er bevaret materiale til belysning heraf tilbage til ca 1565, selvom materialet naturligvis har en del huller.

Lyon er det sted, hvor man begyndte med at notere valutakurser, og der var forsåvidt tale om officielle kurser. Men noteringen havde ikke samme betydning som idag. For det første var de noterede kurser kun vejledende. Der var ingen garanti for, at der var sælgere til dem. For det andet var der kun tale om en notering fire gange om året, og pengeforholdene kunne hurtigt skifte således, at den noterede kurs var forældet. Men al begyndelse er svær. Det var et fremskridt, at der fire gange om året blev foretaget en grundig undersøgelse af „markedet“ af dygtige købmænd og købmandsbankiers bistået af mæglere, der var specialister i at formidle internationale betalinger ved brug af tratter. De hæderlige og dygtige købmænd og bankiers, som altid er de fleste, begyndte på at gøre tilværelsen surere for outsiders ved at gøre omverdenen bekendt med de priser, som de i øjeblikket stort set solgte fremmed valuta til.

Når betalingsforpligtelserne var fastlagt, og valutakurserne og renten til næste marked var noteret, kom næste fase, les virements des parties, afviklingen af forpligtelserne gennem clearing efter en fastlagt procedure. Store beløb blev slettet ved modregning, og da det hele i forvejen var grundigt tilrettelagt, kunne denne proces gå hurtigt. Man har beretninger fra udenforstående om, at der på en enkelt dag så at sige „forsvandt“ millioner af écus de marc = afregningsmønten¹⁵⁾, og man kan forstå, at det gibbede i iagttagerne. De, der ikke var bankkyndige, havde svært ved at fatte, hvad der skete. Hvor blev millionerne af? Forsvandt de op i den blå luft?

Hvad der stod tilbage som skyld, skulle betales kontant, men er i praksis ofte blevet afgjort på den måde, at kreditor har givet debitor henstand til næste marked mod udstedelse af et gældsbevis, hvori skylden var fastslået, og hvori det tillige var indregnet, hvad der skulle betales som rente. Efter markedsprivilegierne var det lovligt at tage og give op til $3\frac{3}{4}$ % rente fra marked til marked.

Disse gældsbeviser er ofte blevet udfærdiget uden angivelse af kreditors navn og har således været blankogældsbreve. De var

kendt under navnet *promesses en blanc*. Blankogælds brevet er en slags ihændehavergælds brev. Selvom det næppe ville have været i strid med markedsprivilegiernes bestemmelser, om det var anført, hvad der skulle betales som rente fra markedet og til næste marked, synes man at have foretrukket at forhøje summen. Man har vistnok ikke bevaret eksemplarer af disse blankogælds breve, men at de er blevet udfærdiget og anvendt i Frankrig fremgår af enkelte oplysninger og navnlig af, at det ved gentagne beslutninger af Pariserparlamentet, første gang i 1611, blev forbudt at udfærdige dem¹⁶).

Fordelen for den købmand, der havde givet kredit med et beløb, som skulle have været betalt kontant, mod at få et promesse en blanc med renten lagt til, har været, at kreditor, hvis debitor var anerkendt som solid, mellem markederne som regel ikke har haft vanskeligheder ved at rejse penge på grundlag af gælds brevet. Kreditor kunne overdrage og pantsætte det, når det ikke var angivet, hvem der var kreditor, uden større formaliteter. Men hvilke konsekvenser juristerne drog deraf, må stå hen.

Når et blankogælds brev lød på betaling til næste Payment, var det endvidere velegnet til at gå ind i clearingen, idet enhver af de købmænd og købmandsbankiers, der deltog i clearingen, kunne bruge gælds brevet i modregning overfor en fordring, som debitor havde på betaling af et beløb på dette Payment. At de har været af betydning som clearingsmiddel, kan næppe være tvivlsomt, men man har ikke overblik over, i hvilket omfang de blev brugt. Der findes et vist arkivmateriale herom, men det er ikke gennemarbejdet.

Lyons betydning som det sted i Sydeuropa, hvor de store internationale betalinger blev clearet, var forbi fra ca 1579. Fra 1579 og til 1621 fandt de sted i Piacenza i Lombardiet.

§ 22. *Modreformation og spansk statsbankerot.*

Modreformationen standsede for de katolske landes vedkommende den opløsningsproces, som renteforbuddet havde været ude for i hele „kristenheden“ i første halvdel af det 16 århundrede. Modreformationen var begyndt allerede i 1540'erne. Men den fik ikke fuld styrke, før Philip II i 1555—56 havde afløst sin

fader som konge over Spanien og Sydditalien og hersker over Nederlandene, og før Tridentinerkonciliet var sluttet i 1563.

Fra dette tidspunkt fik den kanoniske ret for de katolske lande en saltvandsindsprøjtning. *Paverne gav sig til at indskærpe renteforbuddet, som om der i første halvdel af det 16 århundrede intet var sket i retning af frigørelse.* Pius V udfærdigede således i 1571 et dekretale, der for tratternes vedkommende indskærpede betingelsen „distantia loci“ og fordømte de såkaldte „tørre tratter“, og i 1586 udfærdigede Sixtus V bullen *Detestabilis*, hvor han tog afstand fra læren om den tredobbelte kontrakt. Dette blev fulgt op af teologer og kanonister, som bestræbte sig for at puste nyt liv i de i høj- og senmiddelalderen udformede bestemmelser og formulerede regler. Vil man have et umiddelbart indtryk af Modreformationens retarderende virkning for bank- og kreditvæsenets og dermed for handelsrettens udvikling i de katolske lande, kan man læse lidt i den italienske jurist Sigismondo Scaccias hovedværk fra 1619 *Tractatus de commerciis et cambio*. Dets betydning i de katolske lande og tildels også i de protestantiske kan man aflæse af de mange genoptryk.

Det er Modreformationen og ikke Reformationen, som er forklaringen på, at bank- og kreditvæsenets videreudvikling langt ind i det 17 århundrede næsten kun kunne ske i protestantiske lande, og det vil sige de forenede nordlige nederlandske provinser og England. Den stædighed, hvormed paverne holdt fast på læren om, at der ikke måtte tages renter af lån, fremgår af, at en pave i 1745 ved bullen *Vix pervenit* påny indskærpede, at det var ulovligt at tage renter af lån. Renteforbuddet drog grænser for, hvorledes katolske fyrster kunne skaffe penge til at bekriige protestanterne. Philip II blev stillet overfor dette problem få år efter Tridentinerkonciliets afslutning, da der i 1566 udbrød et Calvinistoprør i Nederlandene.

Philip II havde allerede da skabt sig selv betydelige vanskeligheder ved at få korte kreditter hos købmandsbankierselskaberne, fordi han i 1557 havde udfærdiget et dekret om en slags moratorium for den spanske kronas kortfristede gæld. Den androg ca 7 millioner dukater. Renteforbuddet forøgede hans vanskeligheder, idet det begrænsede hans bevægelsesfrihed. Han kunne ikke lade emittere spanske statsobligationer med et juri-

disk forpligtende tilsagn til købere om, at de ville få rente, men kunne kun emitte perpétués, på spansk kaldt *juros*. Salg af 5-, 10-, 20- og 30-årige statsobligationer, som ikke bar rente, lod sig ikke gennemføre. Den spøg, som Henrik II havde tilladt sig med le grand parti i 1555 med at love købere en don gratuit og senere stryge den, lod sig ikke gentage, og det ville heller ikke have set godt ud, om den konge, som var den drivende kraft bag Modreformationen, gjorde grin med renteforbuddet gennem en så åbenlys og storstilet omgåelsesmanøvre.

De finansielle vanskeligheder, som mødte Philip II ved hans regeringstiltrædelse, skildres i almindelighed som uovervindelige, men da det lykkedes for Philip II i sin regeringstid at forøge den spanske kronas samlede gæld med ca 80 millioner dukater, kan forholdene ikke have været så fortvivlede i 1555—56, som det ofte bliver gjort gældende. Det, der var tale om, var at få konsolideret en svævende spansk statsgæld på ca 7 millioner dukater, og konsolidering af statsgæld var man fortrolig med i Spanien, før man blev det i lande som Frankrig og England. Formen var salg af perpétués = *juros*. Den havde været brugt af Karl V og af hans forgængere.

Spanske *juros* var vistnok ikke usælgelige, da Philip II tiltrådte regeringen. Kursen for *juros* emitteret på et $7\frac{1}{7}\%$ grundlag 3: 14 gange den årlige ydelse lå på dette tidspunkt nær pari¹⁷⁾, og selv om $7\frac{1}{7}\%$ var mere, end man havde været vant til, så var det ikke en eksorbitant rente for uamortisable statslån, hvad *juros* fra et økonomisk synspunkt var. Det var mindre end det halve af, hvad Henrik II havde lovet at give som don gratuit ved le grand parti, og en del under den rente, som på dette tidspunkt skulle svares for korte kreditter hos købmandsbankierselskaber. Det var den kanoniske rets renteforbud og det i 1557 udstedte dekret, som skabte vanskelighederne, og da Philip II gik den samme vej med at dekretere moratorium i 1575 og 1596, var han i hele sin regeringstid konstant i likviditetsvanskeligheder, hvilket igen gang på gang skabte politiske vanskeligheder. Philip II's finansielle vanskeligheder var tildels selvskabte.

Philip II's overvejelser efter regeringstiltrædelsen resulterede i, at han besluttede at slå ind på en *tvangspolitik overfor de kreditorer, som havde givet korte lån*. Han udfærdigede i juni 1557

et dekret, hvorved han annullerede de sikkerheder i form af anvisninger på kronens indtægter, som var givet af hans fader og tildels også af ham selv, til betaling af den svævende gæld, idet han samtidig tilbød de pågældende kreditorer spanske juros som betaling. Det drejede sig om ca 7 millioner dukater svævende gæld, hvoraf 2 à 2¼ millioner skyldtes til Fuggerne og et lignende beløb til genuesiske købmænd og bankiers og resten til andre.

Ser man bort fra tvangen, var der intet påfaldende ved fremgangsmåden. Det, der tilstræbtes, var blot konsolidering af svævende statsgæld, og det havde man foretaget før. Det særlige var, at Philip II og hans rådgivere troede, at de kunne diktere de vilkår, hvorpå udenlandske kreditorer skulle overtage spanske juros. Det var et held for protestantismens sag, at rådgiverne var katolske teologer med fast forankring i middelalderdoktriner og en derfra stammende aversion mod rente og mod rationel statslånspolitik og ikke kyndige købmændsbankiers. Som protestant får jeg gåsehud ved tanken om, hvad der kunne være sket, dersom den italienske bankier Caspar Ducci eller den engelske stor købmand Thomas Gresham havde været i Philip II's tjeneste som finansrådgiver fra det tidspunkt, da han tiltrådte regeringen i Spanien, og Philip II havde rettet sig efter den pågældendes råd i finanssager. Selvom Caspar Ducci ikke var en „fin“ mand i pengesager, så var han meget kyndig i finansanliggender og dygtig til at bedømme „markedet“ i Antwerpen og også i Lyon og meget opfindsom. Det var Ducci, der fandt på at indsætte ihændehaverklausuler i visse gældsbreve, som blev placeret via Antwerpenbørsen, de såkaldte rentemesterbreve, jfr herom s 213.

Da kursen for de juros, som Philip II i 1557 tilbød de korte kreditorer, som han havde ramt gennem dekretet, ville komme til at ligge noget under pari, betød tilbuddet, at kreditorerne måtte tage et vist kurstab, og desuden ville de gå ned i rente, for den korte rente lå en del over den lange rente = ydelsen af juros. I første omgang afslog alle de korte kreditorer tilbuddet. Men da kongen herefter holdt op med at betale rente af den korte gæld, og da kreditorerne, fordi kongen havde annulleret anvisningerne på de særlige statsindtægter, ikke havde nogen sikkerhed for at få gælden tilbagebetalt endsige for at få de renter, som de under en eller anden form skulle have, blev kreditorerne lidt efter lidt

møre. Welserne var de første, der gav sig, men de havde heller ikke så store beløb tilgode. Derefter begyndte de fleste andre kreditorer at forhandle med Philip II for at få mest muligt ud af den vanskelige situation, og da det efterhånden gik op for kongen, at han påny ville få brug for købmandsbankiers, så endte forhandlingerne efter meget tovtækkeri med en overenskomst, der konfirmeredes ved et dekret af 14 november 1560.

Det eneste store selskab, som i 1560 stadig ikke ville gå med, var Fuggerne, og Philip II havde også tilladt sig at gå videre overfor Fuggerne end overfor andre, idet han havde annulleret den forpagtning af kronens indtægter fra tre spanske ridderordener, som de havde haft gennem en lang årrække, og ladet den overgå til en anden. Denne „Maestrazgos“ havde været det økonomiske grundlag for Fuggernes virksomhed i Spanien. Fuggerne blev ved med at indtage det standpunkt, at kongen måtte opfylde overtagne forpligtelser, og de ville ikke i 1560 gå med til at modtage de tilbudte juros. Men to år senere så Fuggerne på grund af likviditetsvanskeligheder sig nødsaget til at få en ordning, og Philip II var da så hensynsløs, at han gav dem ringere vilkår, end de andre korte kreditorer havde fået.

Fra 1560 og til 1562 var det desuden blevet vanskeligt at placere de tilbudte spanske juros uden betydelige kurstab, for renten for lange lån var steget en del. Hvis Fuggerne i 1562 skilte sig af med de juros, som de fik, må de have haft et stort tab derved. Man kan slutte sig dertil af oplysninger, som man har om en finanstransaktion, som Fuggerne var tvunget til at gennemføre i 1563. Pengemarkedet var meget stramt, og der skulle skaffes penge for enhver pris. Det lykkedes at finde en långiver, men han ville kun give lånet i form af spanske juros. Fuggerne accepterede og måtte ved realisationen konstatere et kurstab på 50 %, hvorfor renten for lånet blev eksorbitant.

Historikere karakteriserer som regel det, der skete i 1557—62, som *den første spanske statsbankerot*. Kronens stilling var vanskelig, og det blev der ikke lagt skjul på, men udtryk som fallit, konkurs eller bankerot er ikke brugt i dekretet. Philip II fulgte den samme fremgangsmåde med at udfærdige et dekret om annullation af sikkerheder stillet for svævende gæld eller andre ubehagelige indgreb og samtidig eller umiddelbart derefter til-

byde de kreditorer, der herved kom i klemme, juro som betaling såvel i 1575 som i 1596, og hans efterfølgere gjorde i princippet det samme i 1607, 1627 og 1647. Efter den sædvanlige terminologi gik Philip II bankerot tre gange, i 1557, 1575 og 1596, Philip III een gang, i 1607, og Philip IV to gange, i 1627 og 1647.

Jeg skal ikke indvende noget imod, at det, der skete i 1647, året før den Westfalske fred, karakteriseres som en spansk statsbankerot, for nu var det ved at være slut med Spaniens stilling som dominerende europæisk stormagt. Den spanske stats finanser var så fortvivlede og landet så udpint, at udtrykket statsbankerot er på sin plads. Når det drejer sig om dekretterne i 1557, 1575, 1596 og 1607 og vel også om dekretet af 1627, bør man undgå udtrykket. Fallit i juridisk forstand var der ikke tale om, og man bør ikke slide på ordet ved at bruge det om ordninger, der er moratorium efterfulgt af visse tvangsforanstaltninger. Det må forbeholdes for tilfælde, hvor den finansielle situation er så fortvivlet, at statens økonomiske virksomhed for en tid går i stå, fordi finanserne er kørt „i bund“.

Det, som fra juristens synspunkt navnlig gør det utilrådeligt at karakterisere dekretet af 1557 som et dekret om statsbankerot, er, at det lykkedes for „fallenten“ Philip II i tiden indtil 1573 at forøge sin gæld med ca 30 millioner dukater, så den steg fra ca 20 millioner til ca 50 millioner. Dette sidste tal findes i oplysninger, som regeringen i 1573 gav til Cortes i Castilien om kronens finansielle situation, og selvom der nok er pyntet på tallet på den ene eller anden måde, så er det givet, at det var lykkedes for Philip II i løbet af disse få år at få gælden op til mere end det dobbelte af, hvad den androg ved hans tiltrædelse. Samme betragtning taler imod at bruge udtrykket statsbankerot om det, der skete i 1575 og 1596, for det lykkedes stadig for Philip II at forøge sin gæld. Det antages, at den ved hans død i 1598 androg ca 100 millioner dukater, altså 5 gange så meget som ved regeringens tiltrædelse, se herom H G Koenigsberger i *The New Cambridge Modern History*, bd III, 1968, s 312, jfr s 275. Guldværdien af disse dukater var uændret, for hverken Karl V eller Philip den II rørte ved dukatens værdi. Det var efterfølgerne, der lavede inflation.

Også fra et økonomisk synspunkt er det en besynderlig terminologi, som historikere er endt i. „Fallenten“ Philip II brugte beløb som ingen anden spansk konge på at bekæmpe indre uroligheder i Nederlandene, på at sende flåder mod England og på at bekæmpe tyrkerne og på meget andet. Men man møder den selv i nyere historiske fremstillinger fx hos Braudel. Den er misvisende. Dekreterne af 1557, 1575, 1596, 1607 og 1627 må karakteriseres som det, de var, dekreter om en art *moratorium* ledsaget af eller efterfulgt af tilbud om juros til afgørelse af den svævende gæld. Da kongen havde skruet tommelskruerne på ganske som overfor inkquisitionens ofre, kan man sige, at der var tale om tvangskonsolidering af svævende statsgæld. Udtrykket statsbankerot må forbeholdes for det, der skete i 1647. Bruger man det også om de første 5 dekreter, må man tilføje, at der er tale om statsbankerot „på spansk“. Så er læseren averteret om, at der forud for den store bankerot i 1647, året før den Westfalske fred, blev lavet noget, der minder om tvangsakkord udenfor konkurs.

Richard Ehrenberg forsøgte i det i 1896 udgivne tobinds værk *Das Zeitalter der Fugger*, der stadig er hovedværket om bank- og kreditforhold i det 16 århundrede, at gøre op, hvad Fuggerne havde tabt på deres kreditgivning til Habsburgerne, og det ville især sige til de spanske Habsburgere, i tiden indtil det økonomiske sammenbrud i Spanien kort før den Westfalske fred. Det var bankiervirksomheden, som ruinerede Fuggerne, ikke handelsvirksomheden. Den familieformue, som var tjent ind på varehandel, især handel med sølv og kobber og med metalvarer, og i et vist omfang også på produktionsvirksomhed, blev sat til på bankiervirksomheden. Selvom Fuggerne, i hvert fald i perioder, udfoldede store bestræbelser for at få halet mest muligt af deres tilgodehavender hos den spanske krone hjem, fik de ikke noget videre ud af det, og de kom tilmed ud for, at visse nederlandske tilgodehavender, som var erhvervet for selskabet efter Karl V's abdikation, også skulle give store tab. Enkeltheder herom kan deri interesserede gøre sig bekendt med ved at læse Ehrenbergs fremstilling, som stadig er hovedkilden om Fuggernes virke efter Jakob Fuggers død i 1525. Jeg begrænser mig til at gengive konklusionen l c I s 186:

„Der Gesamtverlust, den die Fugger auf ihre Forderungen an die Habsburger bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts erlitten, ist mit *acht Millionen* Gulden Rheinisch gewiss nicht zu hoch beziffert. Man wird kaum fehlgehen, wenn man annimmt, dass der *grösste* Theil dessen, was die Fugger in hundertjähriger Arbeit verdient hatten, auf solche Weise wieder verloren ging“.

Fuggernes skæbne minder meget om Bardis og Peruzzis, selv om selskabet ikke gik konkurs, hvad Peruzzi gjorde i 1343 og Bardi i 1346, jfr foran s 112—16, og hvad Welserne gjorde i 1614. Alt, hvad der var tjent på handelsvirksomheden, og lidt til, blev sat til på bankiervirksomheden, og i alle tre tilfælde var det tilgodehavender hos konger, som der blev tabt så mange penge på, at selskaberne standsede. Det, som selskaberne møjsommeligt havde tjent på karrusellerne, satte de til på gyngerne.

Fuggerne var i Jakob Fuggers tid overvejende et købmandsselskab. Kreditgivningen til Karl V, til Camera apostolica og til gejstlige, der havde fået embede, var politisk betonet. I de år, da selskabet blev ledet af Anton Fugger, kom bankiervirksomheden til at betyde mere end før, og selskabets tilgodehavender hos den spanske krone og i Nederlandene var meget betydelige, da Philip II i 1557 udfærdigede sit dekret.

Virkningerne af dekretet og af de derefter følgende tovtækkerier blev, at Fuggerne blev meget tilbageholdende med hensyn til yderligere kreditgivning til Philip II. Fuggerne afholdt sig stort set fra at deltage i Philip II's „asientos“. Dette udtryk bruger man om en gruppe finanstransaktioner, som den spanske krone gennemførte med købmænd og købmandsbankiers i en periode, der begyndte allerede i Karl V's tid og sluttede i 1647 med den spanske statsbankerot. „Asientos“, der i denne sammenhæng blot betyder „kontrakter“, udgør dog ikke en fast afgrænset gruppe, og begrebet asiento er ikke entydigt.

Der findes i de spanske arkiver en mængde materiale vedrørende alle disse asientos og vedrørende spanske juros, men det er endnu kun delvis gennemarbejdet. Arbejdet med at få overblik over de spanske finansers tilstand i 16—17 århundrede er på grund af slet bogføring og det lange tidsrum så omfattende, at man stadig ikke er kommet langt i retning af systematisk bearbejdelse. Ehrenberg har kun brugt en del af det foreliggende ma-

teriale. Henri Lapeyre har taget et lille afsnit op til behandling i sin i 1953 udgivne bog *Simon Ruiz et les „asientos“ de Philippe II*¹⁸⁾, og der er også spanske historikere, der har arbejdet med problemerne.

Det største af de spanske asientos er vistnok et, som blev dirigeret i 1602 af den genuesiske bankier Ottavio Centurione. Det var på 9 millioner scudi ifølge en beretning, som findes i Raphael de Turris i 1641 udgivne bog *Tractatus de cambiis*. Ehrenberg gengav oplysningen med nogen skepsis, men nyere undersøgelser har vist, at tallet ikke er overdrevet. Beløbet skulle overføres til Flandern i løbet af 3 år med 3 millioner pr år, og herudover skulle der til udbetaling i Spanien anvises 2 millioner i løbet af 3 år. Blandt de store asientos fra slutningen af det 16 århundrede, som man har kendskab til, nævner jeg et fra 1586 på 1.5 million gylden, som Fuggerne undtagelsesvis kontraherede, et fra 1587 på 1 million scudi (Agostino Spinola), et fra 1589 på 2 millioner scudi med forskellige genuesiske bankiers og et fra 1590 på 2½ millioner scudi (Ambrosio Spinola)¹⁹⁾.

Det indtryk, som man får blot ved at se disse tal, af de genuesiske bankiers finansoperationer med Philip II og Philip III, harmonerer meget dårligt med karakteristikken af Philip II som „tredobbelt fallent“ og Philip III som „fallent“. Det er kreditoperationer af en størrelsesorden, som var ukendt under Karl V, selvom pengenes købekraft var meget mindre, og som bankiers ikke laver med en fallent. Der var tale om kreditgivning, begrænset og betinget og ledsaget af mange forsigtighedsforanstaltninger, men dog alligevel kreditgivning. Bankiers giver ikke kredit til en konge, som er tredobbelt fallent.

Grundlaget for disse store asientos og for den kreditgivning, som de var udtryk for, var på en måde solidt nok, nemlig *de ædle metaller, på denne tid især sølv, som ankom fra Peru og Meksiko i stigende mængder*. Philip II og hans efterfølgere skulle under en eller anden form have overført betydelige midler til de spanske Nederlande bl a til betaling af sold til lejetropper. Da den direkte forsendelse af mønter og metaller via Barcelona, Genua og Franche Comté var besværlig og kostbar og ikke uden risiko, havde kongerne brug for bistand fra købmænd og købmands-bankiers. Den blev efter 1575 især ydet af genuesiske bankiers.

De undersøgelser, der er foretaget af Earl J Hamilton²⁰), viser, at der i en periode, der begyndte i 1570'erne og sluttede i 1640'erne, ankom så store kvanta sølv til Spanien, at dekretene af 1575, 1596, 1607 og 1627 ikke kan tages for andet og mere, end de går ud på, moratorium og bestræbelser på tvangskonsolidering af kortfristet statsgæld. Dekreterne er udslag af en indstilling på kreditområdet, som idag er helt uforståelig. Først gav den spanske konge sig til at genere dem, der havde ydet ham kort kredit, og derved på en måde ødelægge sin egen kredit. Derefter begyndte der hver gang nogle tovrækkerier mellem kongen og de af dekretet berørte kreditorer, og efter nogen tids forløb blev der som regel opnået en eller anden form for overenskomst. Kreditorerne var blevet møre og kvitterede en del af den fortjeneste, som de havde troet, at de havde „hjemme“, og kongen havde opdaget, at han ikke kunne klare sine finansieringsproblemer uden bistand af købmænd og købmandsbankiers. Philip II havde samme indstilling overfor bankiers, som bondemanden i Store Klaus og Lille Klaus havde overfor degne. Han kunne ikke tåle synet af en bankier.

Piacenza var et af de steder, hvor de genuesiske bankiers skaffede sig den omfattende kredit, som de havde brug for, når de i henhold til de indgåede aftaler fx i de spanske Nederlande skulle udbetale beløb til militærudgifter og i Madrid beløb til dækning af udgifterne ved hoffet mod noget senere at have ret til at købe og at tage sølv ud af Spanien som betaling, når der var ankommet sølvskibe fra Amerika. Det var bl a her, at de fra 1579 og til 1621 handlede om kredit, og de måtte ofte betale dyrt for den. En af de metoder, der blev brugt, var tratter, der løb frem og tilbage, de såkaldte *rekursaveksler*. Dem havde man kendt før, men de var altid blevet kritiseret, fordi det med rette blev gjort gældende, at dette som regel var omgåelse af renteforbudet. De genuesiske bankiers var imidlertid så durkdrevne, og de havde så gode forbindelser, at de stort set klarede det skær, som den kanoniske rets renteforbud var.

Clearingerne i Piacenza af internationale betalinger blev i princippet foretaget på samme måde som i Lyon, men der var tale om meget større beløb. Det kan man se af talangivelser hos forfattere som Davanzati og Peri, og man kan også slutte sig

dertil af de beskrivelser, der er givet af, hvorledes clearingen fandt sted. Fire gange om året mødtes i Piacenza ikke mindre end ca 60 *banchieri di conto*, eller hvad man kan kalde „noteringsberettigede bankiers“, en sluttet kreds af bankiers fra Genua, Milano og de toskanske bystater. På den tredje markedsdag fastsatte de „conto“, og det vil sige valutakurserne, på lignende måde som i Lyon. Disse kurser var kun vejledende, og det er blevet anført, at det ofte var meget svært at udføre forretninger til de noterede kurser. Der blev sjakret mere om valuta i Piacenza end i Lyon.

Denne eksklusive forening kunne en bankier kun blive medlem af med samtykke fra kredsen og imod at stille en vis sikkerhed. Herudover var der *cambiatori*, som handlede med valuta, men ikke havde indflydelse på kursfastsættelsen, og som gav møde og deltog i clearingen. Endelig var der mæglerne, *trattanti*. Alt ialt kunne der være op til 200 personer, som gav møde og deltog i eller overværede clearingen i Piacenza. Det har således ikke været småforretninger, der blev afviklet i Piacenza.

I 1621 blev clearingerne flyttet fra Piacenza og til Novi nord for Genua. Få år derefter var den periode forbi, hvor de genuesiske bankiers takket være de kreditter, som de havde kunnet skaffe den spanske krone, havde været førende i Italien, Spanien og tildels Tyskland. Der var ikke mere at tjene, og de havde opbrugt deres kredit. Mange bankiers var ruineret.

Penge- og kreditforholdene var nu som en følge af Trediveårskrigen ved at komme i en frygtelig uorden i store dele af Europa bl a i Spanien. De forenede nordlige nederlandske provinser var dog i stand til at klare sig igennem dette økonomiske ragnarok. *Nu kom regningen til de bankiers, som ikke i tide havde holdt op med at deltage i finansforretningerne med og kreditgivning til den spanske krone, og det ville navnlig sige de genuesiske bankiers.* Det gik mange af dem, som det gik Fuggerne, at de til slut tabte det meste af det, som de troede, at de havde tjent, og ofte lidt til. Fuggerne var iøvrigt langtfra det eneste sydtyske købmandsbankierselskab, som tabte penge på forretninger med den spanske krone og i Spanien.

Hvor meget de genuesiske bankiers tabte på at være med til at financiere Modreformationen, må stå hen. Ehrenberg og før og

efter ham mange andre har arbejdet med Fuggerne, og Roover og andre har arbejdet med Medicierne, men der er endnu ikke foretaget lige så dybtgående undersøgelser vedrørende de store genuesiske købmandsbankierfamilier som Grimaldi, Spinola, Imbrea, Strata osv, og før sådanne undersøgelser er foretaget, er det vanskeligt at jugere over, hvad de genuesiske bankiers tabte på deres forretninger med den spanske krone.

Forholdet var nemlig dette, at de ledende genuesiske bankiers som regel var i stand til at vælte en del af tabene over på andre, fordi de dannede konsortier om „asientos“ med den følge, at deltagerne ikke blot deltog i mulighederne for fortjeneste, men også i risikoen for tab. Den bestod bl a i, at et konsortium blev ramt af et af dekretene og blev tvunget til at overtage juro til en for høj kurs. Disse tab blev så, fordi der var tale om konsortialforretninger, delvis i kraft af aftalerne væltet over på de andre deltagere i konsortiet. Det, som de genuesiske bankiers tabte på deres tilgodehavender hos den spanske konge, var iøvrigt kun en lille del af det, der blev tabt på Modreformationen. Spanien bar hovedbyrden, og Spanien betyder her hele det spanske folk. Hvad den jævne befolkning satte til ved at deltage i Modreformationen i form af blod, sved og tårer, lader sig ikke måle.

Efter Philip II's død slog man i Spanien også ind på møntforringelse som middel til at klare de gigantiske økonomiske anstrengelser, som bl a var en følge af, at det var nødvendigt til stadighed at have stationeret en betydelig hær i de spanske Nederlande. Inflation blev midlet til at fordele tabene på befolkningen. Herved væltedes en væsentlig del af tabene over på sparerne, på dem, der havde købt spanske juro. Spanske juro var i et vist omfang blevet brugt som anlægspapirer i Italien²¹), og det blev således også italienske sparere, vel især i Genuaområdet og i Syditalien, som led tab ved at satse på Modreformationen.

§ 23. *Romerrettens grundsætning om fordringers uoverdragelighed.*

Kanonisk rets forbud mod rente var ikke den eneste hindring, som købmændene måtte have fjernet, før der kunne blive tale om videreudvikling af det primitive bankvæsen, som var opstået i

høj- og senmiddelalderen. En anden væsentlig hindring var romerrettens grundsætning om, at en fordring ikke kunne overdrages.

Romerrettens grundsætning om, at fordringer var uoverdragelige bortset fra overgang ved arv og lignende, var bogstavelig talt lige så gammel som romerretten. Den udtrykkes af og til på den måde, at en fordring efter romersk ret kun kunne overdrages med debtors samtykke, men dette er ikke korrekt gengivelse. Det, der kunne ske med debtors samtykke, var, at en fordring blev afløst af en anden gennem en *novatio*. Den gamle fordring hørte op og blev ikke overdraget. Under en sådan retstilstand kan der ikke let udvikle sig omsætningsgældsbreve, og de var da også ukendt efter romersk ret, klassisk og Justiniansk. Man leder i *Corpus juris civilis* forgæves efter retsregler, reskripter og responsa om negotiabilitet.

Begrundelsen for dette princip om *fordringers uoverdragelighed*, som var kendt også i goto-germansk ret, har antagelig været den adgang til personaleksekution, der var efter romersk ret²²). Når en debitor kunne ende som slave ved at blive solgt trans Tiberim, var det ikke ligegyldigt, hvem der var kreditor. Da det var Justiniansk romerret, der doceredes i middelalderen og også i det 16 århundrede ved universiteterne, kan man sige, at de købmænd og bankiers, som kom ind på tanken om at skabe omsættelige gældsbreve som kreditmidler for at imødekomme handelens behov for at få financieret vareomsætningen, mødte en kold skulder ikke blot hos kirkens mænd, men også hos romerretsjuristerne.

Det er dog ikke ubestridt, at omsætningsgældsbreve var ukendt efter romersk ret. Der er dem, der hævder, at omsætningsgældsbreve var i brug allerede i den klassiske romerrets periode. Hypotesen herom er vistnok først udviklet af eller i hvert fald navnlig udviklet af Levin Goldschmidt i en tidsskriftsartikel fra 1889. Den er et sidestykke til hypoteserne om, at der allerede i den romerske oldtid fandtes banker, veksler, aktier, dobbelt bogholderi osv, og den er lige så dårligt begrundet.

Den fra et retshistorisk synspunkt vægtigste indvending imod, at der allerede i oldtiden cirkulerede gældsbreve i romerretiget svarende til nutidens negotiable gældsbreve, er, at det er utænke-

ligt, at dette ikke ville have sat sig spor i *Corpus juris civilis*. Der er imidlertid hverken i *Institutiones* eller i *Digesterne* eller i *Codex* eller i *Novellerne* sikre spor af negotiable gældsbreve. Intet tyder på, at der har været bestemmelser herom i det prætoriske edikt, og intet tyder på, at topjurister som Labeo, Julian, Celsus, Pomponius, Gajus, Papinian, Paulus eller Ulpian har arbejdet med problemerne om negotiable gældsbreve. Hvis der havde cirkuleret ihændeavgældsbreve eller navnegældsbreve med ordreklausul i den klassiske romerrets periode, ville dog vel een af disse topjurister have beskæftiget sig med problemerne om ekstinktion af rettigheder eller af betalingsindsigelsen fx i et responsum. Der findes imidlertid i *Digesterne* intet fragment, som beviser, at de har gjort det. Efter almindelige kildekritiske synspunkter må man konkludere, at de romerske jurister ikke har beskæftiget sig med problemerne om negotiable gældsbreve. Forklaringen herpå er vel, at gældsbreve ikke blev omsat. Juristerne blev derfor ikke stillet overfor problemerne.

Goldschmidts hypotese — andet er der ikke tale om — hviler kun på en fortolkning af nogle få steder i kilderne, og nogle af disse er literære, ikke juridiske. Stederne viser, at skylderklæringer i oldtiden kunne have en tilføjelse til kreditors navn om „sive ad quem ea res pertinebit“, „vel cui jusserit“ eller „aut cui volam“ og lignende. Det er imidlertid alt for dristigt, og det har ingen støtte i Justinians lovværk, at fortolke dette som *ordreklausuler*. Man kan opfatte sådanne vendinger som og har i romerretsteorien tidligt fortolket dem som *betalingsklausuler* indsat for at afbøde nogle af de praktiske vanskeligheder, som kunne opstå efter romersk ret på grund af de ikke særlig hensigtsmæssige retsregler om repræsentation. Klausulerne gav blot kreditor adgang til at udpege en anden, som på hans vegne kunne modtage betaling. Samme funktion havde tilsvarende klausuler i middelalderdokumenter fx den s 47 nævnte klausul i et dokument fra 1190 om betaling til kreditor „vel tuo certo miso“. Det vrimer med sådanne klausuler i middelalderdokumenter.

Goldschmidts udviklinger i artiklen fra 1889, som er lagt til grund for fremstillingen i hans hovedværk, *Universalgeschichte des Handelsrechts* fra 1891, er ofte blevet kritiseret, og der er også blevet fremsat kritik mod Goldschmidts grundlæggende fo-

restilling om en vidtgående kontinuitet i handelsrettens udvikling fra oldtid over middelalder og til nyere tid. Den hårdeste nyere kritiker af Goldschmidts udviklinger om omsætningsgældsbreve og veksler har været Abbott Payson Usher. Usher har især harcelleret over, at skønt Goldschmidt har nogle indledende bemærkninger, der viser, *at han er klar over, at klausuler som de nævnte i sig selv ikke beviser noget om*, at man i romerretten havde udformet regler om omsætningsgældsbreve, så lader han sig begeistre af sine egne tanker og undersøgelser til at fastslå noget andet. Han skriver, at der ikke er nogen grund til at tvivle om det mulige i successive transporter i oldtiden svarende til endossement på nutidens veksler.

Herefter fortsætter Goldschmidt med nogle udviklinger om, at i oldtiden blev komplicerede kreditoperationer endnu mere end i nutiden udført ved hjælp af et *højt udviklet* banksystem, og at betaling og clearing fandt sted ved postering i bankierens bøger eller postering i flere bankierers bøger. Enhver romer eller græker, der ejede noget, havde sin bankier, *ganske som englændere havde ved slutningen af det 19 århundrede*, og deponerede penge hos ham og betalte ved at trække på ham. Usher karakteriserer dette, som jo ikke engang er hypotese, men som meget andet af det, som Goldschmidt har skrevet, digt, som „one of the most extravagant passages in the special literature of the subject“ og tilføjer, at denne tendens til „overgeneralisations“ er fælles for Goldschmidt og mange andre forfattere, idet han særligt fremhæver Brunner og Freundt. Resultatet af denne mangel på kritik er „an apparently hopeless divergence of opinion“⁽²³⁾.

Forklaringen på denne dybtgående uenighed om oprindelsen af de negotiable gældsbreve er nu ikke blot manglende kritisk sans og mangel på kildekritik, men ofte også manglende forståelse af de juridiske problemer ved fordringers overdragelse. Raymond de Roover har flere gange gjort opmærksom på, at meget af det, der er skrevet af tyske jurister og retshistorikere som Martens, Biener, Brunner, Endemann, Goldschmidt, Freundt og Lastig, er skrevet uden forståelse af og uden undersøgelse af handelslivets praksis og den merkantile side af problemerne. Det overses derfor bl.a., at traktat ikke blev diskonteret i senmiddelalderen og det 16 århundrede.

Indvendingen rammer næppe Martens og Biener. Det var på deres tid begrænset, hvad der var fremdraget af og trykt af kilde-materiale. Men bortset herfra er den velbegrundet. Jurister kan på den anden side mod mange udviklinger af historikere, der ikke er fortrolige med juridiske problemer, indvende, *at der ikke er taget tilstrækkeligt hensyn til de relevante sondringer og ledende principper i læren om fordringsrettigheder*. Det viser sig bl a ved brugen af et udtryk som „negotiabel“. Udtrykket bliver af og til brugt i betydningen „cessionabel“ eller „transportabel“. Hertil svarer på engelsk verbet „negotiate“, der kan være brugt i samme betydning som „cedere“, og uden at man til at begynde med hermed har forbundet de forestillinger, som i tidens løb er blevet knyttet sammen med begrebet „negotiable instruments“. Men „negotiabel“ kan også betyde „egnet til at gå let fra hånd til hånd“, underforstået „og derfor egnet til at blive omfattet af de særlige regler om ekstinktion, som har udviklet sig om visse gældsbreve“, navnlig ihændehavergældsbreve og navnegældsbreve med ordreklausul. Hvor og hvornår disse regler har udviklet sig, henstår. Og endelig er der dem, der bruger udtrykket om kun *de gældsbreve og andre dokumenter, som omfattes af de særlige ekstinktionsregler*.

Virkningerne af denne tvetydighed eller rettere trefoldighed af begrebet „negotiabel“ kan spores i meget af det, der er skrevet om negotiable dokumenter. Forfattere, som ikke er fortrolige med de juridiske problemer ved overdragelse af fordringer med hovedsondringen mellem simple fordringer, herunder visse gældsbreve, og omsætningsgældsbreve, kan let i historiske undersøgelser rode begreberne sammen og fx argumentere for „negotiable“ dokumenter, hvor argumentet kun vedrører cessionabilitet. Det er i mange lande, vist de fleste, blevet accepteret, at gældsbreve kan overdrages, længe før det blev accepteret, at visse gældsbreve er negotiable. Juristen må imidlertid bestemt bestride, at en påvisning af, at visse gældsbreve gik fra hånd til hånd, er dokumentation for, at de var negotiable, hvis man herved forstår, at de var inde under regler om ekstinktion af rettigheder og visse indsigelser. Og det er jo netop det, som juristerne gør, når de taler om negotiable gældsbreve, negotiable papirer osv.

Ushers bemærkninger om, at Goldschmidts udviklinger og til dels også Brunners og Freundts har forplumret undersøgelserne om de negotiable gældsbreves opståen, er velbegrundet. Udviklingerne har haft til følge, at der hos senere forfattere har været en tilbøjelighed til at antedatere udviklingen af omsætningsgældsbreve og andre negotiable dokumenter. Når man tager „negotiabilitet“ i den sædvanlige juridiske betydning og følgelig holder det ude fra „cessionabilitet“, kan man med det forbehold, at udviklingen ikke havde det samme forløb i alle lande, sige, at „*negotiabilitet*“ er noget, der først udvikler sig i løbet af det 17 og især det 18 århundrede.

Dette er der imidlertid langt fra enighed om. Goldschmidts udviklinger om, at man kendte negotiable gældsbreve allerede i oldtiden, er der dog næppe mange, der tager alvorligt, og man kan vel også sige, at der snarere er tale om strøtanker end om en egentlig hypotese. Der er derimod en del, der stadig mener, at de var kendt i højmiddelalderen eller i hvert fald i senmiddelalderen.

Skal man videre i emnet og forsøge at tilvejebringe klarhed, er der tre problemer, som man må holde ude fra negotiabilitetsproblemet, fordi de ret beset kun er forproblemer:

1. Tidspunktet for gældsbreves opståen.
2. Problemet om, hvornår der fæstner sig en retsregel om, at gældsfordringer kan transporteres (cederes).
3. Problemet om, hvornår ihændeavgældsbreve og navnegældsbreve med ordreklausul kommer i brug i forretningslivets praksis.

§ 24. *Transport af fordringer. Ihændeavgældsbreve.*

Når man ved gældsbrief forstår en ensidig, ubetinget, skriftlig skylderklæring, der går ud på at betale en bestemt sum penge, kan man straks fastslå, at gældsbreve har været kendt fra oldtiden. De i høj- og senmiddelalderen udfærdigede gældsbreve var dog, som man kan se af oplysninger i notarprotokoller og i offentlige arkiver, i reglen meget omstændelige og allerede af denne grund lidet egnede til at gå fra hånd til hånd. Det er undtagelsen, at man i høj- og senmiddelalderen støder på så korte og præcise

tekster i gældsbreve, som man bruger i nutiden i fx stats- og real-kreditforeningsobligationer for ikke at tale om solaveksler. Noget af det, der udpeges som gældsbreve, er ved nærmere eftersyn ikke gældsbreve, fordi skylderklæringen er for løst formuleret. Den skal desuden være ubetinget, før der foreligger et gældsbreve.

Gældsbrevets funktion var imidlertid i oldtiden og i middelalderen, måske bortset fra enkelte steder ved senmiddelalderens slutning, en anden end i nutiden. Efter romersk ret, der i form af Justiniansk romerret var af væsentlig betydning for retsudviklingen i lande som Italien, Tyskland, Nederlandene og Frankrig, kunne fordringer, derunder gældsbreve, nemlig ikke overdrages. Hvis kreditor ifølge et gældsbreve ville sætte en anden i sit sted, måtte der gennem en novatio skabes en ny fordring til afløsning af den gamle, og det ville navnlig sige, at debitor måtte være enig i kreditorskiftet. *Gældsbreve fungerede derfor ikke engang på samme måde som nutidens simple gældsbreve*, for også de kan overdrages uden debtors samtykke.

Man kan derfor nok sige, at gældsbrevet er det ældste af de kreditdokumenter, som er i brug i nutidens bankpraksis. Det er vistnok ældre end den simple anvisning og i hvert fald ældre end tratten. Jfr s 72. Man må blot være opmærksom på, *at gældsbrevet i oldtiden og i middelalderen fungerede på en anden måde end i nutiden*.

Det næste spørgsmål 5: problemet om, hvornår gældsfordringer og gældsbreve blev *cessionable*, kan ikke besvares blot ud fra romerretsteorien. Man må tillige tage hensyn til sædvaneret og anden partikularret, fordi det var på denne måde, at romerretsgrundsætningen om, at en fordring ikke kan overdrages, blev modificeret. Hvis vi forlader os på udviklingerne i den romerretsteori, der doceredes ved universiteterne i 16—17 århundreder, og som i et land som Tyskland fik en renaissance i 18—19 århundreder, får vi et forkert indtryk af udviklingen. Det varede nemlig noget, før romerretsteoretikere gav sig til at omforme princippet om fordringers uoverdragelighed i erkendelse af, at tiden var løbet fra standpunktet, og at det derfor måtte moderniseres.

Om gældsfordrings *cessionabilitet* kan så meget siges med sikkerhed, at man i det 16 århundrede brød med romerretsgrundsætningen i Nederlandene, Lyon og Genua. Det kildemateriale,

der viser dette, er meget solidt. Man må dog ikke forestille sig, at transport af fordringer allerede i det 16 århundrede visse steder fx i Nederlandene og i Lyoner- og Genuaområdet var noget, der hyppigt fandt sted. Det har nok, når der ses bort fra forholdene på børserne i Lyon, Antwerpen og Genua-Piacenza, været undtagelsen. Der er endvidere data for, at romerretsgrundsætningen var begyndt at smuldre visse steder allerede i senmiddelalderen, når det drejede sig om specielle gældsforpligtelser fx forpligtelser ifølge udskrevne tvangslån.

Beviset for, at gældsfor skrivelser og vist også mundtlige fordringer visse steder allerede i begyndelsen af det 16 århundrede kunne transporteres uden debtors samtykke, findes bl a i nogle udtog af notarprotokoller fra Genua og fra Antwerpen, som er publiceret i 1960 og i 1930. Udtoget af Genuaprotokollerne er publiceret af Domenico Gioffré i bogen *Gênes et les Foires de Change de Lyon à Besançon*, 1960. Her findes der en del eksempler på cession af gældsfordringer ved dokument oprettet for en notar, og da der intet står om, at debitor har samtykket, må retsreglen være gået ud på, at det, når talen var om en fordring af denne slags, ikke nyttede noget, at debitor protesterede mod overdragelsen. Det var nok til gyldig overdragelse, at der blev givet ham en meddelelse om overdragelsen, en *denuntiatio*.

Mange af disse eksempler har, som bogens titel antyder, hensyn til Lyonermarkederne, som i hvert fald indtil slutningen af 1520'erne blev flittigt besøgt af genuesiske købmænd og købmandsbankiers dels med henblik på handel med varer, dels med henblik på clearing af fordringer på de fire årlige *pagamenta*. Den første cession, som jeg har fundet i dette udtog, og som er fra 1496, er dog ikke typisk. Den er foretaget af bankieren Paolo Saoli, en af tidens førende bankiers, til Guiliano de Ecclesia på en fordring på 10.000 *écus d'or au soleil*, som bankieren havde på den franske konge. Der er trykt et langt aktstykke på latin med overskriften „*Confessio et cessio*“, som er af interesse til belysning af den franske konges lånetransaktioner på denne tid med genuesiske bankiers, og som illustrerer middelalderlånedokumenters omstændelighed.

Typisk er derimod to eksempler fra 1503. Ifølge den første af de to notarforretninger overdrog Nicola de Grimaldi til sin kre-

ditor Stefano Centurione en fordring på 596 lire, som han havde på Paolo de Franchis Burgaro i anledning af en ratte på 200 écus de marc, betalbar i Lyon, som Grimaldi havde fået, og som ikke var blevet accepteret af trassaten. Den var vendt tilbage i protesteret stand. Ifølge den anden overdrog Andrea Tarigo ved sin afrejse til Lyon til sin kreditor, nævnte bankier Paolo Saoli, en fordring på 150 lire, som han havde på sin broder Vincenzo.

Blader man videre i Gioffrés bog, finder man i hvert fald 20—25 eksempler på overdragelse af fordringer for en genuesisk notar. Jfr numrene 16, 39, 45, 57, 89, 92, 109, 120, 126, 128—30, 150, 243, 301, 343, 435, 456, 486, 531, 560, 578, 618. Dette svarer for en periode på 35 år til knap eet tilfælde pr år. Men da en mængde af de genuesiske notarprotokoller er gået tabt, og da Gioffré ikke har arbejdet blot med henblik på at finde tilfælde af transport, har der været tale om mere end et par tilfælde om året i Genua i den omhandlede periode. Hertil kommer de transporter, der er foretaget uden konstatering for en notar, og denne gruppe var i en by som Lyon betydelig, fordi *transport af fordringer var et led i den clearing, som fandt sted fire gange om året i tilslutning til markederne*^{24a}).

Også forsåvidt angår Antwerpen har man bevaret en del notarprotokoller fra det 16 århundrede, og man er begyndt at publicere dette kildemateriale, som regel dog kun i udtog. Jakob Strieder udgav i 1930 et udtog med titlen *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, og også her kan man finde en del eksempler på transport af fordringer, uden at der står noget om, at den har fundet sted med debtors samtykke. Sammenholder man dette materiale med materialet fra Genua og Lyon, er der ingen tvivl om, at der allerede i første halvdel af det 16 århundrede har været en udvikling igang i retning af at komme bort fra romerretsgrundsetningen om, at gældsfordringer ikke kunne overdrages til andre og fra princippet med novatio.

Der er således fra Antwerpen en notarforretning fra 1525 om en Brugeskøbmand, der skyldte penge til en Bruxelleskøbmand, og som til ham overdrog en fordring på 150 kroner, som han havde på en skipper i Königsberg i Preussen ifølge et skyldbevis. Erhververen skulle ifølge dokumentet have alle rettigheder, som overdrageren havde, *derunder ret til at cedere fordringen videre*

til *tredjemand*, og overdrageren forsikrede, at fordringen var retskraftig, og at den ikke var cederet til andre. Som dokument betragtet er forretningen under al kritik med brug af flere ord for det samme og med en vidtløftig form^{24 b}), og det kan tyde på, at transport af fordringer var noget, som den, der i 1525 redigerede dokumentet, stod usikker overfor. Meningen er klar nok. Formålet var transport af fordringen og ikke det inkassomandat, som man kendte efter den Justinianske romerret.

Strieder har mange andre eksempler på transport af fordringer, og til at begynde med gør han ret udførligt rede for, hvad der står i notarprotokollen, men efterhånden begrænser han sig og nøjes ofte med blot at konstatere, at der er tale om cession af en fordring. Der kan findes andre eksempler end det anførte på, at der var tale om cession af en fordring på en i udlandet boende debitor. Sprogbrugen veksler mellem cedere, *cessio* og transportare, *transportum*, men af og til bruger man begge udtryk på een gang eller dertil svarende ord fx „heeft ouergeuen, gecedeert ende getransporteert“. Jeg nævner endnu et eksempel. Ifølge en den 3 marts 1549 foretaget notarforretning transporterede en hertug til en guldsmed i Antwerpen en fordring på 1.200 Corolusgylden, som han havde på en silkehandler i Antwerpen i henhold til et skyldbevis af 12 januar 1548. Transporten skete til udligning af et beløb, som hertugen skyldte guldsmeden. Fik guldsmeden ikke betaling, skulle hertugen have beviset tilbage²⁵).

Der er mange klare data for, at man netop på denne tid mange andre steder i Nederlandene havde brudt med romerretsgrundsætningen om gældsfordringers uoverdragelighed og kravet om *novatio*, på samme måde som i Lyon og Genua. Man var også i andre italienske bystater end Genua gået bort fra eller ved at gå bort fra grundsætningen, i hvert fald når talen var om tilgodehavender ifølge tvangslån. Loca var *cessionable*, hvad man bl.a. kan se af, at der til tider blev gennemført bestemmelser for at lægge hindringer i vejen for „spekulation“ i andele, hvilket dog ikke på langt sigt kunne forhindre, at kursen silede ned. Man ved også, at der i senmiddelalderen i Venedig blev handlet på et marked nær Rialtobroen om andele i tvangslån. Disse andele var dog *ikke negotiable*, for overdragelse og pantsætning skete ved omskrivning og notering i bystatens gældsbøger. Der var ikke ud-

færdiget et dokument, der skulle være, hvad vi kalder „bærer“ af fordringen.

Cessionable, men næppe negotiable, var vistnok i princippet også de perpétuités, som de italienske bystater og de spanske konger ret tidligt kom ind på at bruge som surrogat for lange statslån, men jeg må lade dette ligge, for det er et problem, som de, der har undersøgt disse perpétuités opståen, har gjort meget lidt ud af. De var i brug i den private sektor allerede i det 13 århundrede, og de var meget yndet som objekt for investering af kirkens pengekapitaler. I det 16 århundrede skaffede såvel den franske som den spanske konge sig meget betydelige beløb til finansiering af ekstraordinære udgifter gennem salg af perpétuités. Nogle af de perpétuités, som blev solgt i Philip II's regeringstid, var cessionable, men der var også nogle, der ikke kunne overdrages uden kronens samtykke. Når det var en livrente, der var solgt, var det derimod klart, at ydelsen var knyttet til den berettigedes person. Livrenter var og er uoverdragelige.

Den Justinianske romerrets grundsætning om fordringers uoverdragelighed var således allerede i det 16 århundrede ændret gennem sædvaneretsdannelse på en del af de steder, hvor der blev handlet på kredit og om kredit, og den var forsåvidt angår tvangslån ændret allerede i senmiddelalderen i bystater som Genua, Pisa, Venedig og Florenz. Grundsætningen blev imidlertid stående i de romerretsfremstillinger, der var grundlaget for undervisningen ved de fleste universiteter, og da Justiniansk romerret endnu i det 19 århundrede var jus commune — gemeines Recht — i Tyskland, så var den egnet til at skabe uklarhed. Tiden var forlængst løbet fra den. Den var i Tyskland et af de mange forstenede søpindsvin i den såkaldte jus commune. Man har her et godt eksempel på den kløft, der var i det 19 århundrede mellem den ved mange tyske universiteter docerede Justinianske romerret, og det, der faktisk var „gældende ret“.

Hvis det, som der synes at være grund til at tro, først er fra begyndelsen af det 16 århundrede, at man i handelslivets praksis bryder med den Justinianske romerrets grundsætning om fordringers uoverdragelighed, er der nok også grund til at tro, at det er på denne tid, at der bliver udfærdiget gældsbreve lydende på ihændeleveren. Navnegældsbreve med ordreklausuler er først

kommet i brug noget senere og vistnok navnlig i England. Undersøgelser foretaget i nyere tid af retsudviklingen i Nederlandene viser, at ihændehavergældsbreve var i brug i Antwerpen i begyndelsen af det 16 århundrede. De kom i brug på varebørsen som et middel til at betale for leverede varer. Solide købere af varepartier betalte ofte på den måde, at de udstedte gældsbrev til sælgeren „eller ihændehaveren“, og disse gældsbreve blev ofte før forfaldstid givet videre af sælgeren, når han igen købte varer, til sælgers sælger som betaling, når han var villig til at modtage det som betaling, uden påtegning på gældsbrevet. Herved forøgedes omløbet af mønter, som til tider var sparsomt, med kreditmidler.

Dette fremgår af udviklinger i fortalen til den forordning, som Karl V udfærdigede for Nederlandene om ihændehavergældsbreve i 1537. Forholdet var dette, at klausulen gav anledning til processer. Når en sælger havde overdraget og overgivet et sådant gældsbrev til en anden, og når denne ved forfaldstid krævede debitor for betaling, kunne debitorer, der ikke havde penge og derfor ville forsøge at trække betalingen, finde på at komme med den indsigelse, at erhververen ikke kunne indtale beløbet i eget navn. Grundlaget for denne indsigelse må have været romerretsgrundsætningen om, at gældsfordringer ikke kunne overdrages og en påstand om, at klausulen „eller ihændehaveren“, som debitor havde skrevet under på, var *indsat i debtors interesse* af hensyn til hans frigørelse ved betaling, og at det ikke var tilsigtet, at kreditor kunne foretage en egentlig overdragelse af fordringen med den virkning, at ihændehaveren kunne indtale fordringen i eget navn. I romerretsteorien fandt dette udtryk på den måde, at man karakteriserede ihændehaveren som „*adjectus solutionis*“ $\circ$: *indsat blot for betalingens skyld*.

Allerede i 1507 tog magistraten i Antwerpen afstand fra denne fortolkning af klausulen. Den afgav til brug for en proces et responsum om, at ihændehaveren efter „*us et coutumes*“ i Antwerpen var berettiget til at indtale beløbet, og denne opfattelse blev lagt til grund for en vedtægtsbestemmelse for Bruges fra 1527 og for den forordning for Nederlandene, som Karl V udfærdigede i 1537 i sin egenskab af suveræn over Nederlandene²⁶).

Ihændehavergældsbrevet kom vistnok også tidligt i brug på Antwerpenbørsen, når det drejede sig om *lånetransaktioner mel-*

lem købmænd og købmandsbankiers, og fra det tidspunkt, da Karl V havde tilladt købmænd i Nederlandene i deres indbyrdes mellemværender at tage op til 12 % rente om året, kunne købmænd lovligt hos hinanden låne penge mod udfærdigelse af et rentebærende gældsbreve lydende på betaling til kreditor „eller ihæندهaveren“. Dette blev der gjort brug af i et betydeligt omfang bl a af Fuggerne, efterhånden som selskabets virke mere og mere blev bankiervirksomhed, og herved var der skabt et endnu bedre cirkulerende kreditmiddel end før, for et rentebærende gældsbevis er mere eftertragtet end et rentefrit. Fra det tidspunkt, da det blev lovligt at svare og tage rente mellem købmænd, kunne der endvidere i Nederlandene efter verdslig ret lovligt foretages diskontering af gældsbeviser før forfaldstid. Det gjorde man i købmandspraksis allerede i det 16 århundrede, og vel før der blev tale om diskontering af fratter²⁷).

Ihæندهavergældsbreve blev endvidere brugt ved visse af *det offentlige lånetransaktioner via Antwerpenbørsen*. Som eksempel herpå kan nævnes de af den italienske bankier Caspar Ducci formidlede „Rentmeestersbrieven²⁸“. Ducci var begyndt som mægler og kommissionær og gav sig derefter til at handle med valuta og med penge, og en af hans opfindelser var rentemesterbrevene. Det var gældsbreve lydende på ihæندهaveren udstedt af generalskatteopkræverne i eget navn, ikke i fyrstens, med sikkerhed i de skatter og afgifter, som de skulle opkræve. Ducci begyndte dermed allerede i 1540'erne, altså længe før le grand parti i 1555, og han fortsatte i 1550'erne, indtil finanskrisen kom i 1557—62, navnlig som en følge af Philip II's dekret i 1557.

Da Ducci forstod at tilpasse vilkårene til efterspørgslen, var han i stand til at afsætte betydelige beløb af disse gældsbreve. Under finanskrisen 1557—62 kom også rentemestrene ud for vanskeligheder med at opfylde deres forpligtelser, og resultatet blev, at de, der havde investeret midler i rentemesterbrevene, led tab, derunder Fuggerne, hvis faktor i Antwerpen havde ladet sig friste til at placere store beløb af selskabets midler i rentemesterbreve, da kursen gav sig hen mod krisen.

Det står herefter fast, at ihæندهavergældsbreve var kendt i Antwerpen allerede fra begyndelsen af det 16 århundrede, og at de fungerede både som betalingsmidler og som kreditmidler, og

at blankogældsbreve var kendt i og cirkulerede i Lyon i det 16 århundrede, måske ligeledes fra århundredets begyndelse, jfr s 189—90. Hvad der derimod ikke står fast, er, at det allerede i det 16 århundrede på de steder, hvor man brugte ihændehavergældsbreve og blankogældsbreve, var anerkendt, at de var „negotiable“. Der er vel dem, der går ud fra, at beviset for, at negotiable gældsbreve var kendt allerede i det 16 århundrede, er ført blot derved, at det er påvist, at ihændehavergældsbreve og blankogældsbreve gik fra hånd til hånd i Antwerpen og i Lyon. De går apriorisk ud fra, at juristerne straks fra ihændehavergældsbrevets fremkomst må have været klar over og også nogenlunde enige om, at den godtroende erhverver ad omsætningsvejen af et ihændehavergældsbrev efter „forholdets natur“ må være beskyttet dels imod, at en tidligere ejer af gældsbrevet melder sig og kræver gældsbrevet udleveret under påberåbelse af, at gældsbrevet er stjålet fra ham, dels mod, at debitor gør gældende, at han har indfriet gældsbrevet til en tidligere ejer mod en løs kvittering, og uden at gældsbrevet har fået en påtegning om, at det er betalt. Det er dette, som er det væsentlige i særreglerne om omsætningsgældsbreve.

Hvis man kunne slutte på denne måde, forstår man bedre de anstrengelser, som Goldschmidt har udfoldet for at påvise, at *ihændehavergældsbreve* var kendt allerede i oldtiden, og som Brunner, Freundt og andre har udfoldet for at påvise, at ihændehavergældsbreve var kendt allerede i middelalderen, for de ville samtidig have bevist, at *negotiabilitetsreglerne* var kendt allerede i oldtiden, respektive middelalderen.

Slutningen er imidlertid lige så letfærdig som Klaus Berntsens slutning om, at Sokrates havde en god moder. Klaus Berntsen var gammel friskolelærer og senere højskoleforstander, og han fik, før han blev opslugt af politik, et betydeligt tilskud til sine beskedne indtægter ved at rejse rundt og holde foredrag. Et af hans standardforedrag handlede om Sokrates, og han plejede at gøre nogle bemærkninger om Sokrates's barndomshjem og om hans gode moder. Da han engang havde fortalt sine tilhørere om denne gode moder, var der en af dem, der spurgte ham, hvorfra han havde sit kendskab til Sokrates's moder og vidste, at hun var god, idet han anførte, at man ham bekendt ikke havde nogen

beretning i literære kilder om Sokrates's moder. Dette generende spørgsmål klarede den slagfærdige Klaus Berntsen til de andre tilhøreres tilfredshed med en bemærkning om, at en så god mand som Sokrates måtte have haft en god moder.

En apriorisk slutning fra forekomsten i det 16 århundrede af ihændeavgældsbreve i Nederlandene og i Lyon til, at de var negotiable, er lige så ubegrundet som en apriorisk slutning fra Sokrates's karakteregenskaber til hans moders.

§ 25. *Aktier.*

Det 17 århundrede var et århundrede, hvor man begyndte at kunne se konturerne af nutidens bankvæsen og kreditsystem. Det var ved dette århundredes begyndelse, at man i de nordlige nederlandske provinser opfandt selskabet med aktier, hvilket igen resulterede i, at der i Amsterdam ved siden af varebørsen opstod en fondsbørs, det var også ved dette århundredes begyndelse, at man i Amsterdam oprettede en metalbank, og det var ved dette århundredes slutning, at man i England dannede det første selskab med aktier, der drev bankvirksomhed, Bank of England.

Når man ved et aktieselskab forstår et selskab med begrænset ansvar med kapitalen opdelt i aktier, er *aktien ældre end aktieselskabet*. Selskaber med aktier var nemlig til at begynde med ikke selskaber med begrænset ansvar. Det blev de først senere som følge af en udvikling. I det i 1694 stiftede selskab Bank of England var ansvaret ikke begrænset. Ansvarsbegrænsning kom man ind på lidt efter lidt, og det var først efter udfærdigelsen i 1807 af Code de commerce, at det blev den almindelige opfattelse, at man ikke bør tale om et aktieselskab, medmindre deltagernes ansvar er begrænset.

Det ældste selskab med aktier er det i 1602 i de nordlige nederlandske provinser oprettede nederlandsk-ostindiske kompagni, Vereenigde Oostindische Compagnie. Selvom aktieselskabet formelt er en fransk opfindelse, er det reelt en nederlandsk opfindelse. *Den købmandsmæssige side af sagen, aktien, var vigtigere end den juridiske, ansvarsbegrænsningen*. Aktieselskabet er derimod hverken en italiensk, tysk, engelsk, portugisisk eller

spansk opfindelse, og det er heller ikke skabt af romerske forretningsmænd eller jurister.

I det 19 århundredes retsteori og tildels også i det 20 århundredes er det vel blevet gjort gældende, at aktieselskabet var kendt allerede i den klassiske romerrets periode, og det er også blevet hævdet, at aktieselskabet var kendt i Italien allerede i senmiddelalderen, men disse synspunkter har ikke vundet almindelig tilslutning. Det er nu den almindelige opfattelse, at det ældste selskab med aktier er det i 1602 stiftede nederlandsk-ostindiske kompagni. De, der har hævdet, at aktier og selskaber med aktier var kendt allerede af romerne, har navnlig henvist til skatteforpagterselskaberne, *societates Publicanorum*.

Man ved meget lidt om disse *societates Publicanorum*, og det har derfor været fristende at udfylde hullerne i vor viden med hypoteser om, at der var tale om selskaber med aktier, måske endog om bankaktieselskaber. Der er imidlertid ikke dækning i kilderne og da navnlig ikke i *Corpus juris civilis* for sådanne synspunkter. Hvis romerne havde kendt aktien, ville der have været spor heraf i de fragmenter og reskripter, der findes i titlerne i *Digesterne* og *Codex om societas*, jfr D 17,2 og C 4,37, og det er der ikke.

De, der har gjort gældende, at aktien er opfundet i Italien i senmiddelalderen, har især henvist til, at det i Genua i 1407 oprettede *Compere di San Giorgio* var et selskab med aktier. *Compere di San Giorgio* var imidlertid blot en *tvangssammenslutning af tvangslånskreditorer*, og den blev ikke skabt for at ophjælpe erhvervslivet. Den blev oprettet af den grund, at Genua ikke kunne betale den rente, der var stillet i udsigt. Oprettelsen var *udtryk for en slags tvangsakkord med en gruppe kreditorer*, og baggrunden således en helt anden end baggrunden for oprettelsen af Det nederlandsk-ostindiske kompagni.

Compere di San Giorgio, senere også kaldt *Casa di San Giorgio*, udviklede sig til et særpræget foretagende, en art blandet købmands- og bankforretning²⁹). Den var i 1602 ikke forbilledet for Det nederlandsk-ostindiske kompagni. Hvis det havde været tilfældet, ville „aktier“ være kommet til at hedde noget i retning af „luoghi (loci) og „aktionæren“ noget i retning af „comperist“.

Der er imidlertid ikke påvist nogensomhelst forbindelse mellem Compere di San Giorgio og Det nederlandsk-ostindiske kompagni.

Det karakteristiske for Det nederlandsk-ostindiske kompagni var navnlig, at selskabet ikke var et eengangsselskab skabt med henblik på udførelsen af en enkelt eller nogle få sejladser mellem de forenede nordlige nederlandske provinser og Ostindien, men et selskab med en fast kapital, som i hvert fald skulle virke i en række år. Selskabet var forsåvidt bygget op på samme måde som fx Bardi og Fuggerne, men medens en deltager i Bardi og i Fuggerne ikke uden samtlige andre deltageres samtykke kunne sætte en anden i sit sted, kunne en deltager i Det nederlandsk-ostindiske kompagni sætte en anden i sit sted ved at overdrage sin andel i selskabets kapital.

Det nederlandsk-ostindiske kompagni var en nydannelse. Der er intet sidestykke hertil i det 16 århundrede, hverken i Nederlandene eller i andre lande. De selskabsformer, der var i brug i det 16 århundrede, var som i senmiddelalderen det ansvarlige eller navngivne handelsselskab, kommanditselskabet, rederiselskabet, bjergværksselskabet³⁰⁾ og eengangsselskabet eller lejlighedsselskabet.

Da Det nederlandsk-ostindiske kompagni i 1602 blev oprettet med henblik på handelen på de nye verdensdele, er det en nærliggende tanke, at den selskabsform, som har været af så væsentlig betydning siden det 17 århundrede for den økonomiske udvikling i Vesteuropa og i dets tidligere kolonier, må være skabt af portugiserne eller spanierne, og at de nederlandske købmænd og politikere i 1602 kun efterlignede noget, der længe havde været kendt. Der findes imidlertid hverken i Portugal eller i Spanien noget selskab, som har været forbilledet for Det nederlandsk-ostindiske kompagni.

For Portugals vedkommende skal forklaringen herpå søges i de bestræbelser, som kong Manuel udfoldede for at sikre sig monopol på handelen i første led, så snart han var klar over, hvilken forretning det kunne blive at tage krydderier mv hjem direkte fra Indien. Sydtyske og gennesiske købmænd var opsat på at være med i denne forretning, og i 1505 fik Welserne tilladelse til at danne et konsortium, som skulle udruste tre af de skibe, som dette år skulle afsted til Forindien. Det lykkedes hurtigt Wel-

serne at danne et konsortium af sydtyske og genuesiske købmandsselskaber og at skaffe de 65.400 cruzados, der skulle bruges, og da ekspeditionen var gennemført og regnskabet gjort op, viste det sig, at der var tjent 150, måske endog 175 % på forretningen³¹). Hvis kong Manuel på dette tidspunkt havde haft ønske om at få dannet et selskab med aktier med det formål at drive handel på Indien, ville de sydtyske og de genuesiske købmænd have stået i kø for at få lov til at skyde penge ind, men de fik ikke lov at være med i forretningen. Kongen kunne i mange år hævde et monopol på handelen mellem Indien og Portugal.

Den selskabsform, som Welserne brugte, da de i 1505 ordnede dette, var *eengangsselskabet* eller *lejlighedsselskabet* dannet med henblik på denne bestemte rejse. Welserne indskød så langt den største del af beløbet, nemlig 20.000 af de nødvendige 65.400 cruzados, Fuggerne og Höchstetter hver 4.000 cruzados, Imhof og Gossenbrodt hver 3.000 og Hirschvogel 2.000. Resten, 29.400 cruzados, blev tilvejebragt af genuesiske købmænd. Da rejsen var tilendebragt, blev selskabet opløst og overskuddet fordelt. Eengangsselskabet havde spillet en uhyre rolle i genuesernes og venetianernes handel i høj- og senmiddelalderen på Afrika og på Levanten, jfr foran s 41—46, og det er ikke tilfældigt, at det fik en renaissance i det 16 århundrede. Fra købmændenes synspunkt har risikoen ved at handle på Indien og Amerika tegnet sig som lige så stor som, ja måske større end risikoen ved i højmiddelalderen at handle på Afrika og på Levanten.

Selskaber med aktier var ukendt i den portugisiske handel i det 16 århundrede, dels fordi denne i betydeligt omfang var statshandel, dels fordi man herudover brugte de fra middelalderen kendte selskabsformer, og de var også ukendt i den spanske handel i det 16 århundrede. Den spanske handel på Amerika, som også var statsdirigeret i en vis forstand, var organiseret på en lidt anden måde end den portugisiske handel på Indien, men der blev som påvist af André E Sayous³²) heller ikke her dannet selskaber med aktier.

Aktien er opfundet af nederlandske købmænd og politikere i 1602. Indtil da havde man også i Nederlandene brugt de i senmiddelalderen kendte og anvendte selskabsformer. Aktien havde imidlertid ikke straks fundet den form og fået den funktion, som

den fik senere. Den sprang ikke fuldt færdig ud af en nederlandsk storkøbmands pande som Pallas Athene ud af Zeus's. Der var således ved stiftelsen tale om et selskab, som måske kun skulle vare 10 år, og det var udviklingen, som gjorde denne tidsgrænse betydningsløs. Spørgsmål som regnskabsperioden, årlig udbyttefordeling og årlig afholdelse af generalforsamling var også noget, der først efterhånden blev afklaret.

Aktiekapitalen i Det nederlandsk-ostindiske kompagni blev tilvejebragt ved offentlig tegning, der var åben for alle indbyggere i de nordlige nederlandske provinser, og der blev tegnet 6.46 millioner gylden, et enormt beløb. Kort tid efter, at tegningen var sluttet, viste det sig, at der stadig var nogle, der var interesseret i at erhverve aktier, og som via børsen i Amsterdam bød kursen op over pari for at få aktiemateriale frem til salg. Kursen gik ret hurtigt op i 114 à 116.

Hermed begyndte på børsen i Amsterdam den handel med værdipapirer, som senere skulle føre til, at der udskilte sig en selvstændig fondsbørs. Forholdet var således ikke dette, at selskabets kapital blev tilvejebragt ved mellemkomst af en fondsbørs, men det omvendte, at det var handelen med selskabets aktier, som udviklede sig til handel også med andre aktier, navnlig med aktierne i det i 1621 oprettede nederlandsk-vestindiske kompagni, og senere til handel også med offentlige lån, og at det var dette, som efterhånden blev til en fondsbørs³³). Fondsbørser havde været ukendt i Italien i middelalderen. På børserne i Antwerpen og i Lyon var der blevet handlet med visse offentlige lån, men denne handel var så sparsom og så uorganiseret, at man ikke kan tale om fondsbørs. Fondsbørsen i Amsterdam er den første organiserede fondsbørs.

Denne handel med aktier i Det nederlandsk-ostindiske kompagni var ikke forudset af stifterne og ikke tilsigtet. Man kan slutte sig dertil fra den omstændighed, at aktierne lød på ganske tilfældige beløb, og at aktierne skulle lyde på navn og ikke kunne udfærdiges som ihændehaveraktier. Hvis stifterne havde regnet med, at der ville blive regelmæssig børshandel med aktierne, ville de i hvert fald have truffet bestemmelse om ensartede stykker, men de havde end ikke interesseret sig for stykstørrelsen. Senere var en „aktie“ et stykke på 3.000 gylden, og det var børshandelen,

som skabte denne størrelse. Men endnu i det 18 århundrede var ikke alle selskabets aktier byttet om til mindre stykker.

At aktien først er skabt i det 17 århundrede, bekræftes endelig af, at den foreteelse, som kaldes „aktiespekulation“, heller ikke er omtalt før i det 17 århundrede. Da den vel altid har interesseret dem, der beskæftiger sig med økonomiske og politiske anliggender, og givet anledning til reaktion, er det et yderligere indicium for, at aktier var ukendt i oldtid og middelalder, at det først er i det 17 århundrede, at man kan spore kritik af „spekulation“ i aktier. Hvis Cicero, Cæsar, Crassus, Bardi, Medici, Welser eller Fugger havde spekuleret i aktier, ville der være blevet fremsat kritik deraf, og vi ville nok have en literær kilde med beretning herom. Det har vi ikke, og det beror på, at der før det 17 århundrede ikke fandtes aktier og ikke fandtes fondsbørser.

Dette betyder naturligvis ikke, at der ikke fandtes „spekulation“ før i det 17 århundrede. Den lyst til så at sige at sætte et beløb „på højkant“ med risiko for at tabe det, men også med en vis udsigt til en stor gevinst, som er grundlaget for spekulation i aktier, var kendt længe før det 17 århundrede. I Genua, Venedig og Pisa kunne i høj- og senmiddelalderen de, der havde ledige penge, som de gerne ville have udbytte af uden selv at drive forretning, få lysten til at „satse“ tilfredsstillet ved at indgå en aftale om commenda med en „laborans“, jfr s 44. Gik skibet tabt, var pengene tabt. Blev forretningen gennemført, var der ofte mulighed for en stor fortjeneste. Det var ikke blot de „passive kapitalister“, som gik frem på denne måde, men også købmændene, og herved blev søens risiko for tab og søens muligheder for stor fortjeneste fordelt på en stor kreds.

Lysten til at „spekulere“ har altid eksisteret, og den tilfredsstilles på mange andre måder end gennem spekulation i aktier fx gennem lotterier og væddemål, derunder organiserede massevæddemål, på heste, hunde, duer, cykleryttere og fodboldspillere. Lotterier har været kendt siden midten af det 15 århundrede og synes først brugt til at skaffe midler til opførelse af kirker, og allerede i det 16 århundrede var lotterier og lotteriprojekter visse steder blevet en plage. Præmieobligationer fandt man også tidligt på, vel ikke uden en vis forbindelse med kanonisk rets rente-

forbud, som man kunne omgå ved hjælp af præmiesystemet. En form for væddemål, der grasserede i Spanien og i Nederlandene i første halvdel af det 16 århundrede, var væddemål om, hvorvidt et ventet barn ville blive en dreng eller en pige. Skønt indsatsen var beskeden, og det derfor ikke er let at forstå, hvorfor denne uskyldige fornøjelse skulle forbydes, blev sådanne væddemål forbudt af Karl V, for Nederlandenes vedkommende ved en den 4 december 1544 udfærdiget forordning³⁴).

Aktiespekulation var i en vis forstand igang straks fra oprettelsen i 1602 af Det nederlandsk-ostindiske kompagni. Når selskabets aktier via børsen i Amsterdam blev budt op til kurs 114 à 116, har der været nogle, som regnede med, at den indre værdi var større end eller ville blive større end den nominelle værdi, og som derfor bød aktierne op 5: gik i haussen, måske for at få solgt nogle af de aktier, som de havde tegnet. Det var imidlertid ikke i aktier, at man i Nederlandene for første gang blev præsenteret for en af disse omfattende hausser, som, når de er brudt sammen, har en mængde fallitter og selvmord i deres kølvand. Den første store hausse var haussen i 1936—37 i tulipanløg, også kaldt Tulipanmanien. Den var ikke, som det af og til forudsættes, en spekulation i aktier i tulipanselskaber, og den var heller ikke, som nogle tror, et storstilet svindelforetagende. Den var en hausse, der, som man kan se af den senere udvikling, havde et grundlag i visse fortjenstmuligheder, der var dukket op, fortjenesten på dyrkning af tulipaner. Fejlen var, at menigmand overvurderede disse fortjenstmuligheder og ville have del i dem, og at denne interesse hurtigt drev priserne på tulipanløg og kontrakter om løg op på beløb, som ikke havde nogen forbindelse med virkeligheden. Da nogle af dem, der havde bedst forstand på tulipaner, den 3—4 februar 1637 kom i tvivl om, hvor længe denne hausse kunne blive ved, og derfor begyndte at trække sig ud af spekulationen, brød haussen pludseligt sammen³⁵).

De, der herved kom i klemme, var ikke de store købmænd og de store „passive“ kapitalister, men middelstandsfolk som vævere, spindere, skomagere, bagere og andre småhandlende samt de, der havde som levevej at dyrke tulipaner. Det var dem, der havde spekuleret, ikke dem, der anbragte penge i aktier. For dem var tulipaner for småt. Den teknik, som blev anvendt under Tuli-

panmanien, var bl a leveringskontrakter, som blev omsat og længe til stigende priser. Tulipaner blev solgt „på roden“, og når en handel fandt sted i foråret, lå det spekulative moment navnlig i, at tulipanyngelen omkring et løg varierer efter jordbund, nedbør, art osv. Rygter og halve forlydender om opnåede priser spillede en stor rolle som middel til at holde haussen igang, men der er intet, der tyder på, at de blev udbredt af storspekulanter.

Tulipanmanien var den jævne mands spekulation. „Spekulation“ bunder dybt i den menneskelige natur. Når menigmand i de nordlige nederlandske provinser i 1636—37 spekulerede i tulipaner, var det, fordi det var noget, som han troede, at han kunne overse. Dyrkningen havde da længe været igang, og man var begyndt at eksportere tulipanløg, og der blev eksperimenteret med forædling af tulipaner ikke blot af de professionelle blomstergartnere, men også af en stor flok amatører, ganske som det idag er tilfældet med hensyn til roser. Det var denne store interesse for tulipaner, som var grundlaget for manien. Dyrkning af blomster var noget, som en væver kunne forstå. Udviklingen af handelen på Ost- og Vestindien lå ham fjernere. Det var andre, der spekulerede i tulipanløg, end dem, der spekulerede i aktierne i Det nederlandsk-ostindiske og Det nederlandsk-vestindiske kompagni, i „Ost“ og i „West“.

Denne spekulation i aktier var igang straks i den forstand, at der var en hausse igang. Aktierne i „Ost“ gik omtrent med det samme op i kurs 114 à 116. Da selskabet det følgende år erobrede to indokinesiske øer fra portugiserne, gik kursen op i 130. Forlydender om, at selskabet havde erobret Malacca, bragte i 1607 kursen op i 180 à 200, og da det viste sig, at de var urigtige, måske sat i omløb af haussister, gik kursen igen ned.

Fra begyndelsen var der således på børsen i Amsterdam til løb til hausse i Det nederlandsk-ostindiske kompagnis aktier, og det varede kun kort tid, før der også dukkede baissister op, om man kan fæste lid til de oplysninger, som blev givet af selskabets direktion kort før 1610. Direktionen foranledigede nemlig udfærdiget en plakat af 24 februar 1610, idet den ønskede stoppet en vis form for baisse af selskabets aktier, som nogle drev på børsen, nemlig terminsforretninger. Baissister solgte, hævdedes det, til senere levering aktier, som de ikke ejede, til en lavere

kurs end den for tiden noterede i forventning om, at kursen ville gå ned, og at de så kunne dække ind til den lavere kurs og derved tage en fortjeneste hjem.

Terminsforretninger i varer var kendt på Amsterdambørsen før 1610 og også på varebørsen i Antwerpen. Sild blev solgt, før de var fanget, og korn blev solgt, før det var sået. Men medens det er let at forstå, at de, der leder en dansk chokoladefabrik, som har solgt en vis produktion for de næste år til en bestemt pris, har en legitim interesse i straks at kunne fastlægge prisen for kakaobønner for det dertil svarende kvantum gennem et køb på levering via varebørsen i London, Paris eller New York, så er det ikke nær så let at forstå, at også terminshandel om aktier kan tjene et fornuftigt formål og fx bremse en ubegrundet eller usund hausse i aktier. Forståelsen af baissens relevante funktion er ikke særlig udbredt.

Det lykkedes i 1610 for direktionen i Det nederlandsk-ostindiske kompagni at få stoppet terminshandel i selskabets aktier og derved måske en igangværende baisse, idet der ved nævnte plakat blev udfærdiget bestemmelser om, at enhver sælger af aktier var forpligtet til at lade aktierne overføre på købers navn i selskabets bøger, og at salg ellers var ugyldigt. Ihændehaberaktier var på dette tidspunkt ukendt. Bestemmelserne var rettet imod nogle tidligere direktører, som hævdedes at skade selskabet ved til senere levering at sælge aktier, som de ikke ejede. Sådanne forbud mod terminsforretninger i aktier har man også haft tidligt i andre lande fx i England, men herved har man kun sat en stopper for en vis form for baisse af aktier. Aktier kan baisses på mange andre måder end gennem salg på levering, fx gennem salg af lånte aktier.

Da man yderligere ved, at de forbud, som udfærdiges for at modvirke „spekulation“ i aktier, bliver omgået fx ved, at væddemål om den fremtidige kurs træder i stedet for terminshandel, og at det heller ikke betyder ret meget, om sådanne væddemål erklæres ugyldige, idet der så spilles videre på gentleman-grundlag, er det et spørgsmål, hvilken nytte de mod „spekulation“ i aktier rettede forbud gør. Den eneste bestemmelse, som kunne afskaffe spekulation i aktier, måtte gå ud på en afskaffelse af aktien og en ophævelse af aktieselskabet, og den ligger for tiden

uden for de politiske muligheder. De, der er modstandere af, at der „spekuleres“ i aktier, fordi der på denne måde hurtigt kan tjenes en formue, får trøste sig med, at den lige så hurtigt kan tabes.

Indtil det sidste årti af det 17 århundrede kan spekulation i aktier ikke have været det store problem af den grund, at der kun fandtes nogle få store selskaber med aktier. Der blev vel i 1688 i Amsterdam udgivet en bog om spekulation i aktier, og den er taget som bevis for, at spekulation i aktier allerede på dette tidspunkt havde taget et stort omfang. Titlen er *Confusion de confusions*, og forfatteren er en i Amsterdam boende portugisisk jøde José de la Vega. Hvis man tror på den pågældendes udviklinger³⁶), havde han 5 gange tjent en formue på spekulation i aktier og 5 gange tabt den igen.

Det er umuligt at kontrollere rigtigheden af denne oplysning, og det lader sig som regel heller ikke gøre at kontrollere rigtigheden af de andre oplysninger, som Vega har i bogen. Man har hørt om personer, der har spekuleret sig en formue til og hurtigt tabt den igen, og man har også hørt om nogle, der har haft held til at komme på toppen een gang til. 5 gange lyder voldsomt, da spekulanten, der går ned, mister sin Kreditfähigkeit. Den ruinerede spekulant er en lige så tragisk skikkelse som den advokat, som domstolene har frtaget bestallingen. Vegas motiv til at skrive bogen kan have været, at han ville tjene penge på literær virksomhed. I så fald måtte han smøre tykt på. Han havde fat i et emne, der var begyndt at interessere offentligheden. Men da der fandtes så få selskaber med aktier i 1688, forekommer det mig mindre sandsynligt, at metoderne allerede da var blevet så raffinerede. Også i England var der, da Vega udgav sin bog, kun nogle få store selskaber, og da aktierne i det ene af dem, East-India Company, lå meget fast, var det risikabelt at spekulere i disse aktier.

Den helt store aktiespekulation har man vist ikke oplevet i det 17 århundrede. Man skal trække mere end det halve fra i Vegas fremstilling. Han havde som Jules Verne en fantasi, der var forud for udviklingen. Det var først i 1719—20, at der kom gang i spekulation i aktier, først i Paris og derefter i London. Der var en vis forbindelse mellem disse to storstilede aktiehaus-

ser, Mississippiboblen og Sydhavsboblen, men deres virkninger blev noget forskellige. Mississippiboblen var ved at briste allerede i januar-februar 1720, men forskellige foranstaltninger, som John Law fik gennemført, havde tilfølge, at det varede nogle måneder, før de kyndige kunne forstå, at nu var den bristet, og selv derefter opgav Law ikke bestræbelserne på at vende udviklingen. Men medio december 1720 forlod han med regentens samtykke Frankrig. Nu var boblen forlængst bristet.

Sydhavsboblen brast medio september 1720, og også i England varede det noget, før det var afklaret, hvor kurserne på Sydhavsselskabets aktier ville komme til at ligge på længere sigt, og hvorledes spekulationsaffæren ville blive afviklet.

I begge tilfælde så mange mennesker en rigdom, som de troede, at de havde erhvervet, pludseligt forsvinde som en art fata Morgana. Dem kan man ikke have ondt af. Værre var det, at mange så det, som de skulle have levet af på deres gamle dage eller have brugt til at dække udgifter ved børns uddannelse eller døtres indgåelse af ægteskab, forsvinde.

Man blev klogere såvel i Paris som i London af at opleve disse to store aktiebobler, og man bliver også idag klogere af at læse om de metoder, som blev anvendt. Derfor vender jeg tilbage til Mississippiboblen og Sydhavsboblen.

§ 26. *Metalbanken i Amsterdam.*

Oprettelsen i 1602 af Det nederlandsk-ostindiske kompagni med en kapital på 6½ million gylden er et af vidnesbyrdene om den pengerigelighed, der mod slutningen af det 16 og i begyndelsen af det 17 århundrede var i de forenede nordlige nederlandske provinser og først og fremmest i Amsterdam. Den afspejlede sig i den rente, som købmændene fra disse provinser skulle betale for kreditter, idet den som regel var lavere og ofte betydeligt lavere end den rente, som købmændene fra England, Frankrig, Danmark osv. måtte betale.

Den politiske og militære udvikling i Nederlandene i årene efter Calvinistoprøret i 1566 havde ført til en stadig nedgang i handelen på Antwerpen, og fra det tidspunkt, da Philip II's hære havde erobret Portugal og besat Antwerpen, og det vil sige mid-

ten af 1580'erne, blev varehandelen og pengehandelen i Antwerpen en skygge af, hvad den før havde været. Den adgang, som købmændene fra de nordlige provinser havde haft til at rejse penge på børsen i Antwerpen, hørte herefter praktisk taget op. Til gengæld hobede pengene sig nu sammen i Amsterdam, hvor man ikke som i Antwerpen på den ene eller anden måde havde et selvvirkende spansk dræn i pengekassen.

En af årsagerne til denne pengigerighed var, at Amsterdam, da Antwerpens handel sygnede hen, fik en tilvækst af velstillede borgere fra de sydlige provinser, som tilsyneladende havde held til at få deres midler fri og at få dem overført til Amsterdam. Det kan man se af undersøgelser, der er foretaget over, hvem der var aktionærer i Det nederlandsk-ostindiske kompagni, og hvem der deponerede penge i den i 1609 oprettede bank i Amsterdam³⁷). Jan Hoeufft, De Besches, De Geers, Trips, Marcelis, Dirck van Os og Isaac Le Maire kom fra de sydlige provinser. Et andet forhold, som man har peget på, er den gunstige konjunktur for Amsterdams handel med korn, som indtraf mod slutningen af det 16 århundrede på grund af misvækst mange steder i Sydeuropa. Kornkøbmændene må have tjent meget på at handle med korn og rederne meget på at fragte korn i disse år. Kornet til Sydeuropa blev solgt mod betaling i ædelt metal, især sølv, og handelen med sølv blev der også tjent på. Det væsentlige har dog været befolkningens 3: købmændenes, redernes, skibsbyggernes, landmændenes, sømændenes osv dygtighed og den sparsommelighed, vindskibelighed og pålidelighed, som befolkningen var kendt for. På en tid, hvor spanske konger med regelmæssige mellemrum hørte op med at betale renter og afdrag på den svævende gæld og ved hjælp af dekreter tvang kreditorerne til at slå af på renten og på gælden, var *ordholdenhed i pengesager* og den dermed følgende prestige et umådeligt — og umåleligt — aktiv for købmændene og politikerne i de nordlige nederlandske provinser. De franske kongers ordholdenhed var ikke stort bedre end de spanske kongers.

Skønt der således allerede mod slutningen af det 16 århundrede var stor pengigerighed i Amsterdam, fandtes der her ikke pengeinstitutter eller depositobankiers udover et *Tafel van leening*, og denne „lånebank“ var ikke andet end en pantelånervirk-

somhed i lighed med den, som lombardi og cahorsini havde drevet i høj- og senmiddelalderen i dele af Europa, derunder i Nederlandene³⁸). Købmændene kunne imidlertid rejse penge via den børs, der nu var opstået i Amsterdam, og som overtog en væsentlig del af Antwerpens handel med varer og med penge, og de kunne gøre ledige penge rentebærende ved at overtage andre købmænds tratter og gældsbeviser. Endelig var handelen over Amsterdam vistnok længe en handel, hvor der blev købt og solgt under brug af klingende mønt i større omfang end andetsteds, og strømpeskafter var det yndede sted for menigmands opsparing.

Det, der blev af væsentlig betydning for bank- og kreditvæsenets udvikling i de nordlige nederlandske provinser og for handelen i Nordvesteuropa og Østersøområdet, var oprettelsen i 1609 i Amsterdam af en kommunal bank, Wisselbank, i reglen blot kaldt Amsterdambanken. Amsterdam garanterede for de indskudte penge og betalte administrationsudgifterne og havde til gengæld ret til et eventuelt overskud, men lod længe overskuddet blive stående i banken.

Amsterdambanken var ikke det første offentlige pengeinstitut, der var oprettet i Europa. Allerede i 1401 blev der i Barcelona oprettet en kommunal sparekasse, en „Taula“, hvor indbyggerne kunne anbringe deres penge på rente. Det var imidlertid ikke gået så godt for denne sparekasse, som var en gren af den kommunale forvaltning, for den måtte allerede i 1468 standse sine betalinger og igennem en rekonstruktion, jfr s 145—47. Bedre gik det ikke et offentligt pengeinstitut, der blev oprettet i Palermo i 1552, kaldet Palermobanken, for det måtte gang på gang suspendere sine betalinger, første gang netop i det år, da Amsterdambanken blev oprettet, 1609, og derefter i 1635, 1647, 1671, 1709 og 1799.

I de beskrivelser, der gives af bank- og kreditvæsenets udvikling, fremhæves det i reglen, at Amsterdambanken var en deposito- og girobank oprettet med den i 1587 i Venedig oprettede Banco di Rialto som forbillede, og at det nye var, at disse banker var offentlige banker, der tog imod penge som depositum irregulare, ikke privatforetagender. Disse penge kunne kontohaverne bl a disponere over på den måde, at betalinger skete ved overførsel fra konto til konto, hvorved man slap for at bruge kontanter.

Da der allerede før 1587 var oprettet enkelte offentlige banker, var det nye ved Rialtobanken og Amsterdambanken imidlertid ikke, at der var tale om offentlige banker, ej heller, at de tog imod penge som depositum irregulare, og at betalinger kunne ske ved overførsel fra konto til konto, for således havde de bankiers arbejdet, som arbejdede i byer som Genua, Venedig, Siena, Florenz, Barcelona osv i det 13 og følgende århundreder. Det nye ved Amsterdambanken — Rialtobanken ser jeg bort fra — var, at den såvel på indlåns- som på udlånssiden arbejdede efter et nyt princip, som man, hvis man ikke ved bedre, skulle tro var arvet fra kirkefædrene og kanonisterne, nemlig princippet om rentefrihed. Banken *gav ingen rente* for de penge, som deponenterne kom og deponerede. Den kunne derfor *undlade at foretage udlån mod rente*. De deponerede penge gik ikke som i Barcelona-sparekassen ind i kommunens almindelige kasse med den risiko, at de ikke var tilstede, når deponenterne skulle bruge dem, og de blev ikke udlånt til private. Banken udstedte heller ikke banknoter, og den diskonterede ikke trætter.

Det særlige ved Amsterdambanken var, *at den var konstrueret som en „metalbank“*. Formålet med dens oprettelse var at tilvejebringe et institut, som kunne overtage købmændenes kasseforretninger, der var blevet tidkrævende, efterhånden som deres andel i den internationale handel steg, på grund af de mange slags mønter, der var i omløb, ikke som ved Bank of England, at oprette et institut, der skulle give kredit. I princippet var det derfor ikke banken tilladt at foretage udlån, for i så fald havde købmændene ikke fuldstændig sikkerhed for, at de deponerede penge var tilstede, når de skulle bruge dem.

En bank, der er konstrueret efter sådanne principper og også overholder dem i praksis, kan ikke blive tvunget til at lukke på grund af en panik blandt deponenterne, der resulterer i, at de alle på een gang vil have de deponerede midler ud. De ligger i boksanlæggene i form af mønter og ædelt metal, ikke i form af lånedokumenter eller indefrosne kreditter, og skal blot hentes op og over skranken udbetales til deponenterne. Man kan umuligt konstruere en bank, som er mere modstandsdygtig under kriser end Amsterdambanken. At det holdt stik i praksis, kan man se af, hvad der skete i 1672. Banken kom i dette år ud for en krise,

som den aldrig hidtil havde været ude for, og som ville have resulteret i øjeblikkelig lukning, hvis banken ikke var blevet konstrueret som en „metalbank“. Deponenterne blev slået af panik og strømmede til banken for at få midlerne ud.

Årsagerne var politiske. Karl II havde lavet en udenrigspolitisk kolbøtte, og Ludvig XIV kunne lade sine tropper marchere gennem de spanske og ind i de nordlige nederlandske provinser for at undertvinge dem. De rykkede til at begynde med hurtigt frem, og Amsterdam, som hidtil var blevet anset for uindtagelig, var tilsyneladende truet af erobring. Resultatet var vild panik på børsen med enorme kursfald tilfølgende, ikke blot i aktierne i de to indiske kompagnier, men også i de noterede obligationer. Obligationerne gik midlertidigt langt under pari.

Hvis Amsterdambanken skulle have realiseret obligationer via fondsbørsen for at fremskaffe kontanter til deponenterne, havde den været færdig. Den var imidlertid skabt som en „metalbank“, og den holdt en særdeles fin metaldækning. Under den panik, der brød ud, skete der derfor i og for sig blot dette, at bankens personale kom på hårdt arbejde med hensyn til at hente mønter og ædelt metal op fra boksen og med at udlevere det til deponenterne. *Banknoter havde banken ikke udstedt*. Så var spørgsmålet blot, om deponenterne kunne komme bort med og ville få lov til at tage bort med det udleverede.

Panikken lagde sig, da det efter kort tids forløb viste sig, at de franske tropper ikke kunne erobre Amsterdam, og da de politiske forhold var blevet noget roligere, begyndte pengene igen at strømme ind i banken. Den tillid, som man havde haft, blev naturligvis styrket af den omstændighed, at der end ikke under så forvirrede forhold blev tale om en betalingsstandsning. Man har en balance pr 31 januar 1672. Den viser, at banken da skyldte 7.201.433 gylden til deponenterne, at der var metaldækning for 6.654.277 gylden, og at der for resten var dækning i sikre værdier³⁹).

Udtrykket „Wisselbank“ = vekselbank kan fremkalde det indtryk, at Amsterdambanken handlede med valuta under den i middelalderen og det 16 århundrede almindelige form, nemlig ved at overtage købmænds tratter, og under den form, som blev kendt i det 17 århundrede, diskontering af tratter. Det var ikke

tilfældet. *Banken overlod fjernhandelen med valuta til købmændene.* Den var en „omvekslingsbank“, ikke en „trattebank“. Noget andet er, at den var betalingssted for mange tratter, men det var kun en udløber af idéen om, at banken skulle overtage kassearbejdet for købmændene. Da udtrykket „Wisselbank“ om en i det 17 århundrede virkende bank uvægerlig leder tanken ind på, at banken levede af valutahandel, vil jeg foretrække at kalde den „metalbank“. Det var det, som Amsterdambanken var. Den handlede med mønter og med ædle metaller, og det drejede sig ofte om store beløb⁴⁰).

Amsterdambanken gik ned i 1790 under den franske revolutions ragnarok, men det gjorde også andre offentlige banker og i massevis af privatbankiers og private, ansvarlige bankierselskaber.

§ 27. *Indlandstratter. Banknoter. Anvisninger.*

I England har man aldrig haft en bank, der havde en metaldekning for forpligtelserne og arbejdede på samme måde som metalbanken i Amsterdam. Den bank, som med hensyn til soliditeten efterhånden kom til at ligne Amsterdambanken, var Bank of England. Bank of England var imidlertid ikke en kommune-garanteret bank, men en *privat* aktiebank med aktierne spredt på mange hænder straks fra oprettelsen. Den skaffede sig midler ved at sætte i omløb banknoter af forskellig slags, og den diskonterede veksler, såvel udenlandske som indenlandske. Metaldækning for cirkulerende banknoter var et problem, som man i 1694 lod ligge. Bank of England var ved oprettelsen en *kreditbank*.

Bank of England var ikke det første selskab, der drev bankvirksomhed i England. Visse former for bankvirksomhed, navnlig handel med fremmed valuta og ydelse af korte kreditter, blev drevet allerede fra midten af det 13 århundrede af købmandsbankiers i Toskana gennem de filialer, som de åbnede i London, og i hvert fald fra midten af det 14 århundrede handlede de italienske købmandsbankiers om fremmed valuta ved hjælp af den købmandsopfindelse, som jeg har kaldt middelaldertratten og beskrevet s 147 ff.

Krige skabte store vanskeligheder for de italienske købmands-

bankierselskabers virksomhed i og fra London. Først Hundredårskrigen, som var medvirkende til, at Bruges blev det nordlige handels- og finanscentrum i Europa. Mange af de store florentinske købmandsselskaber gik konkurs 1342—46 og måtte lukke deres filialer i London. Nogle overlevede imidlertid krisen, og nye selskaber blev oprettet og fik filialer eller korrespondenter i London fx Alberti og Medici. Dernæst var der de religionskrige, som begyndte i sidste halvdel af det 16 århundrede med Calvinistoprøret i 1566 i Nederlandene som den afgørende begivenhed. Oprøret førte hurtigt til, at også England var i krig med Spanien.

Selvom måske enkelte af de italienske købmandsbankierselskaber, fx Bonvisi⁴¹), har været i stand til gennem korrespondenter at udføre valutaforretninger fra London og på London længe efter, at de fleste andre havde givet op, så er noget ind i det 17 århundrede italienerne sikkert blevet trængt helt ud af denne handel. Englands handel på udlandet blev nu, i det omfang der ikke blev handlet vare mod vare eller kontant, stort set financieret af købmænd, købmandsbankierselskaber eller bankierselskaber i London og Amsterdam og efterhånden også Hamburg.

Når vi når ned til tiden omkring midten af det 17 århundrede, dukker der i London op nogle forretningsmænd, der går for at være guldsmede, men i virkeligheden var bankiers. De kaldes ofte „goldsmith-bankers“. Den traditionelle beretning om disse Londonguldsmede, som første gang blev fortalt mod slutningen af det 17 århundrede og siden er blevet genfortalt så ofte, at man tror på den, går ud på, at det engelske bankvæsen er grundlagt af disse guldsmede. Det berettes, at storkøbmændene indtil 1640 lod deres reserver af mønter og ædle metaller opbevare i Tower, men at de i 1640 kom ud for en gentagelse af Edwards kup i 1263 mod Tempelriddernes borg i London. Karl I rekvirerede et beløb af £ 200.000 i mønt og ædle metaller af det, som købmændene havde deponeret i Tower. Selvom kongen så sig tvunget til at tilbagelevere det rekvirerede imod at få et lån på $\frac{1}{5}$ af beløbet mod sikkerhed i toldafgifterne, så svækkede denne begivenhed købmændenes lyst til at lade penge deponere i Tower. Her var for meget hobet sammen på eet sted. De gik over til at arbejde sammen med guldsmedene, og det var dette, som blev grundlaget for, at guldsmede i London blev bankiers.

Der er noget sandt i denne beretning, men den overdriver betydningen for bankvæsenets udvikling af disse Londonguldsmedes indsats. De, der fortæller historien, er også tilbøjelige til at gøre vel meget ud af den engelske indsats for bankvæsenets udvikling. *Englænderne kom sidst ind i billedet*, efter italienerne, sydtyskerne og nederlænderne, ikke først. Der er endvidere med hensyn til udviklingen i England ikke grund til at sætte et skarpt skel ved 1640. Allerede før 1640 blev der udført visse bankforretninger i London af derboende købmænd og købmandsbankiers og nok også af scriverens, dokumentsskriverne. Det er der en del data for. Man har således fra 1597 en rapport til Robert Burleigh omhandlende en købmand William Beechers forretninger for kronen, hvoraf det kan ses, at Beecher, som var specialist i at lave valutaforretninger, i løbet af forholdsvis kort tid havde tjent £ 40.000 på at overføre penge til at lønne engelske tropper, som stod i Flandern og i Frankrig. Det må heller ikke glemmes, at en storkøbmand som Thomas Gresham (1519—79) var særdeles godt inde i, hvorledes der kunne tjenes penge på handel med fremmed valuta. En del af den store formue, som han efterlod sig, blev tjent på at handle med penge⁴²).

Det bedste datum for, at der blev lavet vekselforretninger i London før 1640 af der boende købmænd, købmandsbankiers eller bankiers, findes i en bog, der blev udgivet i 1651 af en notar i London ved navn J Marius, *Advice concerning Bills of Exchange*⁴³). Alene dette, at en notar skrev en bog, som kun handlede om veksler, og som få år senere kom i ny udgave, viser, at problemerne knyttet til veksler interesserede mange i London. Af den fremstilling, som Marius giver, kan man se, at der da ikke blot blev trukket outland bills of exchange, men også inland bills, og at veksler blev endosseret. Marius oplyser endvidere i en følgende udgave, at han havde været notar i London siden 1631 eller i hvert fald beskæftiget med notararbejde siden 1631, og da han ikke beretter noget om, at det var i hans tid, at man fandt på at bruge indlandstratter og at endossere tratter, går nogle ud fra, vel nok med nogen føje, at indlandstratter var kendt i 1631 i England, og at man også brugte endossement.

Det er værd at lægge mærke til, at indlandstratter var kendt i England i hvert fald i 1651 og antagelig allerede i 1631, for efter

kanonisk ret var indlandstratter ikke lovlige. Indlandstratter var noget nyt. Til den „sande“ vekselforretning krævedes der efter kanonisternes lære *distantia loci* og omveksling af nærværende penge til fraværende. Den omstændighed, at indlandstratter tidligt var i brug i England, og at bankieren Edward Backwell, som man kan se af bevarede forretningsbøger, allerede i 1660'erne diskonterede tratter, udenlandske og indenlandske, i stort omfang, er imidlertid ikke bevis for, at det var i England, at man først gav sig til at bruge indlandstratter. Det kan lige så godt have været i Nederlandene, at man først satte sig ud over kanonisternes betragtninger om, at indlandstratter ikke var lovlige.

Tidligere var det vistnok den almindelige opfattelse, at den omformning af vekselbrugen og vekselretten, som fandt sted i det 17 århundrede, og som var meget dybtgående med hensyn til ting som indlandstratter, solaveksler, endossement og diskontering, fortrinsvis fandt sted i England. England blev vist opfattet som det i denne henseende mest avancerede land. For nogle år siden blev der imidlertid under en udstilling i Antwerpen vist nogle tratter fra 1610⁴⁴), der var forsynet med endossement, og det gav nogle historikere et chock. Når man først giver sig til at endosser tratter, må man regne med, at de bliver diskonteret.

Så længe der ikke er foretaget yderligere undersøgelser af materialet fra det 17 århundrede om veksler i London, i Antwerpen og i Amsterdam, derunder et omfattende materiale i arkiverne, er det ikke muligt at bedømme, hvorledes udviklingens forløb var. Der kan skrives disputatser om den omformning, der fandt sted i det 17 århundrede.

Med hensyn til det engelske bankvæsens udvikling i sidste halvdel af det 17 århundrede er man derimod nu bedre underrettet end tidligere på grund af forskellige undersøgelser, som historikere har foretaget i dette århundrede af materialet i engelske arkiver. Der kom for en del år siden for dagen en række hovedbøger for årene 1663—71 fra den store bankiervirksomhed *The Unicorn*, som Edward Backwell drev i Lombard Street, og heraf kan man bl a se, at Backwell diskonterede veksler i betydeligt omfang, og at der var tale om såvel indenlandske som udenlandske veksler⁴⁵). Endnu har man vist ikke fundet tilsvarende materiale fra andre af de store bankierforretninger i London fra den-

ne tid fx Vyners, Meynells eller Whitehalls, men der dukker sikkert engang mere op. Af Backwells hovedbøger kan man se, at han havde i hundredvis af indskydere fra provinsen, og at han også havde de fleste andre Londonbankiers som kunder. Backwell har virket som clearingshouse for London allerede i 1660'erne. Det er den sikre slutning, der kan drages. Man må blot ikke heraf lade sig forlede til at gøre Backwell til opfinderen af clearing. Den var i brug i Lyon allerede i det 16 århundrede, og den fortsatte i Piacenza fra 1579—1621, begge steder som international clearing.

Et andet bankdokument, som de engelske bankiers videreudviklede fra midten af det 17 århundrede, var banknoten. Banknoten er kun et gælds-brev, og da det vides, at der allerede i det 16 århundrede cirkulerede ihænde-havergælds-breve udstedt af købmandsbankierselskaber på børsen i Antwerpen og cirkulerede promesses en blanc på børsen i Lyon, er det noget overdrevet at gøre de engelske guldsmede til opfinderne af banknoten. De videreudviklede noget, der på en måde allerede var kendt. Den ældste kendte engelske banknote er fra Child's Bank. Teksten er følgende⁴⁶):

Novr 28: 1684

I promise to pay unto ye Rigt Honble ye L^d
North & Grey or bearer Ninty pounds at
demand

for Mr ffran Child & myself

Jno Rogers

£ 90

Bank of England udstedte fra begyndelsen egne banknoter af ret forskellige slags. Et af formålene med bankens oprettelse var at få tilvejebragt nye kreditmidler, der kunne aflaste markedet for nogle af de mange „tallies⁴⁷“. Markedet var under krigen blevet overfodret med disse tallies-hasselstokke, som statsmyndigheder brugte til at skaffe sig kort kredit hos leverandører. De kunne diskonteres, og de blev faktisk diskonteret, men der var tale om et meget gammeldags og upraktisk kreditmiddel.

Allerede den 10 november 1696 havde banken cirkulerende såkaldte Running Cash Notes til beløb af £ 764.196⁴⁸). Også disse

banknoter var gældsbeviser, som kassereren på bankens vegne underskrev ved at udfylde det manglende i en trykt blanket. Der findes i Bank of England en samling af disse første banknoter. Jeg gengiver en enkelt⁴⁹):

No 104

I promise to pay to Mr Daniell Denny or Bearer on demand the Summe of One hundred and fifty pounds eight shill and 8 d . . .

London the 24 day of January 1699

For the Govr & Comp^a
of the Bank of England
John Wase

Dersom nu Daniell Denny tabte denne banknote, og finderens brugte den til at betale noget, som han købte hos S, kunne man spørge, om Denny kunne vindicere banknoten fra S, hvis denne ved erhvervelsen var i god tro. Dette spørgsmål besvarede dommer Holt benægtende i en sag fra 1699, som vistnok drejede sig om en Bank of England banknote⁵⁰). Holts afgørelse havde dog ikke skabt større klarhed, end at der måtte en ny afgørelse af lignende art til i 1758 i sagen Miller v Race. Her var banknoten blevet stjålet under forsendelse med posten, og en person havde i god tro taget den som betaling, men da han forlangte noten indløst, beholdt kassereren i Bank of England den, og med direktiønsens samtykke nægtede han at indfri eller at udlevere den. Den godtroende omsætningserhverver anlagde da sag mod kassereren på bankens vegne, og dommer Mansfield gav erhververen medhold, idet han afviste, at der kunne blive tale om vindikation. „So, in the case of stolen money, the true owner cannot recover it, after it has been paid away fairly and honestly upon a valuable and bona fide consideration“⁵¹).

Holt havde således allerede i 1699 set en vigtig side af de retsregler, som jurister idag sammenfatter under det, som hedder negotiable papirer. Så er spørgsmålet imidlertid, om Holt var den første, der så problemet, hvad engelske forfattere ofte uden videre går ud fra, eller om der ikke allerede før var jurister på kontinentet, der havde set det. I England var Holt vistnok den første, der så det. Marius havde næppe set det, og i hvert fald ikke for-

klaret det. Han var ikke jurist. Men da ihændehavevergældsbreve var kendt allerede i det 16 århundrede i Nederlandene og i Lyon og måske også i enkelte andre franske byer fx Paris, så kan der have været jurister på kontinentet, der før Holt har været klar over, *at romerrettens vindikationsregel burde modificeres ved visse værdipapirer*. Endelig er der den side af problematikken, der hedder fortabelse af indsigelser, specielt betalingsindsigelsen, overfor en senere godtroende omsætningserhverver. Der er endnu en del at undersøge, før vi er nået tilbunds med hensyn til de negotiable papirers oprindelse.

Et tredje bankdokument, som blev videreudviklet i England i sidste halvdel af det 17 århundrede, var anvisningen. Anvisningen defineres som regel som et dokument, hvori een person, assignanten, anmoder en anden person, assignaten, om for sin regning at ville udbetale et beløb til en tredjemand, assignataren, der får anvisningen overgivet, jfr s 68—69. Forskellen mellem en anvisning og en gireringsordre skal således bl a søges i, hvem der modtager dokumentet. Sender kontohaveren det direkte til banken, er der tale om en gireringsordre. Giver han det, eller sender han det til den, der skal have pengene, er der tale om en anvisning.

Anvisninger var kendt allerede ved midten af det 13 århundrede, og de har givet været i brug også i den følgende tid der, hvor de ikke let kunne undværes, nemlig i de internationale købmændsbankierselskaber. Men de har måske aldrig fundet en endelig form i senmiddelalderen og i det 16 århundrede i disse selskaber. Hvis en kunde hos Medici, som boede fx i Avignon, gav en kreditor, som skulle til Lyon et brev med, hvori han bad om, at selskabet ville udbetale et vist beløb til overbringeren af brevet, er det naturligvis sket, forudsat at man i Medicis filial i Lyon var overbevist om brevets ægthed.

Når det drejede sig om træk på lokalbankiers, synes man derimod de fleste steder at have haft aversion imod anvisninger. Køber og sælger fulgtes ad i banken, og så dikterede kontohaveren en overførsel eller udbetaling til ham, der var med. De fleste antager, at grunden til denne noget omstændelige ordning har været, at man var bange for forfalskede dokumenter, men den kan vel også tillige have været, at der var en vis hygge og adspre-

delse og følelse af egen betydning ved denne samlede spadseretur i banken.

London var derimod en så stor by ved midten af det 17 århundrede, at det kunne være meget besværligt med en samlet spadseretur i banken, og desuden boede mange af de store kunder på landet, så her er anvisninger tidligt kommet i brug. Tidligere gik man ud fra, at den ældste kendte engelske anvisning var fra 1670, men der findes nogle, der er endnu ældre. Der findes således en fra 1659, der lyder således⁵²):

Mr Morris & Mr Clayton,
Pray pay the bearer hereof Mr Delboe or order
ffour hundred pounds I say £ 400: — : — for
Yrs: Nic^o Vanacker

London the 16th of february 1659

Disse anvisninger hed til at begynde med ikke checks, men var kendt som notes, bills eller drawn notes. Udtrykket check kom ikke i brug før noget ind i det 18 århundrede. Etymologien er omstridt.

§ 28. *Svævende statsgæld tvangskonverteres til Sydhavsaktier.*

De krige, som de nordlige nederlandske provinser og derefter også England var indviklet i med Ludvig XIV i en periode, som med afbrydelser androg mere end 40 år, stillede de politiske ledere af provinserne og af England overfor lignende problemer, som Karl V, Philip II og dennes efterfølgere havde været stillet overfor med hensyn til at få konsolideret den efterhånden oparbejdede svævende statsgæld. Omkostningerne ved krigen var enorme. Man sloges med to problemer, for det første problemet med at skaffe korte kreditter, for det andet det mere langsigtede at få denne svævende statsgæld fordøjet på en eller anden måde.

Bank of Englands oprettelse i 1694 var en af de mange konsolideringsmetoder, som på denne tid blev taget i brug i England. Hvad der skete var, at en konsortium skaffede statskassen et lån på £ 1.2 millioner til en rente af 8 % + et administrationsgebyr på 1/3 % eller en årlig modydelse på £ 100.000, mod inkorporering af et privat aktieselskab, der skulle drive bankvirksomhed. Men der måtte tages mange andre metoder i brug. Der blev optaget

uamortisable statslån svarende til de salg af evige ydelser, som man altid havde gjort brug af i Spanien, når man skulle gøre forsøg på at få konsolideret svævende statsgæld, og der blev optaget rentebærende korte statslån med varierende løbetid, og endelig kombinerede man en forholdsvis lav nominel rente med lotterigevinster og slørede herigennem, at der blev betalt en høj rente.

Der var kort sagt grøde i det engelske finansvæsen under disse krige med Frankrig. Kredsen af „finanseksperter“ var meget stor. Det fremgår fx af, at Montagu, før han stillede forslaget om oprettelse af Bank of England, måtte arbejde sig igennem ialt 70 forslag om oprettelse af en bank eller flere banker. Der blev også indsendt en mængde forslag om præmieobligationslån, kontinuelån, livrentelån osv. Kombinationsmulighederne er legio. Nogle af disse forslag blev prøvet, derunder flere, som viste sig at være dårlige.

Hertil vil jeg henregne den af den engelske politiker Robert Harley i 1711 gennemførte konvertering af den engelske svævende statsgæld til aktier i The South Sea Company⁵³), noget, der kun kunne gennemføres med hjemmel i en lov. Der var nemlig tale om en *tvangskonvertering*. Tvangskonverteringer har i almindelighed den virkning, at de ødelægger vedkommende statslånemuligheder fremover for et tidsrum, der kan være langt. De medlemmer af underhuset, der kritiserede Harleys forslag, var ikke sene til at opdage, at de, der havde ydet kort kredit til staten, ikke havde noget valg, men skulle tage imod aktier i The South Sea Company. De tilrådede, at ordningen blev gjort frivillig, men det ville Harley ikke gå med til. Med et stort flertal i ryggen tvang Harley statskreditorer for et beløb af ikke mindre end £ 9 millioner eller 7½ gange det lån, som Bank of England i 1694 havde ydet statskassen, til fuld afgørelse af statens gæld at tage imod aktier i et endnu ikke oprettet aktieselskab.

Kreditorerne fandt sig i, at Harley tvang dem til at tage aktier som betaling og forsøgte ikke at organisere politisk modstand mod vedtagelsen. Det beroede dels på, at Harley havde ladet optage en bestemmelse om, at selskabet skulle have en betaling svarende til 6 % af den overtagne statsgæld, hvorved der var sikret en vis dividende svarende til et lavt obligationsudbytte, dels på,

at det under forhandlingerne om gennemførelsen var den almindelige mening, at aktieselskabet ville blive en strålende forretning for aktionærerne. De kreditorer, der ville ud af foretagendet, kunne derfor komme af med deres aktier uden større kurstab. Aktierne holdt en hæderlig kurs, selvom det først var i løbet af 1719, at de gik over pari.

Man har filosoferet over, om det var Harley selv, der fik idéen til dette mismask af handelsvirksomhed og statslånsadministration, eller om der var en bagmand. I politiske kredse anså man Harley som ophavsmanden, og han fik ros for sin kombinations-evne. Forslaget blev omtalt som Harleys „politiske mesterstykke“. Det udelukker ikke, at der har været een eller flere bagmænd. Ministre har ofte bagmænd og må i en vis udstrækning have hjælpere til at skrive deres taler og forslag. Vi ved imidlertid intet om, at Harley lod sig inspirere af andre, da han lavede sit forslag om oprettelsen af Sydhavsselskabet. Een kan man se bort fra som bagmand, finanseksperten John Law.

Når John Law kan være under mistanke, beror det på, at han gennem oprettelsen i 1717 af det såkaldte Mississippiselskab og gennem den brug, som han med den franske rigsforstander i ryggen gjorde af dette selskab i 1718—19, i langt større omfang end englænderne rodede handelsvirksomhed og statsgæld sammen og ved yderligere at tilsætte bankvirksomhed lavede en forfærdelig cocktail. På det tidspunkt, da Harley tumlede med sine planer, var John Law imidlertid ret ukendt, og han havde ikke engelske forbindelser af betydning, bl a fordi han var afskåret fra at opholde sig i England. Law var i 1695 flygtet fra et engelsk fængsel, hvor han sad inde, fordi han året før var dømt for drab. En ansøgning om benådning var i 1704 blevet afslået under Harleys politiske ansvar. Harley var da statssekretær for de nordlige områder.

Der var imidlertid ingen personlig kontakt mellem Robert Harley og John Law. Harley interesserede sig ikke for Law, som fra hans synspunkt har været en ret ligegyldig person. I 1704 og 1711 var Law ikke en i Europa kendt og meget omtalt person. Det blev han først fra det tidspunkt, da han fik magten over den franske rigsforstander, og det vil sige fra 1715. Indtil da var han kun en projektmager, der sendte forslag frem til diverse euro-

pæiske myndigheder og politikere, og projektmagere var der også da et utal af ikke blot i England, men også på kontinentet. Nogle har ment, at der var fjendskab mellem Harley og Law, men det er at gøre for meget ud af den omstændighed, at Harley i 1704 ikke ville tage det politiske ansvar for at benåde en mand, der var flygtet fra et engelsk fængsel efter at være blevet dømt for drab.

Fra 1710 var Harley den ledende i regeringen, en slags første-minister. Det er karakteristisk for den pågaaenhed og evne til at bluffe sig frem og selvoptagethed, som Law besad, at han, der ikke var en personlig bekendt af Harley, i 1711 sendte ham et brev, hvori han lykønskede ham med gennemførelsen af forslaget om Sydhavsselskabet. Han tilbød Harley bistand i finansanliggender og rejste spørgsmål om benådning. Dette fik Law heller ikke noget ud af. Han blev stadig ikke benådet. Med hensyn til Laws tilbud om, at han var villig til at stille sin ekspertise til rådighed, har Harley, hvis han overhovedet har hæftet sig ved bemærkningen, haft et sikkert politisk instinkt. Han negligerede tilbuddet.

Law måtte derfor fortsat opholde sig på kontinentet. Siden unionens gennemførelse i 1707 kunne han heller ikke opholde sig i Skotland. Hvorledes han tjente til livets ophold i alle disse år, har man få sikre oplysninger om, og han skulle bruge en del, for han var flyttet sammen med en gift kone, og de fik to børn. Laws væsentligste indtægter i denne periode hidrørte fra væddemål og spil, og det var vist ikke så meget spil på børsen som spil med kort og med terninger. Man ved, at et af Law yndet væddemål, i hvert fald i hans senere år, var at tilbyde £ 1.000 imod 1 shilling på, at ved kast med to terninger ville der ikke 6 gange i træk komme to seksere.

Få kan leve af, hvad der kan tjenes i kortspil og ved at kaste med terninger og vædde, men Law synes at have været en af disse få. Han havde talhjerne og, som eksemplet viser, god forståelse af sandsynlighedsregning. Allerede i skolen gjorde han sig bemærket ved sit talent for matematik og aritmetik, men han havde også talsans, hvad langt fra alle med matematisk begavelse har. Law kunne jonglere med tal. Det er der mange, der lader sig dupere af. De forveksler talsans med klogskab.

Det var ikke Harley, der lærte af Law. Det var Law, der lærte af Harley. Fra et politisk synspunkt, ikke fra et finansielt, var der perspektiv over Harleys forslag, og han fik derfor megen ros for det under forhandlingerne i underhuset. Den handel på „Sydhavet“, der var tale om, kunne først komme igang, når der var fred, og fred var noget, som man så hen til med en vis forventning. Sydamerika, som var det land, som man navnlig tænkte på, var i det almindelige omdømme et land med umådelige rigdomme af træ, sølv, ædelstene, guld osv og med et umætteligt behov for varer, og man var i England parat til at levere varer, når krigen var endt. Vist var der visioner bag Harleys forslag, og det er visioner, som befolkningen forventer hos politikerne. Det er en af grundene til, at der ofte bliver gennemført love om brobygning, udvidelse af lufthavne, tunnelbaner i storbyer osv mange år, før der er mulighed for at realisere planerne. Law lærte at lege med luftkaster af Harley og forstod, at der kunne hentes penge ved at tumle med alle disse gigantiske planer om Amerika.

Da loven var vedtaget og stadfæstet, blev selskabet etableret med Harley som kransekagefigur og med en bestyrelse på 30 medlemmer, men i 1714 måtte Harley under dramatiske omstændigheder forlade den politiske arena. Efter et toårigt rekreationsophold i Tower Castle tog han ophold på sit gods og gav sig til at plante kål. Han havde fået nok af politik.

§ 29. *Mississippiboblen.*

I den første tid efter oprettelsen af Sydhavsselskabet var der en del at udrette med at få den tvangskonverterede statsgæld omskrevet til aktier, men det var kontorarbejde. Selskabet gav sig også til at drive handel på Amerika, således som det var planlagt, men det var overvejende handel med negerslaver. Støtten var en berømt bestemmelse i Utrechttraktaten af 1713.

Handel med negerslaver var ikke netop det, der havde været tanken. Hvad der var fablet om, var Sydamerikas smaragdmarker og sølv- og guldminer og som modydelse vareeksport, og dette blev der foreløbig ikke tale om. Handelen med negerslaver viste sig at være en dårlig forretning. Sydhavsselskabet ville hurtigt være blevet til det, som det senere faktisk var indtil 1854, nemlig

et omsvøbsdepartement for en del af statsgælden, som man kunne undvære⁵⁴), og ingen ville interessere sig for selskabet idag, om det ikke i 1715 efter 13 års bestræbelser var lykkedes John Law at finde en regent eller politiker, der havde tillid til ham og var villig til at sætte ham i spidsen for en bank, hertug Philip af Orléans, regent i Frankrig under Ludvig XV's mindreårighed. Det endte med Mississippiboblen. Lidt senere oplevede man i England Sydhavsboblen. Den var også en skrækkelig affære.

Det var Law selv, der satte den aktiespekulation igang, som endte med Mississippiboblen og mange familiers ruin og hans eget fald. Han fandt på at lave nogle væddemål om de fremtidige kurser for aktierne i Compagnie d'Occident⁵⁵), hvilket var Mississippiselskabets officielle navn, og de var medvirkende til at skabe interesse for selskabet og få folk med penge til at købe aktier. Law gennemførte samtidig en del foranstaltninger for at styrke selskabets stilling. Resultatet var, at kursen for aktierne i løbet af et halvt år steg fra 50—60 til pari.

Law udbød derefter aktier i et nystiftet selskab Compagnie des Indes, der skulle overtage al fransk handel på de fremmede verdensdele, og han fandt nu på at lade tegningen foregå til overkurs. Det skete i hurtigt tempo, og han lod samtidig selskabet udvide virksomheden til forpagtning af møntvirksomhederne og skatterne og ydelse af lån til statskassen til en billig rente til indfrielse af en stor del af statens gæld. Tegningen foretoges i første omgang til kurs 110 og i anden til kurs 200. I tredje var kursen 1.000, og det var langt det største beløb, der blev tegnet til denne fantasikurs.

Da alt blev tegnet, kan man forsåvidt sige, at emissionerne lykkedes. Law slap imidlertid for megen kredit løs på een gang. Det hele væltede, og ansvaret herfor var Laws. Men det ville han senere ikke erkende. Da han så de første tydelige tegn på, at det var ved at gå galt, troede han, at han kunne forhindre katastrofe ved at gennemføre forskellige tvangsforanstaltninger. Det viste sig, at det var umuligt.

Medio december 1720 forlod Law, der havde en stilling svarende til en finansministers, Frankrig i stilhed. Det siges ofte, at han flygtede. Han forlod imidlertid Frankrig i forståelse med hertugen af Orléans, der stadig var rigsforstander. Hertugen sør-

gede for, at Law fik sit pas og var yderligere så betænksom, at han tillige forsynede Law med et falsk pas. Ved grænseovergangen fik Law dog vanskeligheder med at komme ud af landet, fordi den pågældende embedsmand, der var klar over hans identitet, troede, at han var på flugt, og først lod ham slippe ud af Frankrig, efter at han havde sikret sig, at hertugen var indforstået hermed. Denne indforståelse fik han omgående, og så fik Law tilladelse til at passere grænsen.

I de første 125 år efter at Mississippiboblen brast, var der i princippet ikke større uenighed blandt dem, som skildrede John Laws virke, om hans person. Han var en løgnhals, spekulant og aktiesvindler. I 1847 gav Louis Blanc sig imidlertid til at omvurdere Laws indsats⁵⁶). Blanc retoucherede portrættet, gav en anden fordeling af lys og skygge, tilføjede et par streger hist og her og fik Law til at minde ikke så lidt om en socialistisk idealist. Senere har også andre skildret Law venligere, end man gjorde før, således at læseren næsten er ved at få sympati for ham og medfølelse med ham og begynder at anse ham for en forfulgt uskyldighed.

Det må erkendes, at de, der har kaldt Law bedrager og tyv, er gået for vidt. Han tog ikke af kassen. Småbeløb havde ikke hans interesse. Law var „kun“ aktiesvindler. Har man sympati for mennesker, der er ude efter at tjene lette penge ved ufine transaktioner i aktier, pantebreve, kommanditselskaber, skatteselskaber osv, kan man naturligvis også have sympati for Law. Forskellen mellem Law og dem er kun transaktionernes omfang.

Der er imidlertid en tredje mulighed, som måske giver den bedste forklaring, og det er, at Law var sindssyg eller blev sindssyg. Diagnosen er da *paranoia*⁵⁷). Man må da tænke sig forløbet således, at det, der fik sygdommen til at udvikle sig, var dødsdommen for „murder“ i 1694 og alle de vanskeligheder, som Law havde 1702—15 med at blive „anerkendt“. Sygdommen prægede nogle af hans handlinger i de følgende år, men langtfra alle. Det er netop det karakteristiske for denne gådefulde form for sindssygdom, at den sindssyge i mange henseender er normal og kan ræsonnere langt over gennemsnittet, medens han på visse områder kører rundt i bestemte tankegange, som tilsyneladende er såre logiske og hænger vældigt sammen, men ved nærmere efter-

syn viser sig at være „forrykte“. Når menigmand skal give udtryk for, at der er noget galt med den pågældende, siger han i reglen, at han er „bindegal“.

Man kan sige, at det er sent at diskutere denne mulighed, og det kan der være noget om. Afgørelsen om, hvorvidt Law var sindssyg, kan kun træffes af en psykiatrisk sagkyndig, og da Law er død, får man ikke let en sagkyndig til at komme med en vurdering. Der er også den vanskelighed, at den psykiatrisk sagkyndige skal have en vis forståelse af finansielle anliggender for at kunne se svaghederne i Laws „système“. Psykiatere vil derfor nok gøre mere ud af de sekundære tegn på paranoia, end af det paranoide i selve „systemet“, som sygelig selvovervurdering, forurettelsesforestillinger, fastholden af andres ansvar, ikke eget ansvar for, at det gik galt, stænk af storhedsvanvid, villighed til efter sammenbruddet at gøre rede for „systemet“ overfor enhver, der gad høre derpå osv. Der er et ganske godt grundlag for en psykiater for at danne sig sin opfattelse, for en række historikere har gennem mange år arbejdet på at finde alle de memoranda og forslag og andet frem, som Law fra ca 1702 sendte til en række fremtrædende personer i Europa, konger, hertuger, ministre, en konges elskerinde osv.

„Mon système“ er et udtryk, som Law gjorde megen brug af i de memoranda og forsvarsskrifter, som han skrev efter 1720, og han har også brugt det i tiden før 1720. Man finder det ikke i den eneste — meget beskedne — bog, som han fik ud, *Money and Trade considered* fra 1705. Måske har Law først brugt udtrykket under de foredrag, som han holdt for hertugen af Orléans i 1715, hvor han udviklede, hvad der burde gøres for at få erhvervslivet igang igen i Frankrig og økonomien på fode efter Ludvig XIV's langvarige og ødelæggende krige. Hvad Law trak op, var en „helhedsløsning“.

Det lykkedes Law at få den franske rigsforstander interesseret i de planer, som han udviklede, og som kun var et opkog på, hvad han tidligere havde foreslået. Man kan ikke bestride, at der var noget godt i Laws „helhedsløsning“, og det er da også det, der fremhæves af dem, der med Louis Blanc bestræber sig for om ikke at vaske Law hvid, så dog at fjerne noget af det værste snavs. For det første var der planer om oprettelse af en bank.

Det var en tanke, der gik igen i næsten alle de forslag, som Law i årene 1702—15 indsendte til personer og myndigheder. Law var ikke for ingenting søn af en bankier. Men der var intet sensationelt i tanken om oprettelse af en bank. Fra det 16 århundrede havde en mængde mennesker haft den samme tanke, og der blev lavet forslag i massevis om oprettelse af en bank. Under Philip II blev der arbejdet med planer om at oprette en bank i Spanien, og det blev der på samme tid også i Frankrig og i England⁵⁸). Banker var efter manges opfattelse patentmedicinen for en syg økonomi.

Dernæst var der tanken om, at denne bank burde støtte erhvervslivet, og her var Law livligere i tankegangen end de fleste, når han fremhævede, at de faktorer, som skulle føre til velstand, var tilstede, og at det, der manglede, kun var smørelsen = kredit og sedler. Guld og sølv tillagde Law mindre betydning, end andre gjorde på hans tid. Endelig var der planer om at lette byrden ved den store statsgæld, og her kom banken igen ind i billedet. Man måtte have renten ned. Også dette var noget, som mange andre beskæftigede sig med på denne tid. Få år før havde Harley med Parlamentets tilslutning konverteret £ 9 millioner til aktier i Sydhavsselskabet.

Laws helhedsløsning blev omgående torpederet af den franske administration. Den yndest, som Law var kommet i eller var ved at komme i hos rigsforstanderen, var ikke nok til at bære planen igennem. Den forudsatte en koncentration af den økonomiske magt, og ministre og embedsmænd så hurtigt farerne ved at have en udenlandsk finansekspert uden praktisk erfaring og uden ordentlig uddannelse, som havde tjent til livets ophold ved væddemål og spil, som leder af såvel fransk bankvæsen som fransk finansforvaltning. Law gjorde da det, at han pillede en enkelt ting ud af helhedsløsningen, forslaget om oprettelsen af en bank, omarbejdede principperne, så administrationen kunne affinde sig med, at han fik lov til at lave den, hvis hertugen fortsat støttede ham, og stillede forslaget som særskilt forslag. Det gik igen. Law havde nu fået lillefingeren. I 1718—19 tog han hele hånden.

Når Law efter sammenbruddet brugte udtrykket „mon système“, sigtede han til 1) banken som nystiftet 4 december 1718,

hvor den blev omdannet til en statsbank, 2) det den 26 maj 1719 oprettede kolonihandelsselskab Compagnie des Indes og 3) den i oktober 1719 af kolonihandelsselskabet ved statsbankens hjælp gennemførte statslånskonvertering. De foranstaltninger, som måtte træffes i 1720 for at stoppe den inflation, der blev følgen af kreditudvidelsen, var derimod ikke en del af „mon système“.

Den første del af systemet, banken, var i 1716 blevet ordnet på den måde, at Law fik en koncession på 20 år på oprettelsen af et rent privat aktieselskab Banque générale d'escompte et de circulation med en lille aktiekapital, 6 millioner livres, hvoraf kun $\frac{1}{4}$ blev indbetalt kontant. Banken kunne efter sine vedtægter modtage deposita, og der kunne som i metalbanken i Amsterdam og mange andre banker foretages betalinger gennem overførelse fra konto til konto. Denne side af bankens virksomhed kom aldrig til at betyde noget videre. Det væsentlige var, at den kunne diskontere vekslers, og at den kunne tage mod guld og sølv og udfærdige banknoter derfor.

Disse banknoter lød på, at de var *betalbare på anfordring i mønter af samme standard og vægt som ved notens udfærdigelse*. Depreciering af mønten gik således ikke ud over indehaveren, men over banken. Det gjorde noterne tiltrækkende i et land som Frankrig, hvor depreciering var noget, der tit blev foretaget, og det lykkedes derfor for Law at få omsætningen til at opsuge bankens noter, dog vist aldrig mere end ca 12 millioner af de 60 millioner livres, som han havde fået lov til at lade cirkulere⁵⁹). Hvor stor en metaldækning der var for disse 12 millioner livres, kan vist ikke afgøres, og man kan ikke se, hvad der var af overskud i banken. Renteindtægten af en aktivmasse på en 15—20 millioner med fradrag af det, der skulle ligge som metaldækning, har været til at overse, og der var en risiko for tab på de udstedte banknoter, fordi de lød på tilbagebetaling i den ved udfærdigelsen kurserende mønt.

Allerede efter to års forløb lykkedes det for Law at få hertugens godkendelse af, at hans lille private diskontobank blev omdannet til statsbank. Det var det, som han hele tiden havde arbejdet på. „Systemet“ kunne ikke komme til at fungere, når der kun kunne udfærdiges banknoter, der i virkeligheden var „værdifaste“. De var farlige, hvis der blev udstedt for mange, og det

var netop mængden af cirkulerende rentefri banknoter, som gav fortjenesten.

Er der noget i bankvæsenet, som bankiersønnen John Law tidligt har forstået, er det de enorme fortjenstmuligheder, som en bank har, såfremt den kan få sat i omsætning et betydeligt beløb af *rentefri* banknoter. Det var han imidlertid ikke den eneste, der havde forstået. Man skal ikke have megen fantasi for at finde ud af, at såfremt man kan pumpe banksedler for fx 1 milliard kroner ud i omsætningen, så kan man herfor anskaffe rentebærende aktiver for det tilsvarende beløb, hvis man kan eller tør se væk fra indløselighed. Er renten fx 10 %, er bruttofortjenesten 100 millioner kroner om året. Den, der vil videre med dette emne, skal give sig til at studere Danmarks Nationalbanks regnskaber for de senere år. Bankens støttekøb på obligationsmarkedet har forsynet banken med en fondsbeholdning, som giver banken en fantastisk fortjeneste. Banken og det vil sige statskassen tjener på inflation, og det er i princippet ikke nogen god ordning.

Den anden og meget væsentlige del af „mon système“ var Compagnie des Indes. Grundlaget herfor var lagt, da det i august 1717 var lykkedes for Law at få koncession på at oprette Compagnie d'Occident, et aktieselskab, der efterhånden fik en aktiekapital på 100 millioner livres. Selskabets opgave var bl a at drive handel på den del af Nordamerika, som grænser til Mississippifloden, et uhyre areal.

Heller ikke i denne idé var der noget nyt. Franske politikere som Richelieu og Colbert havde forsøgt at få noget lignende igang, men uden held. Der var tabt en del penge herpå, senest et millionbeløb af en privatmand, der var en af de rigeste i Frankrig. Han havde opgivet koncessionen. Nu fik Laws selskab den.

Det siges af og til, at aktierne i dette første selskab blev revet væk, gik som varmt brød osv⁶⁰). Det er en forveksling med oprettelsen af det senere selskab. Folk var til at begynde med skeptiske overfor planerne om et nyt handelsselskab, for de kyndige vidste, at dette var noget, som der var tabt penge på. Endnu i juli 1718 var aktiekapitalen ikke tegnet fuldtud, og selv efter, at den var tegnet helt, stod aktierne længe langt under pari. Law havde på forhånd været klar over, at der måtte gøres noget ekstra for at få aktiekapitalen tegnet, og det var derfor blevet bestemt, at kun

$\frac{1}{4}$ skulle indbetales kontant. Resten kunne indbetales i form af nærmere angivne statsobligationer. Disse statsobligationer stod langt under pari. Følgen var, at selskabets aktiekapital allerede fra starten var udvandet, og det er forklaringen på, at aktierne i den første tid blev handlet under pari.

Law gennemførte nu i den følgende tid forskellige foranstaltninger, som skulle forbedre selskabets finansielle stilling, så det noget hurtigere kunne komme til at give overskud. Det forpagtede i september 1718 tobaksmonopolet, og det overtog i november 1718 Senegalselskabet. Der blev også udfoldet store bestræbelser for at få koloniseret Mississippiområdet, idet der bl a blev købt skibe, og der blev lavet propaganda for at få folk til at udvandre til området. Kendt er beretninger om, hvorledes man til tider tvangsdeporterede fanger og prostituerede.

Det gik imidlertid ikke stærkt nok. Tilliden til Law kunne ligge på et meget lille sted. Han gjorde da to ting, som blev afgørende. Det første og det vigtigste var oprettelsen af en statsbank. Nu fik han bedre muligheder for at kunne manipulere med kurserne på aktierne. Det andet var, at han gav sig til at indgå væddemål om kurserne på aktierne om 3—6 måneder.

Omdannelsen af Banque Générale til Banque Royale skete formelt på den måde, at staten udløste aktionærene i Banque Générale til pari kurs. Herefter var der tilbage statskassen, der garanterede for bankens forpligtelser, derunder de udfærdigede banknoter, og det tillodes banken at udstede banknoter indenfor et beløb af 110 millioner livres. Disse banknoter lød imidlertid ikke som den tidligere banks på tilbagebetaling efter møntværdi ved udfærdigelsen, men på *tilbagebetaling i den kurserende mønt*. En depreciering af mønterne fik således også virkning for banknoterne.

Nu havde Law omsider opnået det, som han havde arbejdet ufortrødent på siden 1702, nemlig *alene* at dirigere en seddeludstedende bank, og det gjaldt om at gøre systemet færdigt og få det til at virke. Hvis Law led af paranoia, kan man ikke laste ham for det, som han nu fandt på, selvom det var kynisk spekulas. Han gav sig til at indgå væddemål om den kurs, som aktierne i Compagnie d'Occident ville stå i nogle måneder efter væddemålet, og han holdt på, at de ville gå i vejret. Det vil sige, at Law

lavede det samme, som man laver ved terminshandler, og at han var haussist. Terminsforretninger var velkendt på varebørserne, men vistnok ikke meget anvendt på fondsbørserne, og det var noget nyt i Paris.

De beretninger, der gives om indholdet af disse væddemål, stemmer ikke helt overens, og det har nok sin forklaring i, at der først blev væddet på een måde, og så på en anden. Law væddede med en del personer om, at aktierne i selskabet indenfor en frist, der til at begynde med vist var 6 måneder, men senere blev sat ned, ville stå over pari, og han stillede sikkerhed for opfyldelsen. Law var imidlertid så snedig, at han begrænsede sin risiko på den måde, at han ikke indgik mere end et mindre antal væddemål. Havde han tabt, havde han tabt måske 100.000 livres, og dette var en bagatel i det store spil. Terminsforretninger i stor stil var der således ikke tale om.

Det rygtedes hurtigt, at Law indgik væddemål om, at kursen hurtigt ville stige, og da Law måtte vide, hvad der skulle ske, tilskyndede det nogle til at købe for at være med i fortjenesten på det, der skulle ske. Forlydender og rygter er dog sjældent nok til at få kursen op på det dobbelte, men for det første kunne Law nu gennem statsbanken støtke kursen, og for det andet blev der den 26 maj 1719 stiftet et Compagnie des Indes, som de andre selskaber gik op i, derunder Compagnie d'Occident. Herefter gik aktierne i det gamle, stærkt overkapitaliserede selskab Compagnie d'Occident omsider over pari med bl a den virkning, at Law triumferende kunne fortælle om de mange væddemål, som han havde vundet. Hvad han havde tjent på væddemålene, har som hans risiko været begrænset, men ved omtalen er det blevet til millionfortjenester. Det, som han har tjent millioner på, har været værdistigningen på de aktier, som han lå med til billig pris.

Law lod nu aktietegningen i Compagnie des Indes begynde på den måde, at han udbød 25 millioner livres aktier til kurs 110. Ved tegningen skulle der betales overkursen og en rate på 5 %, ialt altså kun 15 %. Resten skulle afvikles i løbet af 19 måneder med 1/19 pr måned. Disse aktier blev tegnet omgående.

Det næste var, at Compagnie des Indes forpagtede udmøntningen for en eengangssum af 50 millioner livres, og disse penge skulle skaffes ved en udvidelse af aktiekapitalen. Law udbød 25

millioner livres aktier til kurs 200 og på favorable betalingsbetingelser. De var tegnet omgående og nu begyndte handelen om dem, og i løbet af kort tid røg kurserne i vejret. Da der ikke var nogen officiel notering, vil jeg ikke fordybe mig i kurser. Meget af det, der skrives, er stærkt overdrevet. Men man kan se, at kursen hurtigt har nærmet sig 1.000, for det blev kursen på den tredje emission.

Law stod nu ved den afgørende begivenhed i sit og i selskabets liv, indfrielsen af det, som finanstroldmanden fra første færd havde stillet i udsigt om lettelse i statsgælden. Nu kom den tredje fase i „mon système“, statsgældskonverteringen. Law lod først selskabet byde de hidtidige skatteforpagtere over med hensyn til skatteforpagtningen. De lavede propaganda imod ham under devisen „anti-système“ og med meget betydelige midler i baghånden. Da Law havde anskaffet sig to kanoner, statsbanken og Compagnie des Indes, var de dømt til at tabe. Deres bud lød på 48½ millioner livres om året. Law lod byde 52 millioner livres om året + et lån fra Compagnie des Indes på 1.200 millioner livres, senere forhøjet til 1.500 millioner livres, til indfrielse af et tilsvarende beløb af statsgælden og til en rente af 3 % om året.

Tilbuddet blev accepteret. Der er dem, der har ment, at nu rablede det for finanstroldmanden, for han behøvede ikke at komme med dette bud om et lån til statskassen på 1.500 millioner livres à 3 %, og heri ligger der en antydning om, at Law på dette tidspunkt var sindssyg. Forklaringen kan imidlertid være, at der blev givet bud i lukket konvolut, og at Law for enhver pris ville have „anti-système“ slået ud. Hvad enten det rablede eller ikke rablede, så fortsatte Law logisk med at indbyde til tegning af 150 millioner livres aktiekapital i Compagnie des Indes til kurs 1.000. Det er præcis de 1.500 millioner livres, som han skulle bruge til at yde sit 3 % lån til statskassen.

Tilsyneladende var disse tre aktielegninger, som fandt sted i et hæsblæsende tempo maj-september 1719, lykkedes, men det var for lidt, der var blevet krævet betalt ved tegningen. Law var nødsaget til at „smøre hjulene“ for at få operationen til at glide. De beløb, der blev sluppet løs som seddelpenge og kreditter, var for store og gav anledning til stigninger i alle priser, fast ejendom, varer, aktier osv. På kort tid var levnedsmiddelpriserne ste-

get med 50 % i alle de større byer, og da arbejdslønnen ikke steg væsentligt, var arbejderne højst utilfredse, hvad man ikke kan sige noget til. De, der skulle leve af renter af opsparing, var blevet ramt endnu mere, for først var rentefoden blevet tvunget ned, og derefter blev der lavet inflation.

Noget måtte gøres, og der blev også gjort noget. En af de ting, som Law interesserede sig for, var at få stabiliseret kurserne på de aktier, som han selv havde emitteret. Teknikken med at begynde med 110 og derefter i hurtigt tempo over kurs 200 at gå til 1.000 havde gjort mennesker, der ikke var fortrolige med aktier, forvirrede. Hvad blev det næste? Kurs 2.000? Under sådanne omstændigheder, hvor ingen vil sælge og alle vil købe, går kursen hele tiden i vejret. Den var ved årsskiftet 1719—20 nået op på 2.200 eller 11.000 livres for en aktie på 500 livres. En af de historikere, som ved midten af det 19 århundrede skrev en bog om Law og Mississippiboblen, hævdede, at kursen nåede endnu højere op, men det er i nyere tid gjort gældende, at beregningerne er forkerte, at maksimum var noget i retning af 2.200, og at den maksimale kurs nåedes ved årsskiftet 1719—20⁶¹).

Law fandt nu på noget meget usædvanligt nemlig at erklære udbytte for et regnskabsår *forud*. Det har jeg ikke set andre gøre bortset fra, at man 8 måneder senere gjorde noget lignende i Sydhavsselskabet. Han lod nogle dage ind i januar 1720 generalforsamlingen i Compagnie des Indes vedtage et forslag fra ham om, at der som udbytte for 1720 skulle betales 40 %. Hvad der var formålet hermed, er ikke let at afgøre, og går man ud fra, at han på dette tidspunkt var sindssyg, må man opgive at finde meningen bag handlingen. Formålet kan have været det ganske fornuftige at få kursen, der var urealistisk, ned, men man kan ikke afvise, at formålet har været det modsatte, at få kursen yderligere i vejret, og endelig kan formålet have været at få stabiliseret kursen. Da Law skulle have forslaget vedtaget af generalforsamlingen, kan han næppe ligefrem have sagt, at han stillede forslaget for at få kursen ned. Han må da have sløret, hvad der var tanken, ved at sige noget om, at der tilstræbtes stabilitet.

Hvis den gamle forhærdede gambler havde tænkt sig om, kunne han have regnet ud, at deklarering af et udbytte på 40 % for 1720 måtte tilskynde mange til at sælge. Den, der lige havde

købt til kurs 2.200, kunne hurtigt se, at 40 % af 500 livres giver 200 livres i udbytte, og at 200 livres som udbytte af 11.000 livres ikke engang giver 2 %. På papiret ser 40 % særdeles pænt ud, og det er det også for dem, der har aktier til kurs 110 og 200. Den, der har aktier til kurs 1.000, kursen ved den tredje emission, får 4 %, og det en ret lav obligationsrente og et magert udbytte af en aktie. Summa summarum er, at kan man sælge til kurs 2.200, og må man indstille sig på, at udbyttet kun bliver små 2 % af disse 2.200, er der mange, der sælger og bruger pengene til noget andet.

Hvad der end har været Laws tanke med at deklarerer 40 % udbytte forud, så begyndte folk at sælge. Law var begyndt som haussist, da han lavede sine væddemål, men nu gik han i baissen, bevidst eller ubevidst. Det virkede. Markedet kunne ikke holde. Boblen var bristet, selvom det varede nogen tid, før Law erkendte, at spillet var tabt, og at der kun var een ting at gøre, at forlade Frankrig.

Mærkedag under nedturen var 24 februar 1720, hvor der blev etableret en fælles administration for banken og handelsselskabet. Derefter blev der spændt sikkerhedsnet under aktiekursen ved bankens hjælp. Resultatet blev, at banken måtte købe en mængde aktier op til for høje kurser, og at seddelmængden som følge heraf voksede yderligere. Fra 26 marts og til 1 maj 1720 steg seddelmængden med 1.470 millioner livres, og i løbet af maj nåede den op på 2.696 millioner livres⁶²). Det er mere end 25 gange det maksimum for seddelomløbet, som var blevet fastsat i 1718, men derefter gang på gang forhøjet ved et af regenten underskrevet dekret. Næste mærkedag var 22 maj 1720, hvor der med Laws sanktion blev udfærdiget et dekret om, at bankens køberkurs for *aktierne* nu „kun“ var 1.600, og at den i tiden indtil 1 december ville blive reguleret ned således, at den denne dag var nede på 1.000. Man ville så være nået ned på emissionskursen ved den tredje emission, og det var i og for sig ganske fornuftigt.

Samtidig blev det imidlertid bestemt, at *banknoterne* med det samme skulle skrives ned med 20 %, og at de gradvis skulle skrives ned i den følgende tid, så de den 1 december var nedskrevet til halv værdi. Resultatet var frygtelig forvirring i nogle dage, panik og ballade og krav om Laws hoved på et fad. Han blev

straks afskediget. Det blev det kun værre af, for nu kunne ingen finde ud af noget. Så blev han ansat igen, og herefter blev det lige udstedte dekret lavet om.

Systemets sammenbrud var definitivt. Der var i Frankrig ikke længere nogen, der havde tillid til Law. Udviklingen havde givet dem ret, der havde hævdet, at han var en charlatan. I løbet af oktober 1720 hørte bankens sedler op med at gå i omsætningen, og medio december forsvandt Law stiltødt og med regentens to pas i lommen, det ægte og det falske, ad en bagdør ud af Frankrig.

Resultatet af dette første forsøg i Frankrig på at indrette en seddeludstedende statsbank var nedslående. Banken måtte lukke, og indehaverne af bankens noter led tab, idet der ikke blev givet synderlige beløb som erstatning af dem, der likviderede „systemet“. Laws efterfølger med hensyn til finansernes ledelse hævdede, at Law havde ruineret 80.000 familier, derunder mange, der ikke var velstillede.

Om Law selv blev ruineret, kan næppe afgøres. Man sigtede ham for at have placeret store midler i udlandet i tide med henblik på denne situation, og han fik til stadighed afslag eller intet svar, når han forsøgte at få lov til at få noget ud af det, der fremkom ved realisationen af de mange og ofte dyre ejendomme, som han havde købt op i Frankrig. Law bestred med stor bestemthed, at han havde midler i udlandet, men da det kan ses, at han ikke altid holdt sig til sandheden, når han forklarede om sine økonomiske forhold, er det svært at tro ham, når han hævdede, at han i 1715 havde taget alt, hvad han ejede, med ind i Frankrig og aldrig senere placeret midler i udlandet. Han kunne allerede i januar 1720 se, at der var stor risiko for, at systemet brød sammen. Men var han paranoiiker, er det muligt, at begivenhederne har overrasket ham, og at han derfor ikke har nået at få sendt penge ud af landet.

Sydhavsboblen sluttede med en grundig undersøgelse af bl a direktørernes formueforhold og af de beløb, som de havde tjent ved at spekulere i selskabets aktier. Law slap for en sådan undersøgelse. Hertugen af Orléans undlod i egen interesse at lade Law fængsle og stille for en domstol. Han var selv alvorligt kompromitteret, først og fremmest ved, at han havde manøvreret Law

frem i statsstyret. Af oplysninger, som Law har givet i de andragender, som han efter 1720 fra udlandet sendte til hertugen og til andre for at få nogle penge ud af landet på den ene eller anden måde, kan man se, at han ved sammenbruddet ejede en meget betydelig post aktier i selskabet. At han har spekuleret i aktierne og netop derved er kommet til at eje så stor en post, kan der ikke være tvivl om. Med den forhåndsviden, som han havde, har han haft muligheder for at tjene enorme beløb på andre spekulanter bekostning. Hvor store får vi aldrig klarhed over.

§ 30. *Statsgældskonvertering mislykkes.*

Den tvangskonvertering til Sydhavsaktier, som Robert Harley gennemførte i 1711, angik kun den ikke konsoliderede engelske statsgæld. Herudover var der den konsoliderede engelske statsgæld, „the funded Debt“, og den rørte Harley ikke ved. Den forelå i 1711 som årlige eller halvårslige ydelser, annuities, hvoraf nogle løb på „evig“ tid, nogle på ca 100 år og nogle på den berettigedes livstid osv, og desuden var der en del præmieobligationslån.

Harley forøgede 1711—14 den konsoliderede statsgæld med £ 9 millioner eller næsten det samme beløb, der forelå ved hans tiltrædelse som svævende statsgæld og blev tvangskonverteret til Sydhavsaktier, og denne senere konsolidering skete ved brug af præmieobligationslån. Da statsgælden også i de følgende år blev ved med at vokse omend ikke i samme tempo som under krigene med Ludvig XIV, så var der stadig problemer at tumle med for dem, der stod i spidsen for finansforvaltningen i England.

I 1719 koncentrerede i England den politiske interesse sig igen om statsgælden, men hovedårsagen dertil var nu ikke som i 1711 størrelsen af den svævende gæld, men den nedgang, der havde fundet sted i renteniveauet. Man får lidt idé derom, når man erindrer, at den effektive rente, som statskassen måtte betale i 1694 for det lån, som den fik i anledning af Bank of Englands oprettelse, var $8\frac{1}{3}\%$, og at dette var en favørrente. Ved siden heraf var der jo den betaling, der lå i tilladelsen til at oprette en bank. Mange af de lån, der blev optaget af statskassen i

1690'erne i anledning af krigen med Frankrig, var meget dyre med en effektiv rente på 10—14 %, og de summer, som kom ind ved salg af „evige“, overdragelige ydelser, var også påvirket af den høje rentefod. Når den effektive rente er 10 %, skal salg af en „evig“ ydelse teoretisk indbringe 10 gange ydelser.

I 1719 kunne statskassen låne på meget bedre betingelser. Man kan se det af kurserne. Kursen på Sydhavsselskabets aktier, som i de første år efter oprettelsen aldrig var over pari, og som til tider lå betydeligt under pari, gik i vejret og nåede pari. Ved udgangen af 1718 var kursen en smule over pari. Da Sydhavsselskabet i modsætning til fx East India Company var blevet til et obligationspapir, afspejlede denne kursstigning nedgangen i den effektive rente for lange statslån og i det hele lange lån.

De tekniske muligheder for at tvinge renten af statsgælden ned ved at opsiges den og erstatte det, der krævedes indfriet, med nye og billigere lån fremskaffet gennem et konsortium, der garanterede emissionen, var imidlertid begrænset til ca. halvdelen af den faste gæld. Det var det, som den „redeemable“ statsgæld androg. Resten var „irredeemable“ : uopsigelig fra statskassens side. Når de ministre, som tumlede med konverteringsproblemerne, spurgte de embedsmænd, som var inde i problemerne, hvor stor en del af statsgælden der kunne konverteres ved en frivillig konvertering, fik de det svar, at det kunne ca. halvdelen af statsgælden.

Når ministrene herefter bad om en forklaring på, hvorfor ikke også resten kunne opsiges og derefter konverteres, har de fået det svar, at det skyldtes, at statskassen her havde forpligtet sig til at erlægge en „evig“ ydelse eller dog en ydelse, der løb i endnu 90—99 år, uden at betinge sig, at den kunne afløses mod betaling af en eller anden sum. Den var derfor uopsigelig fra statskassens side ganske som en solgt livrente.

Med hjemmel i en særlig lov kunne der naturligvis foretages visse indgreb. I Frankrig havde man i 1715 foretaget en stor reduktion, og det kunne man også gøre i England, men det var nu næppe gennemførligt at lave et tvangsindgreb overfor den irredeemable statsgæld og samtidig et forsøg på en frivillig konvertering af den redeemable statsgæld. De bankers, som skulle medvirke, ville med rette påberåbe sig, at tvangen ville ødelægge

„markedet“. Så kunne man overveje en tilbagebetaling af den irredeemable statsgæld, skønt dette var i strid med aftalerne, men hvis kapitalisationen fandt sted efter renteforholdene ved optagelsen, ville de, der senere havde købt sådanne obligationer, føle sig snydt, for kurserne var gået i vejret, efterhånden som renteniveauet gik ned. Og hvis kapitalisationen fandt sted efter renteforholdene på tilbagebetalingstidspunktet, ville der ikke være nogen fordel ved at tilbagebetale.

Når ministrene så til slut med en rysten på hovedet bad embedsmændene om en forklaring på, hvem der dog havde fundet på at låne på denne tossede måde med at sælge evige ydelser, der ikke kunne bringes ud af verden gennem opsigelse og kapitalisation, har svaret været, at det måtte guderne vide. Den rette forklaring, jfr foran s 29—34, var, at der var tale om noget, som man havde fundet på i det 13 århundrede for at komme udenom den kanoniske rets forbud mod renter af mutuum, måske første gang i Frankrig. Systemet blev efterhånden taget i brug ved finansiering af offentlige udgifter, og her var det i Spanien, at man var gået i spidsen, men Frankrig var også hurtigt kommet med. Da man i England fra 1689 var gået over til at finansiere en væsentlig del af krigsudgifterne udenom skatterne og afgifterne, havde man i betydelig udstrækning gjort det ved at sælge sådanne „evige“ eller dog meget langtløbende faste ydelser. Nu kunne man se, at man måske ikke havde båret sig så klogt ad, som man burde have gjort, men det var der nok ikke noget at gøre ved.

Problemerne om konvertering må have givet anledning til endeløse undersøgelser og overvejelser i 1719, efterhånden som den effektive rente af lange lån bevægede sig nedad. Da Sydhavsselskabet var blevet oprettet bl a med det formål at konvertere statsgæld, var det nærliggende, at ministre og embedsmænd drøftede problemerne om konvertering af endnu en del af statsgælden med inderkredsen i Sydhavsselskabet. Til omfattende konvertering var det ønskeligt, om Bank of England var med, men med hensyn hertil lå det noget tungt, for Sydhavsselskabet havde fra oprettelsen sjældent haft forretningsforbindelse med Bank of England.

Der gik derimod visse tråde mellem Sydhavsselskabet og et privat bankierfirma The Sword Blade Company. Dette bankier-

firma var imidlertid ikke velanskrevet i Bank of England, og udviklingen skulle vise, at det ikke var med urette, at man i banken ikke havde tillid til firmaet. Det var blevet oprettet i 1691 af en amerikaner Stephen Evance, der virkede som bankier i London, med det formål at fabrikere sværdklinger, men i 1719 virkede det som bankselskab, og da det udførte visse forretninger, som banken mente, at den havde eneret på ifølge loven, så man skævt til det i banken. Der var dog nok også den grund, at Evance havde rodet sig ind i alt muligt og tilsidst ikke kunne klare opståede vanskeligheder. Han skød sig i 1702, og endnu i 1718 havde man ikke fået afviklet alt det, som han havde viklet sig ind i⁶³).

Regeringen kunne ikke blive ved med at træde vande. Man måtte på en eller anden måde tage fat på at konvertere dog noget af statsgælden, og det endte da med, at Sydhavsselskabet skar en mindre del af den fra statskassens side uopsigelige statsgæld ud og tilbød at gennemføre en frivillig konvertering af et lotterilån optaget i 1710, under den form at man tilbød aktier i Sydhavsselskabet i stedet for annuities. Regeringen accepterede tanken, og der blev forelagt et lovforslag, som vakte politisk interesse, fordi der var tale om noget nyt. Detailler forbigås. Det interessante er, at da man pr 1 juli 1719 skulle til at bytte obligationer om til aktier, stod Sydhavsselskabets aktier i kurs 114. Man kan have mistanke om, at selskabet selv støttede kursen.

Sydhavsselskabets ledelse indtog da det standpunkt, at aktier skulle afregnes til kurs 114, ikke til pari, som led i denne ombytning, og på disse vilkår blev ca $\frac{2}{3}$ af Lotterilånet af 1710 konverteret⁶⁴). Man havde nu gjort to erfaringer, for det første, at man kunne konvertere ved aftale, for det andet, at der nok kunne skaffes nogle „lette“ penge ved at emitte aktier til overkurs. Det var dette, som John Law var igang med i Paris netop på denne tid.

Gennemførelsen af denne ikke særlig omfattende konvertering, som forøgede Sydhavsselskabets aktiekapital fra £ 10 til 12 millioner, måtte nu følges op, og det var dette, som overvejelserne gik ud på i de første efterårsmåneder 1719. Hvis Sydhavsselskabet og Bank of England havde kunnet samarbejde, havde det været lettere for regeringen, men banken ville ikke have noget at gøre med Sword Blade Company. Købmanden Gilbert

Heathcote, der havde været med i ledelsen fra 1694 og var den, der var bankens talsmand ved forhandlingerne om statsgælds-konverteringen, havde en lige så fin næse, som Harley havde, da han i 1711 negligerede John Laws tilbud om at stille sin finansielle ekspertise til rådighed. Der er visse mennesker, som velrenommerede banker ikke laver forretninger med.

Enden på forhandlingerne om konvertering af endnu en del af statsgælden, den opsigelige og så vidt muligt også en væsentlig del af den uopsigelige, blev, at Sydhavsselskabet fremsatte et tilbud om udførelse af en konvertering, hvor meget måtte stå hen, fordi det afgørende var og måtte være renteforholdene på det tidspunkt, da planerne skulle realiseres. Et meget væsentligt punkt var størrelsen af det beløb, som selskabet skulle betale ind i statskassen som dennes andel i den store fortjeneste, som man fablede om. Regeringen var interesseret i at klemme mest muligt ud af det selskab, der fik lov til at udføre konverteringen, og på et vist tidspunkt blev Bank of England inddraget i forhandlingerne. Bankens indstilling var hele tiden præget af skepsis, men da alliancen mellem Sydhavsselskabet og Sword Blade Company, når den blev støttet af de førende politikere, truede vitale interesser for banken, vovede den sig langt ud⁶⁵) i forsøg på at tage forretningen fra Sydhavsselskabet. Dog ikke så langt, at den fik forretningen. Aftalerne blev indgået med Sydhavsselskabet. De var med hensyn til vilkårene ret løse, men man kunne dog så nogenlunde regne ud, at det beløb, som Sydhavsselskabet forpligtede sig til at betale ind til statskassen som dennes eengangsfortjeneste på operationen, ville blive £ 7 millioner.

Hvorledes alt dette skulle sættes i værk, blev der ikke forklaret meget om af ledelsen i Sydhavsselskabet, før loven var blevet vedtaget. Inderkredsen i Sydhavsselskabet bestod navnlig af John Fellowes, der var sub-governor, John Blunt, der fra oprettelsen havde været en af de 30 „direktører“, og Robert Knight, der var selskabets kasserer. Den 14 april 1720 løftede Blunt sløret og indbød til tegning af £ 2 millioner nye aktier i Sydhavsselskabet til kurs 300. Først dagen før havde han fået tilslutning til dette af de andre bestyrelsesmedlemmer i selskabet⁶⁶).

Beløbet var tegnet i løbet af en time. Aislabie, der var Chancellor of the Exchequer, tegnede kongen, der var selskabets gover-

nor, for £ 100.000. Men tegningen blev kun succes, fordi kurserne på selskabets bestående aktiekapital var gået op over 300. Kursen var ved udgangen af 1719 nået op i 123, og i de første måneder af 1719 steg den yderligere for fra 19 marts og til 21 marts 1720 at stige fra 218 og til 320. Forklaringen herpå var, at ledelsen af selskabet tidligt gav sig til at købe aktier op for egen regning for at få andel i den fortjeneste, som man regnede med, og desuden lod noget sive ud om de fortrolige forhandlinger til venner og politiske forbindelser, for at de kunne spekulere med, ofte med lån fra selskabet.

First Money Subscription var gået godt. Blunt brugte nu den samme taktik, som John Law havde anvendt med så stort held, da han medio 1719 indbød til tegning af aktier i Compagnie des Indes, nemlig at gå videre i hurtigt tempo og at lade tegnerne slippe med at indbetale et mindre beløb straks, medens resten skulle betales over mange måneder. Den 30 april 1720 blev der indbudt til tegning af yderligere £ 1 million til kurs 400. Og den 15 juni 1720 kom det store kup, indbydelse til tegning af yderligere £ 5 millioner til kurs 1.000, det magiske tal, som også John Law var endt med. Herudover var der den fjerde tegning, som blev foretaget i august 1720 til samme kurs, kurs 1.000. Der var tale om tegning af yderligere £ 1 million, og der skulle altså herfor indbetales £ 10 millioner. Markedet var hermed mere end mættet.

Regner man dette efter, og ser man bort fra visse mindre justeringer, der blev foretaget, vil man se, at aktiekapitalen, der var på £ 12 millioner, gennem First, Second, Third and Fourth Money Subscription, blev udvidet med nominelt £ 9 millioner til £ 21 millioner, men at der for disse £ 9 millioner skulle betales £ 70 millioner(!).

Inderkredsen var nu også gået igang med at få gennemført den frivillige konvertering af såvel redeemable som irredeemable statsgæld, som var hovedformålet, og også her gik man robust frem fx ved at få indehaverne af obligationerne til at deponere med konvertering for øje, uden at de på forhånd var blevet gjort bekendt med vilkårene. Det tilbud, som selskabet den 19 maj gav indehaverne af lange annuities, gik ud på, at de for hver £ 100 årlig ydelse (rente) fik £ 700 aktier, £ 500 4 % South Sea bonds og kontant £ 75. Da aktierne i disse første måneder hele tiden

kravlede op, blev tilbuddet, der ofte var accepteret på forhånd, i stor udstrækning modtaget.

Den store risiko, som en mere kløgtig finansmand end John Blunt ville have været klar over, var, at tegningskurs 1.000 for de to sidste udvidelser gjorde det nødvendigt, at børskursen for aktierne blev holdt i mindst 1.000, sålænge de tegnede beløb ikke var afviklet, og at det ville være ret længe med den henstand, der var givet med indbetaling. Der krævedes derfor stærk kursstøtte, om det blev fornødent. Det viste sig med det samme, at der skulle en helt anderledes finansiell kraft til at „holde markedet“, end den, der blev sat ind. Statskassens kredit blev i et vist omfang stillet til rådighed for operationerne. Alligevel var kursen den 22 august ikke 1.000, men 830.

Inderkredsen fandt da på at lade bestyrelsen vedtage og den 30 august offentliggøre en resolution om, at den ville anbefale en dividende på 30 % for 1720 og mindst 50 % for de næste 10 år. Men 50 % af 1.000 kan ikke blive mere end 5 % udbytte om året. Hvad værre var, var, at folk havde fået tid til at regne og tænke, og at nogle nu skånselsløst kritiserede og drog i tvivl, om der overhovedet kunne blive råd til 5 %. Hvor skulle pengene komme fra? Da man kom lidt ind i september, kom der pres nedad på kursen, navnlig efter at der 8 september havde været afholdt en generalforsamling i Sydhavsselskabet, hvor der blev stillet forskellige nærgående spørgsmål. Dagen efter gik kursen ned i 575.

Der var tegn til panik ved dette bevis for, at der ikke var bund i markedet, og under disse omstændigheder fandt nogle bestyrelsesmedlemmer det nødvendigt, at selskabet omgående bad Bank of England om støtte til at komme ud af det, som man havde indskibet sig i. Det skete gennem mellemmand. Der blev holdt et nattemøde 19—20 september 1720 mellem repræsentanter for regeringen, Bank of England og Sydhavsselskabet. Blunt var ikke med, skønt det havde været ham, der havde tilrettelagt fremgangsmåden og havde hovedansvaret. Vurderingen af ham skiftede i løbet af septembers første tre uger hos mange af dem, der havde ladet sig lede af ham i tillid til hans evner. Man begyndte nu at blive klar over, at det ikke var meget bevendt med hans finansielle ekspertise, når det drejede sig om store finansoperationer i modsætning til lotterier og præmieobligationer og

lignende fra småtingsafdelingen. Blunt havde ikke selv været klar over sine evners begrænsning og havde blindt kastet sig ud i de mest hårrejsende ting. Det mærkelige og det for mange „fine navne“ mindre smigrende er, at der ikke var nogen, der bremsede ham i tide.

Under nattemødet blev der lagt stærkt pres på Bank of England for at få banken til at hjælpe med til, at man undgik alt det, der truede. Regeringskrise var en nærliggende mulighed. Heathcote nægtede at træffe afgørelse på stedet og med rette, for det hele var uoverskueligt for banken. Heathcote ville kun love at overveje et forslag, der var drøftet, og som Walpole havde skrevet ned. Et var der imidlertid, som banken ikke ville overveje, og det var at redde også Sword Blade Company. Heathcote skal have sagt, at „hvis Sydhavsselskabet skal indgå lovformeligt ægteskab med banken, kan det ikke tolereres, at selskabet har en frille“.

Walpole var klar over, hvad der ville blive virkningerne af bankens afventende indstilling. Da han en af de følgende dage rejste tilbage til Norfolk, havde han med sig alt det guld, som hans bankers havde kunnet skaffe ham. Der ville komme en kreditkrise.

Da det var Sword Blade Company, som havde skaffet de mange korte kreditter i City, som skulle bruges til bl a at holde aktiekursen oppe, var den børsmæssige virkning af bankens stilling, som hurtigt blev kendt, katastrofal. Selskabet kunne ikke længere låne noget, og det kunne heller ikke få forlænget kreditter. Det måtte faktisk standse sine betalinger. Kursen på Sydhavsselskabets aktier, som længe var silet ned, gik herefter ned i 180 til stor forfærdelse for alle dem, der havde tegnet sig for aktier ved de fire aktieudvidelser og vel især for dem, der havde tegnet sig til kurs 1.000 og ikke havde indbetalt mere, end der var forlangt. Blandt disse tegnere var der en mængde medlemmer af Parlamentet, underhusmedlemmer og overhusmedlemmer, som var blevet lokket eller købt ind i affæren på den ene eller den anden måde, og som først nu blev klar over den enorme risiko ved at tegne aktier til kurs 1.000.

Forhandlingerne om redningsaktionen fra Bank of Englands side fortsatte, og imedens ydede banken en vis støtte. Men kreditkrisen blev i løbet af oktober værre og værre, og selv Bank of

England måtte låne. Den fik sendt et mindre beløb i guld fra Rotterdam. I løbet af oktober standsede en række velrenommerede bankierfirmaer i London deres betalinger derunder Atwill og Hammond, Cox og Cleve, Long og Bland, Nathaniel Bostock, Mitford og Mertens og Daniel og Joseph Norcott. Martin's bank var rystet.

Under natteforhandlingerne 19—20 september 1720 var der blevet drøftet et forslag, som ville have betydet, at der var blevet spændt et sikkerhedsnet ud under Sydhavsselskabets aktier ved kurs 400. Børskursen kom i den følgende tid til at ligge på det halve eller lidt under det halve, og det blev efterhånden klart for mere nøgterne iagttagere, at kurs 400 ikke havde nogen forbindelse med virkeligheden. Bank of England havde ikke forpligtet sig den 19—20 september til at overtage aktier til kurs 400, men kun lovet at overveje forslaget. Det var en „ønskekurs“ fra Sydhavsselskabets side, ikke andet. Den 8 november gjorde Bank of England det klart for Sydhavsselskabet, at tiden var løbet fra kurs 400. Næste dag sank kursen. Den blev nu 135. Senere rettede den sig noget igen.

Det havde længe været bestemt, at Parlamentet skulle mødes den 8 december 1720, og regeringen var efterhånden ved at komme i en frygtelig klemme. De ledende ministre var Sunderland og Stanhope, og de fik travlt med at fastlægge en politik for samlingen og en taktik. Den 16 november 1720 blev der holdt møde i Treasury Board, hvor direktører i Bank of England gav møde. Sunderland og Aislabie, førsteministeren og finansministeren, lagde hårdt pres på banken for at få den til at redde Sydhavsselskabet og derigennem konverteringen, som hverken var helt eller halvt gennemført. At deres politiske liv var i fare, kunne alle se, derimod ikke, at de også af andre grunde var højlig interesseret i at redde stumperne. Heathcote var urokelig med hensyn til det væsentlige, og det var, at Bank of England ikke ville forlove sig med en urealistisk kurs for selskabets aktier. Boblen måtte synke sammen af sig selv. Aktiekursen måtte finde det naturlige leje.

Den samling, der begyndte den 8 december 1720, stod helt igennem i den strandede konverterings tegn. Begge huse var i løbet af kort tid til regeringens store fortrydelse igang med un-

dersøgelser af de nærmere omstændigheder ved planlægningen, gennemførelsen og strandingen. Det var det store politiske drama kulminerende med Stanhopes pludselige død som følge af hjerneblødning umiddelbart efter, at han havde været i et voldsomt skænderi i overhuset med et andet medlem, og James Craggs seniors selvmord den 17 marts 1721, dagen før han skulle møde til afhøring i vedkommende udvalg i underhuset. Der blev vasket meget skiddent politisk linned i samlingens løb.

Den omstændighed, at konverteringen strandede, rejste en række komplicerede juridiske spørgsmål. Sydhavsselskabet havde givet indehaverne af statspapirer aktier i Sydhavsselskabet som delvis betaling for frivilligt afgivne obligationer, og disse aktier var nu meget mindre værd end forudsat ved konverteringens gennemførelse. Kunne de pågældende i den anledning rejse krav mod selskabet, og da hvilke? Kunne de, der havde tegnet aktier, og som havde forpligtet sig til at indbetale beløb, som langt oversteg, hvad aktierne nu var værd, frigøre sig for forpligtelsen til yderligere indbetalinger? Endelig var der aftalen om, at Sydhavsselskabet skulle betale £ 7 millioner ind i statskassen som dennes andel i fortjenesten på forretningen. Den var der efter fiaskoen ikke megen mening i.

Der var stof til endeløse skænderier og processer, som ville forgifte det politiske liv i årevis. Skønt der fra flere sider blev fremført principielle betænkeligheder, endte det med, at Parlamentet besluttede at sætte punktum ved at gennemføre to love. Ved den ene blev der gjort op med, hvad der skulle ske med hensyn til yderligere indbetalinger fra aktietegnere og med hensyn til godtgørelse til de annuitanter og andre, som var blevet narret helt usædvanligt, og der blev endog givet en bestemmelse om ugyldigheden af visse andre aftaler. At statskassen måtte sige farvel til andel i fiktiv fortjeneste, giver sig af sig selv. Ved den anden blev der truffet bestemmelse om, hvad en række personer, som havde benyttet deres viden til at tjene penge på spekulation i selskabets aktier eller deltagelse i sådan spekulation, i den anledning skulle afgive til selskabet. Parlamentet opkastede sig med andre ord til dommer i sagen, efter at der først var foretaget indgående undersøgelser af, hvad de forskellige havde tjent.

Behandlingen af dette sidste lovforslag, South Sea Sufferers Bill, fik gemytterne i kog. Det drejede sig ikke blot om en række af direktørerne i selskabet, men også om visse højtstående politikere og endvidere om nogle af Sydhavsselskabets betroede funktionærer. Politikerne fik lov til at slippe forholdsvis billigt. Craggs seniors dødsbo måtte af med £ 69.000, men det var kun et lille beløb af den millionformue — i engelske pund — som Craggs senior havde samlet sig ved flid og vindskibelighed. Han var begyndt fra bunden.

Aislabie, der havde været Chancellor of the Exchequer, slap med at betale £ 45.000, hvilket også var billigt sluppet. Raseriet vendte sig mod ham, og han blev smidt ud af underhuset og fik i tilgift et kortere rekreationsophold i Tower Castle, hvad før ham også Walpole og Harley havde fået. De, der måtte bløde, var direktørerne og de betroede funktionærer. De kom alt ialt af med noget over £ 1.9 millioner⁶⁷).

Bank of England kom igennem krisen uden videre vanskeligheder, og dette er den afgørende forskel mellem Mississippiboblen og Sydhavsboblen. Mississippiboblen *ødelagde den lige oprettede franske statsbank*, og den skabte i Frankrig en mistillid til banknoter, som holdt sig længe. Sydhavsboblen ryddede ud blandt bankiers og bankierselskaber i London, men *Bank of England gik styrket gennem krisen*.

Bank of England har med regeringens og Parlamentets støtte tre gange været i stand til efter suspension af guldindløselighed at føre sterling tilbage til den gamle guldparitet. Første gang var i 1696. Den, der da gik ind for, at man genoprettede guldpariteten, var John Locke. Man kunne efter John Locke ikke være bekendt at narre dem, der lige havde lånt statskassen penge, ved at betale lånet tilbage i en ringere mønt. Skønt der var økonomer og politikere, som gik ind for devaluering, sejrede Locke, og sterling blev revalueret. Anden gang var i 1819. Guldindløseligheden havde da været suspenderet i 22 år. Nu var talsmanden for den ærlige sterling Robert Peel. Tredje gang var i 1925. Finansminister var da Winston Churchill.

Grundlaget for den stærke stilling, som Bank of England havde gennem to århundreder, blev lagt, da banken holdt sig udenfor kreditkrisen i 1720 og undlod at gå med til at holde en vis kurs

på aktierne i Sydhavsselskabet. Heathcote var klogere end John Law. Der blev skrevet økonomisk historie, da Heathcote den 16 november 1720 på førsteminister Sunderlands sidste spørgsmål til ham, om han dog ikke kunne gå ind for at spænde et net under Sydhavsselskabet og dermed under regeringen, blot svarede:

„No, Sir“.

NOTER TIL KAPITEL I.

- 1) Se herom fx Grégoire Cassimatis *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin*, 1931.
- 2) Ernst Andersen *Træk af juraens udvikling*, bd I, 1970, s 252—53, 262, 270—71.
- 3) *Træk af juraens udvikling*, bd II, 1973, s 375—411.
- 4) T P Mac Laughlin har givet en kort redegørelse herfor i *afhandlingen The Teaching of the Canonists on Usury (XII, XIII and XIV centuries)* i *Medieval Studies*, vol I, 1939.
- 5) Mac Laughlin l c s 6—8.
- 6) CPR 1272—81, s 91 (= Calendar of the Patent Rolls).

I *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, 3 del, 1901, har Robert Davidsohn på s 36—39 trykt nogle aktstykker, som skal belyse de toskanske købmænds overtrædelser af rentebestemmelserne i Nîmes i slutningen af 1280'erne. Problemet er dog, om det drejer sig om andet end cahorsini. Navnene på de implicerede tyder vist ikke på, at det drejer sig om købmænd fra de med Camera apostolica samarbejdende toskanske købmandsselskaber. Davidsohn antyder, at Buonsignori var indblandet, men sætter dog selv et spørgsmålstegn derved. Jeg kan ikke se, at der er tale om andet end gætteri. Forbindelsen mellem Buonsignori og Camera var iøvrigt mod slutningen af 1280'erne langt fra så hjertelig som tidligere. Det er muligt, at den Joti Perucii, som er omtalt på s 37, har hørt til selskabet Peruzzi, men dette selskab var i 1289 ikke et af de betydelige.

Det eneste, som man kan slutte af materialet, er vist, at der også i 1289 fandtes samvittighedsløse ågerkarle, men det kan vel ikke overraske. Davidsohn overeksponerer materialets værdi på s VIII i indledningen.

- 7) *Handelstilladelser og beskyttelse* se *Patent Rolls of the reign of Henry III, 1216—1225*, på fx s 384, 472, 492, 523—24, 526—28, 533—38 og 1225—32 s 35, 127, 144, 182. De her omtalte de Lard er kendt fra Champagnemarkederne. Om lån fra Cahorskøbmænd til Edward I se det af E A Bond på s 280—81 i *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*, bd 28, 1840, gengivne aktstykker. Der er her tre små lån fra købmænd i Cahors, idet Caurc', Caurce og Cauz er forvanskning af Cadurcum, byens navn fra romertiden. Aktstykket vedrører år 1280.

Cahorskøbmændenes del i uldhandelen i højmiddelalderen er berørt i den herom foreliggende omfattende litteratur.

- ⁸⁾ Se fx Camille Piton *Les Lombards en France et à Paris*, 1—2, 1892—93, Léon Gauthier *Les Lombards dans les Deux-Bourgognes*, 1907, Poul Morel *Les Lombards dans le Hainaut et la Flandre française*, 1908, Georges Bigwood *Le Régime Juridique et Économique du Commerce de l'Argent dans la Belgique du Moyen Âge*, bd I, 1921, s 438 f, og Raymond de Roover *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, 1948, s 99 ff.
- ⁹⁾ Raymond de Roover *The Rise and Decline of the Medici Bank (1397—1494)*, 1963, s 14.
- ¹⁰⁾ Om lovligheden af salg med genkøbsret se fx R Génestal *Rôle de Monastères comme Établissements de Credit*, 1901, s 80, og W Endemann *Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, bd II, 1883, s 339.
- ¹¹⁾ Génestal I c s 120—56 og fx Pierre Petots artikel *La constitution de rente aux XIIe et XIIIe siècles dans les pays coutumiers* s 59—81 i *Publications de l'Université de Dijon*, fasc 1, 1928, med henvisninger, især i noterne, til en omfattende literatur.
- ¹²⁾ Abbott Payson Usher *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, 1943, s 135—75.
- ¹³⁾ Jfr de tabeller, som Usher har trykt I c s 158, 160 og 161 vedrørende Douai, Køln og Basel.
- ¹⁴⁾ *Genueser Finanzwesen*, I—II, 1898—99.
- ¹⁵⁾ *Historiae Patriae Monumenta*. Genudgivet i 1935 i fyldigere og mere korrekt skikkelse i *Regesta Chartarum Italiae II Cartolare di Giovanni Scriba I—II*. Jfr bd I s 32, 274, om commenda s 37, 39, 62 osv.
- ¹⁶⁾ Reinhard Heynen *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, 1905, s 86—124.
- ¹⁷⁾ *The Journal of Economic History*, VII, 1946, s 163—65.
- ¹⁸⁾ *Notai liguri del secolo XII*, I, Oberto Scriba di Mercato (1190), 1938, s 223.
- ¹⁹⁾ Florence Edler i artiklen *Éclaircissements à propos des considérations de R Davidsohn sur le productivité de l'argent au moyen âge* i *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXX, 1937, s 378.
- ²⁰⁾ Trykt på s 69—72 i Kervyn de Lettenhoves *Lettres et négociations de Philippe de Commines*, 1867—74, bd II.
- ²¹⁾ Commines mellemværende med Medici har givet anledning til en del undersøgelser. Se om emnet Raymond de Roover *The Rise and Decline of the Medici Bank (1397—1494)*, 1963, på s 102—03, hvor der også er henvist til forskellige bøger og artikler, hvor problemet *discrezione* til døgnen er drøftet.

- ²²⁾ E Jordan i artiklen *La Faillite des Buonsignori* i *Mélanges Paul Fabre*, 1902, s 417, 421—22.
- ²³⁾ Yves Renouard *Les Relations des Papes d'Avignon et des Compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, 1941, s 59 note 55, s 584, s 586 f.
- ²⁴⁾ Robert Davidsohn *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, 3 del, 1901, s 2.
- ²⁵⁾ Jules Piquet *Des banquiers au moyen âge. Les templiers*, 1939, s 72—75, 78—81.
- ²⁶⁾ Mac Laughlins i note 4 citerede artikel s 140—43.
- ²⁷⁾ William Endemann i *Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, bd II, 1883, s 241 ff. Endemanns grundsyn med hensyn til den kanoniske rets indflydelse på udviklingen af kreditforholdene i høj- og senmiddelalderen kan der ikke med føje fremsættes kritik imod. Det, der kan kritiseres, er hans metode, der dog i nogen grad er bestemt af, at man da ikke havde publiceret ret meget kildemateriale, og fremstillingens vidtløftighed samt hans noget mangelfulde forståelse af merkantile forhold.
- ²⁸⁾ *Patent Rolls of the reign of Henry III*, 1216—1232, s 514—15.
- ²⁹⁾ Davidsohn l c s 4 sammenholdt med CLR 1226—40, s 196 (= *Calendar of the Liberate Rolls*). Dette bind er først trykt i 1916.
Davidsohn har s 9 og s 11 nogle andre eksempler på, at der ved misligholdelse skulle betales det dobbelte.
- ³⁰⁾ CPR 1247—57, s 330 (= *Calendar of the Patent Rolls*).
- ³¹⁾ CPR 1247—57, s 562—63.
- ³²⁾ CPR 1258—66, s 71.
- ³³⁾ Bond i den i note 7 citerede afhandling s 227—29.
- ³⁴⁾ *Collection de documents inédits, sur l'histoire de France. Première série. Les Olim*, bd II, 1842, s 128—29. Jfr Jules Piquet l c s 55.
- ³⁵⁾ CPR 1292—1301, s 508 og 585, 1301—07, s 37 og 262. Bond l c s 293, 302, 306 og 313. CPR 1343—45, s 467.
- ³⁶⁾ *Bulletin of the Institute of Historical Research*, bd 22, 1949, artiklen *Materials for the study of Edward III's credit operations*, 1327—48, s 105 ff, især s 118—22. Fryde oplyser ikke, om lånet blev ydet før eller efter, at pennyens vægt i 1343 blev nedsat fra 22.5 til 20.3 grain Troy, og man kan derfor ikke uden videre gå ud fra, at Hansekøbmændene tjente på denne lånetransaktion.

NOTER TIL KAPITEL II.

- ¹⁾ Se om kreditbreve E A Bond *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*, bd 28, 1840, s 216—19, Adolf Schaubes *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, 1906, s 393 ff, Jules Piquet *Des banquiers au moyen âge. Les templiers*, 1939, s 84—88, Yves Renouard *Les Relations des Papes d'Avignon et des Compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, 1941, s 190—91, R J Trimble *The Law Merchant and the Letter of Credit* i *Harvard Law Review*, bd 61, 1948, s 981—1006, Raymond de Roover *L'Evolution de la Lettre de Change XIV—XVIIIe siècles*, 1953, s 90—91, og *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397—1494*, 1963, s 135—37.

Teksten af kreditbrevet fra 1202 kan efterses i *Rotuli Litterarum Patentium*, vol I, pars I, 1835, s 4 spalte 2. Allerede Bond var opmærksom på det og på, at der i dette bind, som vedrører årene 1201—1216, findes mange andre generalkreditbreve.

- ²⁾ Abbott Payson Usher *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, 1943, s 7—8, 21—23.
- ³⁾ Jules Piquet l c s 72—76.
- ⁴⁾ Schaubes l c.
- ⁵⁾ *Foedera, Conventiones, Litterae et cujusunque generis Acta Publica inter Reges Angliae et alios quosvis Imperatores, Reges, Pontifices, Principes vel Communitates* ved Rymer og Sanderson. Udgaven ved Clarke og Holbrooke. Bd I, 1816, s 271.
- ⁶⁾ Trykt allerede i 1840 af Bond på s 265 i det i note 1 nævnte værk.
- ⁷⁾ Se fx CPR (= *Calendar of the Patent Rolls*) 1247—58 s 131, 184, 189, 198, 221, 228, 498, 515, 520, 557, 559, 562—63, CLR (= *Calendar of the Liberate Rolls*) 1251—60 s 31, 116, 121, 157.

Beskyttelsesbrevet til Mainectus Spinae og socii se CPR 1247—58 s 48. Allerede den 9 okt 1234 havde alle købmænd fra Florenz fået to års handelstilladelse og beskyttelse, se CPR 1232—47 s 74. Fornyet beskyttelsesbrev se CPR 1258—66 s 173.

- ⁸⁾ Huguccio Simonetti fik den 16 sept 1242 handelstilladelse og beskyttelsesbrev se CPR 1232—47 s 303. Gerardus Riccobaldi se CPR 1232—47 s 471.
- ⁹⁾ Se CLR 1226—40 s 196 (23 jan 1233), CPR 1232—47 s 21 (11 juli 1233), CLR 1226—40 s 246, 251 (23 april 1235), CLR 1226—40 s 271 (20 maj 1237), CLR 1240—45 s 309 (13 juni 1245), CLR 1251—60 s 31 (27 febr 1252), CPR 1247—58 s 131 (27 febr 1253).

Som anført af E Jordan s 12 i *De mercatoribus Camerae Apostolicae saeculo XIII*, 1909, er Aymerius Cosse omtalt i benådnin-gen i 1263 af socii i Scalaselskabet. Se herom også interessante aktstykker af 12 maj, 15 sept og 31 okt 1263 trykt af Robert Davidsohn i *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, 3 del, 1901, s 1517.

- ¹⁰⁾ Schaube l c s 407—09. CPR 1216—25 s 448, 1225—32 s 133.
- ¹¹⁾ CLR 1240—45 s 309, ordre af 13 juni 1245 om udbetaling af 100 engelske pund til socii til Spillatus og hans partnere i Florenz. CPR 1247—58 s 498, hvor der i 1256 tales om Spiliati socii. Afgørende et dokument af 19 novb 1306, jfr Davidsohn l c s 98. Thomas Spiliati omtales som filius quondam Spilliati.
I CPR 1247—58 s 514 omtales Mainectus Spinae som socius til Spillatus Cambii.
- ¹²⁾ Se fx CPR 1232—47 s 272, 282, 452, 470—71, 1247—58 s 90, 130, 180, 184, 189, 195, 228. CLR 1245—51 s 306, 1251—60 s 31. Rymers Foedera I s 279.
- ¹³⁾ Schaube l c s 405—07.
- ¹⁴⁾ Les Registres de Gregoire IX, II nr 3836. Allerede på dette tidspunkt omtales Bernardus Prosperini som Bonifacius's socius.
- ¹⁵⁾ Angelerius Solaficu se E Jordan *De mercatoribus Camerae Apostolicae saeculo XIII*, 1909, s 10, Schaube l c s 406. Les Registres de Gregoire IX, I nr 2391 (campsor noster) og 2727, CLR 1226—40 s 243, betalingsordre af 8 novb 1236 til Angelerius Solaficu og hans socii i anledning af lån ydet til en engelsk magister. Note i marginen „pro campsoribus domini pape“.
Montaninus se Les Registres de Gregoire IX, I nr 844 (år 1232), II nr 3242 (devotus noster) (år 1236), nr 3278 (devotus papae) og nr 3599 (ipsius papae famlliaris) (år 1237).
Reynerius Rollandi se Les Registres de Gregoire IX, I nr 844 (år 1232), II nr 3242 (år 1236) og 3599 (år 1237), CLR 1226—40 s 236 (år 1237), Schaube l c s 406, 431 og 435.
- ¹⁶⁾ Bosculus Albertini og Gentilis Gentil' er omtalt sammen med Fredericus Rollandi i CPR 1232—47 s 282. Tilladelse til ophold og handel i England „as they did in times past“. Bramanzonus Bonincontri se CPR 1232—47 s 470, lignende tilladelse af 23 jan 1246 og med samme tilføjelse „as he did in times past“, jfr lånet på s 471. Her er Jacobus Bonincontri med.
- ¹⁷⁾ CPR 1247—58 s 90 viser, at Jacobus Offreduch' og Reynerius Barboti i 1251 gav et lån og samtidig sikrede sig uld fra Cotswolds — den bedste i England — for 6 år.
CPR 1232—47 s 272. Den 13 febr 1242 fik Fredericus Rollandi og hans socii tilladelse til at låne klostret i Rochester 225 mark sterling, formentlig også som led i en uldkontrakt.

At Buonsignori drev en omfattende handel på Champagne-markederne med såvel varer som penge, fremgår af aktstykker vedrørende en Roffredus Bramanzoni, der var socius i Buonsignori, og som alene i marts 1253 i Genua afsluttede i hvert fald 12 kontrakter om omveksling af valuta. Se Raymond de Roover *L'Évolution de la Lettre de Change XIV—XVIIIe siècles*, 1953, s 33, note 49 med henvisninger.

- ¹⁸⁾ CPR 1272—81 s 129, dokument fra 1276 med referat af notardokument fra 1262.
- ¹⁹⁾ Jordan l c s 12—13, 15—16.
- ²⁰⁾ Davidsohn l c s 26. Selskabet hed da *societas domini Jacobi Becchi et Ughonis Spinae*.
- ²¹⁾ Se fx CPR 1247—58 s 515, 520, 562. Der kan citeres mange andre steder. Broderen Spinellus hed vistnok Hugo eller Huguccio, og der har måske været tale om tvillinger, som har haft samme navn eller dog navne så tæt op ad hinanden, at kælenavne blev nødvendige.
Huguccio Simonetti levede endnu den 19 aug 1269, se CPR 1266—70 s 363.
- ²²⁾ Rymers *Foedera* I s 378. Det blev indskærpet, at der ikke måtte tages ulovlige renter, *usuris omnino cessantibus*. Skrivelsen er således et af mange beviser for, at paverne forlangte renteforbudet overholdt.
- ²³⁾ De grundlæggende undersøgelser af det i franske arkiver beroende materiale om Tempelriddernes finansforretninger se Léopold Delisle *Mémoire sur les opérations financières des Templiers*, 1889. Se endvidere Jules Piquet *Des banquiers au moyen âge. Les Templiers*, 1939. Ludvig den frommes opsamling af krigskasse og anvisninger på Tempelridderne er studeret af A E Sayous, jfr noter hos Piquet.
- ²⁴⁾ Delisle l c s 6, s 73 ff. Jfr s 139—40.
- ²⁵⁾ Yves Renouard *Les Relations des Papes d'Avignon et des Compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378* s 537 med påberåbelse af Schäfer. Tilfældet er fra 1374. Aloys Schulte *Die Fugger in Rom 1495—1523*, I—II. I s 24 og 33. II s 5 og 11.
- ²⁶⁾ Piquet l c s 76—80.
- ²⁷⁾ Renouard l c s 516 med bilag.

Georg Schneider nævner på s 37 i sin store afhandling i Schmollers *Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen*, bd 17, 1899, s 1 ff *Die finanziellen Beziehungen der florentinischen Bankiers zur Kirche von 1285 bis 1304* to eksempler på omkostningerne ved i 1286 at overføre Cameras indtægter fra Ungarn og Polen til Rom. Overførslen blev foretaget af Alfani i Florenz, et selskab, som drev varehandel i dette område. I det første tilfælde,

der alene vedrørte Ungarn, var provisionen i følge Schneider ca 12¼ %, i det andet, der vedrørte Ungarn og Polen, ca 25 %.

Disse eksempler er de eneste, som Schneider har fundet på såkaldte „provisioner“. De er atypiske og viser kun, at det i 1286 var forbundet med store bekostninger for Camera at få indtægter hjem fra områder, hvor der ikke var et veludviklet net af filialer og korrespondenter. Beløbenes størrelse tyder efter mit skøn på, at der, i hvert fald i det sidste tilfælde, ikke blot var tale om betaling for transport mv, men også under en eller anden form om vederlag for kreditgivning til Camera.

Schneiders afhandling, som er en af de første, der er skrevet om de toskanske købmandsselskabers virke i slutningen af det 13 århundrede, er ikke helt uden interesse idag. Han har således ud fra oplysninger i Vatikanarkivets materiale fundet ud af, at allerede medio 1280'erne havde Mozzi, Spini, Alfani og Pulci filialer i Bruges, at Franzesi i 1281 havde en repræsentant i Paris, og at Spini, Mozzi, Scali, Cerchi, Bardi og Chiarenti mod slutningen af det 13 århundrede var repræsenteret i Paris. Men blot et flygtigt gennemsyn af afhandlingen viser, at den er fuld af fejl og sammenblandinger og skrevet på grundlag af et alt for flygtigt studium af selv trykte kilder.

Jordans i note 15 ovenfor nævnte afhandling hviler på en grundigere benyttelse af Vatikanarkivets trykte materiale, men er for så vidt også forældet idag i mange henseender, idet Jordan ikke gjorde brug af det materiale, der findes i de engelske arkiver. Det var, da han skrev sin afhandling, kun publiceret i begrænset omfang. Af mit afsnit om de toskanske købmandsselskabers London-filialer kan man se, hvor meget uudnyttet materiale der er blot i de trykte kilder.

- ²⁸⁾ De seneste undersøgelser af forholdet mellem Avignonpaverne og købmandsselskaberne er foretaget af Renouard i det lige nævnte værk, som er en disputats. Der er her meget udførlige oplysninger om og henvisninger til ældre litteratur og til kilderne. Der henvises navnlig til s 32—36, 57—60, 94—98, 129 ff, 169—85, 512—25, 570—83.
- ²⁹⁾ E Jordan i det i note 15 citerede værk s 39—41.
- ³⁰⁾ Roberts L Reynolds A Business Affair in Genoa in the Year 1200 i Studi di Storia e Diritto in onore di Enrico Besta, II, 1939, s 167—81.
- ³¹⁾ Usher i det i note 2 citerede værk på s 242.
- ³²⁾ Rymers Foedera I s 316 f.
- ³³⁾ Rymers Foedera I s 336.
- ³⁴⁾ Rymers Foedera I s 330, 342, 371, 378.

³⁵⁾ Adolf Gottlob Die päpstlichen Kreuzzugs-Steuern des 13 Jahrhunderts, 1892, s 90—93. Jordan I c s 75.

³⁶⁾ Schneider s 48—60 i den i note 27 nævnte afhandling, hvor der også er visse oplysninger om størrelsen af de af selskaberne mod slutningen af det 13 århundrede ydede embedslån.

Lyonertienden er behandlet af mange historikere, men man savner stadig en gennemgribende undersøgelse. For Englands vedkommende findes der nogle oplysninger hos William E Lunt i *Financial Relations of the Papacy with England to 1327, 1939*, s 641 ff.

Regnskabsaflæggelsen for Danmarks vedkommende se Danmarks Riges Breve, 2 række 3, nr 33. Af slutbemærkningen i opgørelsen kan man se, hvad man også ved fra andre kilder, at en del af det i Danmark og Sverige indsamlede beløb blev brugt til via købmændene at indfri et lån på 15.600 uncier guld, som var ydet til Karl af Anjou af købmandsselskabet Johannes de Crusalis i Montpellier. De danske og de svenske gejstlige kom herigennem til at betale deres skærv til dækning af Karls forgæves forsøg på at generobre øen Sicilien.

³⁷⁾ Armando Saponi La crisi delle compagnie mercantili dei Bardi e Peruzzi, 1926, s 174.

⁶⁸⁾ Renouard I c s 198—200, 230.

³⁹⁾ Raymond de Roover The Rise and Decline of The Medici Bank, 1397—1494, 1963, s 3.

⁴⁰⁾ Renouards tabeller viser meget om selskabets virksomhed, men der savnes en dyberegående undersøgelse af arkivmaterialet vedrørende Alberti antichi. Luigi Passerini har skildret slægten i Gli Alberti di Firenze, 1869—70, 1—2.

Renouard har nogle bemærkninger om selskabet på s 157—60 i *Les Hommes d’Affaires Italiens du Moyen Age*, 1949. Det menes, at Nicolo di Jacobo degli Alberti, som var den drivende kraft i selskabet 1369—77, ved sin død efterlod sig 340.000 floriner. Dette er dog nok i overkanten, men han var meget rig.

⁴¹⁾ Enrico Bensa Francesco di Marco da Prato, 1928, og Iris Origos letløbende fremstilling i *The Merchant of Prato*, Francesco di Marco Datini, 1957.

⁴²⁾ Roover I c s 35—37. Jfr Gene A Bruckers artikel The Medici in the Fourteenth Century i *Speculum*, bd 32, 1957, s 1—26, med forskellige oplysninger om stamfaderen Biccis beskedne kår.

⁴³⁾ Roover I c s 208, 267, 295.

⁴⁴⁾ Roover I c s 47, 55, 69, 209.

⁴⁵⁾ Lorenzo il magnifico tilegnede sig i 1478 53.643 guldfloriner, som tilhørte to mindreårige slægtninge, som han var værge for. Han måtte i 1485, da de blev myndige, have henstand med tilbagebeta-

lingen. Desuden lånte han på dette tidspunkt eller senere af sig selv som forvalter af bystatens midler et stort beløb 5: han stjal midler af statskassen. Rigtigheden af den beretning herom, der findes hos en historieskriver, er vel blevet draget i tvivl, og da Medicierne vistnok efter 1512, da de kom til magten igen, sørgede for at få destrueret alt kompromitterende materiale, var der længe intet bevis for, at det var rigtigt, at Lorenzo for at klare sit selskab stjal statsmidler. Der er imidlertid nu i Strozzipapirerne fundet et dokument, som viser, at beretningen er rigtig. Jfr Roover l c s 366—67.

Da spørgsmålet om årsagerne til, at Medicierne gik ned, ikke har andet end perifer berøring med mit emne, har jeg ikke fundet anledning til at gå dybt ind på dette. Herom må henvises til Roover, som igen har en del henvisninger til litteraturen herom.

- ⁴⁶⁾ Frederic C Lanes artikel *Venetian Bankers, 1496—1533. A study in the early stages of deposit banking* i *Journal of Political Economy*, bd 45, 1937, s 187—206.

Hovedårsagerne til Venedigs vanskeligheder var den nedadgående Levanthandel og krigsudgifter, men også den måde, hvorpå disse financieredes, var medvirkende til at forøge de finansielle vanskeligheder. Venedig fortsatte med tvangslån længe efter, at andre bystater var holdt op med at bruge denne fra højmiddelalderen stammende praksis. I 1478 standsede man betaling af renter vedrørende monte vecchio, jfr foran s 40. Få år derefter begyndte man på en frisk med et monte nuovo, idet der foreløbig betaltes borgerne rente af andele i dette. Da andele kunne overdrages ved omskrivning i bøgerne, skaffede de, der skulle indbetale beløb, sig ofte midlerne dertil ved at sælge andele for tidligere indbetalte beløb.

Hvis der ikke var tilstrækkeligt med købere i markedet, kunne dette udbud presse kurserne på andele, specielt naturligvis i monte vecchio, der ikke gav rente, meget langt ned. Kursen på andele i monte vecchio var i 1499 5¼. Kursen på andele i monte nuovo var i året 1500 nede i 52, selvom der blev betalt rente. Efter Cambrai-alliancen måtte Venedig i 1509 med ryggen mod muren indstille betaling af renter også af andele i monte nuovo.

Under sådanne forhold kan der ikke drives normal bankier-virksomhed. Garzoni, som var stiftet i 1430, Lippomani, som var fra 1480, og Pisani, der var oprettet i 1475, standsede i 1499—1500. Det eneste af de venetianske lokalbankierselskaber, som overlevede bankkrisen, var Agostini, som var det mindste. Det gik ned nogle år derefter. Selskaberne var ikke store selskaber som Medici og Fuggerne. Lane har anslået deres sammenlagte deposita i 1498 til lidt over 1 million dukater.

Pisani viste sig at være solvent, og det begyndte igen fra 1504. Selskabet havde en del forretning, bla fordi det købte sølv af Fuggerne. Den ledende kraft, Alvise Pisani, lagde sig nu efter at drive bankiervirksomhed på en uortodoks måde, men herom må henvises til Lane.

- 47) John U Nef i *The Cambridge Economic History of Europe*, bd II, 1952, *The Boom in Mining and Metallurgy, 1460—1530*, på s 469 ff. Léon Schick *Un grand homme d'affaires au début du XVIe siècle* Jacob Fugger, 1957, s 8—9, s 253 ff.
- 48) Schick l c s 21—26 med henvisninger.
- 49) Schick l c s 25, 41—46, 89—95, alt med henvisninger i noter. Schick — og andre — overvurderer dog noget de vanskeligheder, som Melchior von Meckaus død fremkaldte i 1509. Jacob Fugger kunne rejse penge i 1509 som i 1519. Problemet har været et renteproblem, for der har været grænser for, hvad Melchior von Meckau kunne tillade sig at oppebære som gevinstandel.
- 50) Se om Ungarn navnlig Schick l c s 101—19, 207—23, Tyrol s 137—60.
- 51) Aloys Schulte *Die Fugger in Rom 1495—1523*, I—II, 1904 (kulegravning med mange detailller).
- 52) Schulte l c s 131—33. Richard Ehrenberg *Das Zeitalter der Fugger*, I—II, 1896, i I s 98—99. Schick l c s 132.
- 53) Ehrenberg l c I s 100—110, Schick l c s 161—84.
- 54) Ehrenberg l c I s 122—25, Schick l c s 246—47.
Den nyere Fuggerliteratur er meget omfattende. Schick har en bibliografi s 301—309. Den her omtalte Götz von Pölnitz, som var knyttet til Fuggerarkivet, har senere skrevet endnu mere om Fuggerne.
- 55) Usher s 269—72 i det i note 2 nævnte værk.
- 56) Usher l c s 272—73.
- 57) Usher l c s 278—82, 369—90. To serier perpétuités med rente 6¼ og 5½ % blev konverteret til 5 %, og der var i realiteten tale om en tvangskonvertering, jfr s 387.

Der er een ting, som Usher går let hen over i afsnittet om Barcelonasparkassen, nemlig hvor meget sparekassen betalte som vederlag til deponenterne, og om vederlag blev betalt som en slags *discrezione* eller som en rente. Det sparsomme materiale indeholder vel intet nærmere derom. Efter de oplysninger, som Usher giver på s 238 om den i 1251 gennemførte lovgivning, er det måske et spørgsmål, om rentebestemmelserne i den kanoniske ret i begyndelsen af det 15 århundrede var i kraft i Katalonien. Jeg skal ikke forfølge problemet.

⁵⁸⁾ Spørgsmålet er drøftet af mange historikere i tidens løb, men jeg begrænser mig til at henvise til Renée Doehaerd *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont, d'après les archives notariales génoises aux XIIIe et XIVe siècles*, 1941, se Institut historique belge de Rome, études d'histoire économique et sociale, bd II—IV.

⁵⁹⁾ Raymond de Roover *L'Évolution de la Lettre de Change XIV—XVIIIe siècles*, 1953, s 45 ff. Gennem henvisningerne i denne bog kan de, der er interesserede deri, finde frem til, hvad Roover tidligere har skrevet om middelaldertratten.

Læseren vil også ved studium af Roover finde frem til den omfattende ældre literatur om vekslens oprindelse skrevet af forfattere som Biener, Pardessus, Lastig, Lattes, Endemann, Goldschmidt, Schaube osv. Meget af dette er nu forældet, men naturligvis ikke det hele. Størst interesse har stadig Endemanns udviklinger om kanonisk rets rentedoktrin, men de må tages cum grano salis. Jfr note 27 til kapitel 1.

Mange af de ældre retshistorikere var ikke klar over, at hovedformålet med tratter var at undgå at sende specie, og at der ofte var tale om kreditgivning.

⁶⁰⁾ Findes som inkunabel på Det kongelige Bibliotek. Man finder teksten lettere på s 60 i Balduin Penndorfs bog fra 1933 *Luca Pacioli Über die Buchhaltung*.

⁶¹⁾ Skønt flere forfattere, fx Sieveking, allerede i slutningen af det 19 århundrede har henledt opmærksomheden på en regnskabsbog fra Genua, der er ført efter princippet i det dobbelte bogholderi allerede i 1340, optræder Luca Pacioli stadig i leksika og i lærebøger i bogholderi som den, der har opfundet dobbelt bogholderi. Det er og bliver forkert, også fordi Luca Pacioli kun gengav et kendt system.

Man kan ikke afgøre, om der i 1340 var købmandsselskaber i Florenz, der kendte systemet. Det var ret længe om at trænge igennem i Florenz. Bogholdere var også da ret utilbøjelige til at gå til ændringer i et indarbejdet system. Forskellen mellem et godt enkelt bogholderi, der er ordentligt ført, og dobbelt bogholderi er da heller ikke så afgørende, som det ofte gøres gældende. Se om handelsselskabernes bogholderi navnlig Raymond de Roovers artikel *The Development of Accounting prior to Luca Pacioli according to the Account-books of Medieval Merchants* i *Studies in the History of Accounting*, 1956, s 114—74.

Den omstændighed, at regnskabsbogen fra 1340 vedrører Genua, er ikke bevis for, at dobbelt bogholderi er en genuinsk opfindelse. Jeg er tilbøjelig til at tro, at opfindelsen er gjort i Venedig. B G Niebuhrs hypotese om, at det dobbelte bogholderi var kendt allerede i oldtiden, udkastet i en udgave fra 1820 af

nogle fragmenter af retstaler af Cicero Pro Fontejo og Pro Rabi-rio, er der idag ikke nogen, der tager højtidelig. Jeg er tilbøjelig til at tro, at Niebuhr ikke var klar over, hvad princippet i dobbelt bogholderi går ud på.

- ⁶²⁾ Bond s 311—12 i det i note 1 omtalte værk, tre udbetalingsordrer til Bardi, Scali og Peruzzi fra 1323, hvor 1.000 mark sterling mod-svarer 3.952 floreni auri de Florentia. Af CCR (= Calendar of the Close Rolls) 1323—27 s 207 kan man se, at kongens guldsmed havde betalt £ 100 for 600 floriner købt til kongen.
- ⁶³⁾ Rymers Foedera II pars II s 789—90. „Pro floreno tres solidi et sex denarii“. Jfr CPR 1327—30 s 513.
- ⁶⁴⁾ Af Rymers Foedera II pars II s 864 kan man se, at en omveksling af kongens tribut til paven i juli 1333 fandt sted til kurs 1 florin = 40 pence. Enkelthederne er uklare. Der kan være tale om gammel kurs, men der kan også ligge en kreditydelse i kursen.
- ⁶⁵⁾ Rymers Foedera II pars II s 984, 985, 991—92. Se også CPR 1334—38 s 508.
- ⁶⁶⁾ Rymers Foedera II pars II s 1081, jfr CCR 1339—41 s 540, 557. Bond I c s 324.
- ⁶⁷⁾ CCR 1339—41 s 198.
- ⁶⁸⁾ Se fx CCR 1339—41 s 510, 557, 622, 660. Rymers Foedera II pars II s 1178.
- ⁶⁹⁾ Rymers Foedera II pars II s 1124. Der er to lån i florentinske floriner på ialt 59.000. Desuden tre lån i écus på ialt 12.756. Disse skal, jfr kursangivelsen på s 1108 medio, omregnes i forholdet 3 écus = 2 florentinske floriner. Da beløbet er omregnet til £ 11.720 og 2 sh, hvilket er 2.812.824 pence, kan man ved at divi-dere med 78.134 se, at det er nøjagtig kurs 1 florin = 36 pence.
- ⁷⁰⁾ Se Frydes i note 36 til kapitel 1 anførte artikel, hvor Fryde på s 106 i note 2 kort omtaler og vurderer ældre undersøgelser. Van-skelighederne beror bla på, at Liberate Rolls for hele denne pe-riode ikke er udgivet. Frydes kritiske bemærkninger, der kan sammenfattes derhen, at der må tages hensyn til det utrykte ma-teriale, er naturligvis velbegrundede, men det er nok et spørgsmål, om man nogensinde kan få et tilfredsstillende overblik over Ed-ward III's meget spegede finansforretninger. Emnet er også berørt af Henry Stephen Lucas i *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326—1347, 1929*, se navnlig s 204—19, 292, 300—309, 352—58, 427—37.

Forholdet mellem pennynen og florineren for tiden før 1323 har jeg ladet ligge, men jeg gør opmærksom på, at Edward I i det i Rymers Foedera I pars I på s 691 omhandlede aktstykke har angivet omregningsforholdet som „sex Florenos pro marca“. Det vil sige, at en florin blev sat til ca 27 pence. Men man kan ikke

med sikkerhed afgøre, om det drejede sig om florentinske floriner. Hvis der var tale om franske floriner, svarer kursen vist nogenlunde til, at en florentinsk florin var det samme som 40 pence.

- ⁷¹⁾ Fuggernes sælgerkurs for dukater mod rhinske gylden var i 1506 1 dukat de Camera = 1.4 rhinske gylden, jfr Schulte I s 44 i det i note 2 citerede værk og Schick i det i note 47 citerede værk på s 129 note 3 (357.5 dukater = 500 rhinske gylden). Fuggernes sælgerkurs var i 1514 den samme, jfr Schulte I c I s 54, 98 og 104, II s 94.

Da kejser Maximilian i 1511 havde fået den idé, at han også ville være pave, gik han tilsyneladende ud fra en kurs på 1 dukat = 1.33 gylden. Dette er blevet brugt som argument imod ægt-heden af et brev fra Maximilian, jfr Schulte I s 53—54.

Forudsat at der ikke mellem 1511 og 1514 blev foretaget ændringer i disse dukaters og gyldens guldindhold og vægt, kan forklaringen på kursforskellen være, at kurs 1 dukat = 1.33 gylden er købmandsbankierselskabernes køberkurs for dukater mod afgivelse af rhinske gylden. Hvis et selskab fx Fuggerne skulle have ydet det kæmpelån, der var tale om, kunne de ved at yde det i dukater og betinge sig, at dukaterne blev omvekslet gennem dem til kurs 1 dukat = 1.33 gylden, lovligt straks have sikret sig en kursfortjeneste på 5 %.

Schick, som var købmand, var lige ved at se problemet, jfr s 129 note 5, hvor han ud fra et eksempel hos Schulte taler om en „normalkurs“ i 1509 på 100 dukater de Camera = 126.66 rhinske gylden. Jeg vil tro, at man ved grundigt at gennemarbejde Fuggernes arkiv med henblik på deres lånetransaktioner over landegrænser vil kunne få en del materiale til belysning af problemet, men da dette kræver længere tids ophold i udlandet, har jeg måttet lade det ligge.

NOTER TIL KAPITEL III.

- ¹⁾ Marcelin Vigne *La Banque à Lyon du XVe au XVIIIe siècle*, 1903, s 169.
- ²⁾ Vigne l c s 65—66, 169.
- ³⁾ Grundlæggende undersøgelser af F Bourquelot i *Études sur les foires de Champagne*, I—II, 1865, trykt i *Mémoires présentés par divers Savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut de France*, nr 2 sér 2, vol V. Senere undersøgelser se fx bibliografien s 612—13 til O Verlindens artikel i *The Cambridge Economic History of Europe*, bd II, 1963, s 126—34.
- ⁴⁾ Richard Ehrenberg *Das Zeitalter der Fugger*, 1896, II s 84 ff. Historien beror på en misforståelse, nok fordi man kaldte børsen i Lyon *le change* eller *la banque*. Offentlige banker hører til en noget senere periode. Om børsen, derunder børsen i Antwerpen, se Ehrenberg l c I s 69—82.
- ⁵⁾ Ehrenberg l c II s 94—95.
- ⁶⁾ Nyere værker om Antwerpen se fx J A Goris *Étude sur les Colonies Marchandes Meridionales à Anvers de 1488 à 1567*, 1925, Jakob Strieder *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, 1930, Hans van Werveke *Bruges et Anvers. Huit Siècles de Commerce Flamand*, 1944, Émile Coornaert *Les Français et le Commerce International à Anvers. Fin du XVe—XVIe siècle*, I—II, 1961, Herman van der Wee *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth—sixteenth centuries)*, I—III, 1963.
- ⁷⁾ Raymond de Roover *L'Évolution de la Lettre de Change XIV—XVIIIe siècles*, 1953, s 124—25.
- ⁸⁾ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, artiklen *usure* i bd XV, 2, 1947, på spalte 2373—74. Jakob Strieder *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*, 1914, s 120—21 med anmærkninger.
- ⁹⁾ Benjamin N Nelson *The Idea of Usury*, 1949, s 69, s 75 med noterne 4—5.
- ¹⁰⁾ Roover l c s 125.
- ¹¹⁾ Benjamin N Nelson, l c s 62. Axel Rubow *Renteforhold i Danmark i tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov*, 1914, s 39—42. Rubow havde ikke sat sig ordentligt ind i den kanoniske rets bestemmelser om renter. Jeg har ikke fundet anledning til at gå ind på hans udviklinger eller til at polemisere imod dem. Geneveloven se Benjamin N Nelson l c s 79.

- ¹²⁾ Typisk Carl Thalbitzers artikel Clearinghouse i *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2 udgave, bd 5, 1916, s 59. Thalbitzer gør opmærksom på, at clearing var kendt i Amsterdam, men har intet om Lyonclearingerne.
- ¹³⁾ Claude de Rubys *Histoire véritable de la ville de Lyon*, 1604, gentaget og uddybet af mange senere forfattere, se fx Richard Gascon *Lyon et ses marchands (environs de 1520—environs de 1580)*, I—II, 1971, s 240—51. Gascon oplyser på s 244, at man har oplysninger tilbage til 1565 om de i Lyon noterede kurser. De tre noterede kurser blev senere forenklet til een. Gascon har meget udførlige oplysninger om varehandelen i Lyon se herom også Marc Brésard *Les Foires de Lyon au XVe et XVIe siècles*, 1914.
- ¹⁴⁾ Genuesiske købmænd handlede også meget på Lyon, men denne handel var ofte ude for politiske vanskeligheder på grund af Genuas beliggenhed. Genua var den første store by, som blev plyndret af Karl V's tropper, Sacco di Genova i 1522. De tyske købmænds handel på Lyon var også præget af de politiske modsætningsforhold.
- ¹⁵⁾ Ecu de marc var en mønt eller rettere to slags mønter, der i første halvdel af det 15 århundrede blev brugt på markederne i Geneve. Da man i Lyon fra 1462—63 gav sig til at udkonkurrere disse markeder, stjal man konkurrentens mønt til børsbrug, skønt den vistnok ikke længere var en kurserende mønt. Den havde i perioder karakteren af en „ideel“ mønt. Se Raymond de Roover *L'Évolution de la Lettre de Change XIV—XVIIIe siècles*, 1953, s 76—77.
 En af følgerne har været, at det er meget vanskeligt at arbejde med det materiale af valutakurser, som man har fra Lyon fra 1565.
- ¹⁶⁾ Vigne I c s 172 med note 1, Ehrenberg I c II s 141 note 13, Levin Goldschmidt *Universalgeschichte des Handelsrechts*, 1891, s 397 note 42.
- ¹⁷⁾ Ehrenberg I c II s. 155.
- ¹⁸⁾ Se om Simon Ruiz også Henri Lapeyre *Une Famille de Marchands: les Ruiz*, 1955. Simon Ruiz var købmandsbankier i Medina del Campo på Philip II's tid. Han var ikke en af de allerstørste bankiers. Grunden til, at Lapeyre har skrevet så meget om ham, er, at hans arkiv er ret velbevaret.
- ¹⁹⁾ Ehrenberg I c I s 351, Fernand Braudel *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, 1972, s 492 med note 217.
- ²⁰⁾ Earl J Hamilton *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650*, 1934.

Indtil 1519 var det kun guld, der ankom fra de spanske kolonier. Sølv fra Potosi og Meksiko kom først i store mængder, efter

at man havde fundet på bedre metoder til at udvinde sølvet af ertsen. De kvanta, der ankom allerede under Philip II, var meget betydelige, hvad man kan se af Hamiltons tabel på s 42.

Fernand Braudel har udførlige udviklinger om, hvor det spanske sølv havnede og om den „oversvømmelse“, der blev af penge i andre lande. At det spanske sølv og guld var medvirkende årsag til den dyrtid, som der blev klaget over i det meste Europa noget ind i det 16 århundrede, var man længe ikke klar over. Det var Jean Bodin, der først gav udtryk for den tanke, at det var de mange penge, der lavede ulykker. Skriftet herom udkom i 1568, jfr min bog *Træk af juraens udvikling*, II, 1973, s 528. Bodin er faderen til den såkaldte kvantitetsteori. Der har været andre, der var inde på tanken før Bodin, men de gav ikke udtryk derfor i et trykt skrift. Bodin er uomtvisteligt teoriens fader.

²¹⁾ Braudel I c s 511.

²²⁾ Fritz Schulz *Classical Roman Law*, 1961-optrykket, s 626—28. Det er vanskeligt, måske umuligt, at klargøre, hvorledes og hvornår personaleksekutionsreglerne blev modificeret af prætor.

Schulz's bemærkning på s 628 om, at det var romerretten, som banede vejen for moderne rets regler om transport af fordringer, er en af Schulz's mange udokumenterede og ofte urigtige bemærkninger om romerrettens betydning for retsudviklingen i nyere tid. Schulz havde ikke noget videre kendskab til Handelsrettens udvikling.

²³⁾ Abbott Payson Usher *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, 1943, s 45—46. Goldschmidts artikel *Inhaber-, Order-, und Executorische Urkunden im classischen Alterthum* findes i *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Röm Abt* (1889), X, s 385 ff.

²⁴⁾ (a) Dette fremgår klart af den beskrivelse, der er givet af Claude de Rubys på s 499 i det i note 13 anførte værk.

²⁴⁾ (b) Jakob Strieder *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, 1930, s 28—30.

²⁵⁾ Strieder I c s 227. Se iøvrigt numrene 18, 50, 77, 294, 309, 364, 399, 476, 482, 491, 497, 504, 508, 509, 564, 576, 654, 737, 739, 741, 808.

Se også fx oplysningen Ehrenberg I c I s 217, II s 47 om, at da Augsburgselskabet Höchstetter i 1529 var i likviditetsvanskeligheder, cederede det en fordring på 200.000 Carolusgylden, som det havde på det nederlandske hof, til Fuggerne og Jean Marcelis i Antwerpen. Det cederede desuden til Lazarus Tucher fordringer, som det havde på debitorer i Antwerpen og i Portugal.

²⁶⁾ Ehrenberg I c II s 26, s 140. Usher I c s 99, jfr s 97—98. Roover i det i note 7 citerede værk på s 94—95, jfr s. 87—90.

²⁷⁾ Ehrenberg I c II s 141.

- ²⁸⁾ The New Cambridge Modern History, bd II, s 68.
- ²⁹⁾ Jfr s 38. Den forfatter, som har arbejdet mest med kildematerialet vedrørende Compere di San Giorgio, H Sieveking, var klar over, at dette ikke var det første selskab med aktier, se fx Genueser Finanzwesen, II, 1898, s 31 og s 37.
- ³⁰⁾ Jakob Strieder gjorde i Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, 1914, s 110 ff gældende, at bjærgværksselskabet var det ældste selskab med aktier, men dette forsøg på at gøre selskaber med aktier til en tysk opfindelse mislykkedes.
- ³¹⁾ Konrad Haebler Die überseeischen Unternehmungen der Welser und ihrer Gesellschafter, 1903, s 24.
- ³²⁾ Artiklen Partnerships in the trade between Spain and America and also in the Spanish colonies in the sixteenth century i Journal of Economic and Business History, I, 1928—29, s 282 ff.
- ³³⁾ Ehrenberg I c II s 291 ff.
- ³⁴⁾ Se fx Goris s 401—28 i det i note 6 citerede værk.
- ³⁵⁾ N W Posthumus The Tulip Mania in Holland in the years 1636 and 1637 i Journal of Economic and Business History I, 1928—29 s 434 ff.

Antwerpens stærke vækst i første halvdel af det 16 århundrede gav anledning til en del byggespekulation. Hans van Werweke har i det i note 6 anførte værk på s 63—64 nogle bemærkninger om den største byggespekulant i Antwerpen, Gilbert van Schoonbeke.

- ³⁶⁾ Hvad den ellers ret skeptiske Ehrenberg gjorde, jfr Die Amsterdameraktienspekulation im 17. Jahrhundert i Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Dritte Folge, Dritter Band, 1892, s 809—26. Vegas bog er genoptrykt i 1939.
- ³⁷⁾ Om pengeforholdene i Amsterdam i det 17 århundrede se navnlig Violet Barbour Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century, 1950. Med van Dillen som kilde oplyses det på s 24, at af de 320 største deponenter i Amsterdambanken i 1609—11 var mere end halvdelen kommet fra de sydlige provinser.
- ³⁸⁾ Violet Barbour I c s 15.
- ³⁹⁾ Bankens virke er beskrevet af J G van Dillen i artiklen The Bank of Amsterdam på s 79—123 i History of the Principal Public Banks, 1934. Se også Violet Barbour I c s 43—59.
- ⁴⁰⁾ Amsterdambanken udfærdigede hverken rentebærende eller ikke-rentebærende banknoter. Den gav til at begynde med heller ikke kreditter til private. Den ydede til tider Amsterdam kredit, og den gav også kredit til Det nederlandsk-ostindiske kompagni, men det var først mod slutningen af det 18 århundrede, at disse kreditter blev farlige, jfr van Dillens artikel.

Fra 1683 gik banken over til at yde lån mod sikkerhed i depoterede ædle metaller, og herefter ændrede virksomheden karakter. Det blev nu købmændene og bankiererne, som handlede med metallerne, og banken nøjedes med at financiere denne handel, hvad den iøvrigt tjente pænt på.

- ⁴¹⁾ Jfr foran s 187. Når R D Richards i *The Early History of Banking in England*, 1929, på s 3 omtaler Bonvyce som arbejdende i London, må det være Bonvisi. Selskabets hovedsæde lå i Lucca.
- ⁴²⁾ Richards 1 c s 8—9 med noter. Roover antog, at enkelte „guldsmede“ drev bankierforretninger før 1627, jfr s 237—39 i *Gresham on Foreign Exchange*, 1949.
- ⁴³⁾ J Milnes Holden *The History of Negotiable Instruments in English Law*, 1955, s 42—52, Richards 1 c s 44—47. Marius's bog findes ikke på Det kongelige Bibliotek, og jeg har ikke læst den.
- ⁴⁴⁾ Usher 1 c s 103, Roover s 83 ff i det i note 15 citerede værk fra 1953.

Den fremstilling, som Roover giver i dette værk af vekselbrugsens og vekselrettens udvikling i det 17 århundrede, er, når det drejer sig om det relevante, ikke dybtgående. Det relevante er udviklingen i Nederlandene og i England i første halvdel af det 17 århundrede. Medens man hos mange forfattere fx Giulio Mandich finder lange udviklinger om, hvad der er skrevet af posttridentinske forfattere som Scaccia og del Turre, som kogte suppe på de gamle kanonistiske pølsepinde, så er der få udviklinger om den omformning, som vekselbrugen og vekselreglerne var ude for i Nederlandene og i England. Det beror bl a på, at materialet i arkiverne er overvældende. Alene i Amsterdam er der ca 20.000 bind notarprotokoller fra det 17 århundrede, jfr Violet Barbour 1 c s 143.

De literære kilder af interesse er tildels velkendte fx Gerard Malynes *Lex mercatoria*, 1622, Marius's bog fra 1651 og Jacques Savarys *Le Parfait Negociant* fra 1675. Herudover er der en del universitetslæreboøger og håndboøger, der i reglen kun foreligger på latin. Der er desuden to forfattere, som jeg specielt henleder opmærksomheden på, M van Velden og Jan Phoonsen.

M van Velden var ifølge Jöcher en hollandsk jurist, som var virksom omkring 1629 og skrev en bog om fundamentet for vekselordningerne. Det har ikke været mig muligt at få denne oplysning bekræftet eller afkræftet. Det kongelige Bibliotek har 2 udgave, trykt 1647, af den pågældendes bog 't Onderrecht des Wissels ende Wissel-Handeling over Gantsch Christenrijck, men dette er kun en meget vidtløftig fremstilling om vekselkurser og lignende, som har været af interesse for arbitragister og købmænd, som ikke gik af vejen for at tjene på arbitrage. Da det store katalog over bøger i USA's biblioteker endnu ikke er kommet til V, kan jeg ikke med

sikkerhed afgøre, om der er noget om Jöchers beretning. Meget af det, der står hos Jöcher, er upålideligt. Den anførte bog fra 1647 blev i 1669 oversat til tysk.

Jan Phoonsens *Wisselstyl* tot Amsterdam udkom i 1676. Den er genudgivet 1711, 1716 og 1755, og den blev oversat til fransk og tysk. De hollandske udgaver er meget sjældne. Jeg kender kun bogen fra Johann Gottlieb Siegels *Corpus juris cambialis*, 1742, II s 228—368. Det er et meget diffust værk. Phoonsen var næppe jurist, snarere købmand eller mægler.

Endelig kan nævnes, at en engelsk købmand John Scarlett i 1682 udgav bogen *The Stile of Exchanges*. Den findes heller ikke på Det kongelige Bibliotek. Ifølge oplysninger i kataloger er der tale om et samleværk.

- ⁴⁵⁾ Richards I c s 26—35.
- ⁴⁶⁾ Holden I c s 73, 350, Richards I c s 41.
- ⁴⁷⁾ Se herom fx Holden I c s 13, 95, Richards I c s 58—59.
- ⁴⁸⁾ Holden I c s 92.
- ⁴⁹⁾ Richards I c s 159. Richards har udførlige oplysninger om de forskellige slags banknoter.
- ⁵⁰⁾ Holden I c s 63—64.
- ⁵¹⁾ Holden I c s 113—15, Richards I c s 162—63.
- ⁵²⁾ Holden I c s 210.
- ⁵³⁾ John Carswell *The South Sea Bubble*, 1961, s 40—76.
- ⁵⁴⁾ Gladstone nedlagde selskabet i 1854, jfr Carswell I c s 268—69. Aktionærerne fik consols i stedet for aktierne.
- ⁵⁵⁾ H Montgomery Hyde *John Law*, 1948, s 101—02, Carswell I c s 87—88. Hyde har en bibliografi s 197 ff. Den her omhandlede litteratur er af meget forskellig kvalitet, og meget af den ældste litteratur om Law er idag forældet.
- ⁵⁶⁾ Louis Blanc *Histoire de la Revolution Française*, bd I, 1847, s 271 ff.
- ⁵⁷⁾ Udtrykket *paranoia* blev brugt af Hippokrates, Platon og Aristoteles, men nærmest i betydningen sindssygdom. Den særbetydning, som det har i psykiatrien idag, er væsentligt en følge af den tyske kliniker og systematiker Emil Kraepelins (1856—1926) iagttagelser og systematisering, første gang meddelt i 1883 i *Compendium der Psychiatrie*. Den, der kun har brug for en kortfattet vejledning, kan læse fx Harold S Zamanskys artikel *Paranoid Reactions* i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968, bd 11. Det står på Det kongelige Biblioteks læsesal. Zamansky skildrer *paranoia* således:

Paranoia is a psychotic disorder that occurs relatively rarely. The delusional structure develops slowly, over a prolonged period,

and reaches an extreme degree of organization and rigidity. Delusions are highly systematized and intricately elaborated. Details of the delusional system are often worked out with considerable respect for logic, and the patient may provide a persuasive account of his plight if only the initial premise is conceded. The delusions resist attempts at refutation and alteration and may persist for years. Outside the arena of the delusional system the personality remains relatively intact. There are no hallucinations, there is no general personality disorganization or deterioration, and intellectual functioning is well preserved. The psychotic features seem, superficially at least, to be isolated from the rest of the personality, and many patients have been able to continue in business or professional activities with unimpaired efficiency. Paranoia is considered to be relatively unresponsive to therapy.

Kun ved at pløje sig igennem alle de memoranda, forslag, forsværsskrifter og breve, som Law har skrevet, kan man danne sig et indtryk af hans psyke. Meget findes i Paul Harsins *John Law Oeuvres complètes*, I—III, 1934, men som det kan ses af indledningen er der herudover Laws to memoranda fra 1702 om oprettelse af en bank i Frankrig, som han sendte til Ludvig XIV's elskerinde madame de Maintenon. Harsin er ikke opmærksom på, at det skotske parlament i 1705 afviste et fra Law hidrørende forslag om en bank. Det faldt i parlamentet. Endvidere er der et til Godolphin indsendt forslag, som stadig ikke er dukket op af de engelske arkiver. Laws breve har Harsin efter sin plan som regel ikke trykt. Endelig er der memoirelitteraturen.

Ifølge indberetninger fra den engelske gesandt i Frankrig skal Law i 1719—20 mundtligt overfor forskellige englændere have fremsat forblommende trusler mod Bank of England og i det hele England. Man har af og til draget i tvivl, om dette kunne være rigtigt. Der er flere udviklinger i Laws memoranda, der tyder på, at han troede, at han ville være istand til at få Bank of England „i gulvet“ på een eller anden måde, og dette er nok ved siden af en beskrivelse, som han har givet af sig selv, de tydeligste „stænk af storhedsvanvid“. Sådanne „stænk“ er typiske for paranoikere.

- ⁵⁸⁾ Se for Englands vedkommende fx Richards 1 c s 92—131 *Tudor and Stuart Banking Schemes*.
- ⁵⁹⁾ Carswell 1 c s 87. Denne lille banks korte virke skildres ofte i lyse vendinger, vistnok uden synderlig grund.
- ⁶⁰⁾ Svend Nielsen i *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2 udgave, bd 15, 1923, s 551. Svend Nielsen blev senere direktør i Danmarks Nationalbank.
- ⁶¹⁾ Paul Harsin på s 282 i *History of the Principal Public Banks*, 1934.
- ⁶²⁾ Earl J Hamilton s 80—81 i artiklen *John Law* i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968, bd 9.

- ⁶³⁾ Carswell l c s 22—39, især s 30—31. Carswell giver den bedste nyere skildring af Sydhavsboblen. En ældre kilde er W R Scott *The Constitution and Finance of English, Scottish, and Irish Joint Stock Companies to 1720*, 1—3, 1910—12.
- ⁶⁴⁾ Carswell l c s 89—91.
- ⁶⁵⁾ Carswell l c s 111—14.
- ⁶⁶⁾ Carswell l c s 132. Blunt kan næppe have været særlig velorienteret om de vanskeligheder, som John Law var ved at blive indviklet i allerede i januar 1720 og i stigende grad i maj. Ellers ville han næppe have vovet at kopiere Laws taktik fra 1719 med at lade tegning af det store beløb ske til kurs 1.000. Hvis Blunt har haft andet og mere end et overfladisk kendskab til, hvad der gik for sig i Frankrig, har han fejlvurderet betydningen heraf.
- Blunt spillede en overgang kong Gulerod. Da det blev klart, var hans storhedstid forbi.
- ⁶⁷⁾ Carswell l c s 245—64.

EFTERSKRIFT

Den hollandsk-amerikanske historiker Raymond de Roover, der nu er død, skrev i 1949 i *Gresham on Foreign Exchange*, at mange af de tyske retshistorikere, som havde skrevet om vekselrettens udvikling i 12—16 århundreder, havde arbejdet med tingene på et meget mangelfuldt grundlag, idet de ikke havde gjort sig bekendt med forretningslivets praksis, og at dette havde forårsaget stor forvirring. Hovedansvaret placerede han hos Neumann, Goldschmidt, Brunner og Freundt, men han skånede heller ikke Endemann, en forfatter, som havde læst næsten alt emnet vedrørende af bøger. "But I am convinced that he does not really understand the basic problem with regard to exchange". Denne kritik, som er på linje med Ushers, jfr herom foran s 202—04, har Roover gentaget i senere værker.

Jeg er enig med Usher og Roover, og jeg har i denne som i tidligere bøger bestræbt mig for at frigøre mig fra tysk retshistorisk metode, forsåvidt og i det omfang den er usund. Det er den efter min opfattelse stadig i alt for høj grad.

Skønt det primære formål med bogen bl a har været at tilskynde danske studerende til at arbejde med de formueretlige problemer, særligt dem, der er af interesse for handelsretten, fx de negotiable papirers udvikling, går den derfor ret langt ind på handel og handelsretlige problemer og også på økonomiske problemer. Jura kan ikke skilles ud fra realia. Den berørte periode begynder med ca 1140, Gratiens dekret, og slutter ca 1720.

Bogens udgivelse er muliggjort gennem trykketilskud fra Tuborgfondet og Knud Højgaards Fond. Jeg bringer herved en hjertelig tak til bestyrelserne for de to fonde for den derved tilkendegivne interesse for handelshistorie, handelsrettens historie og bankvæsenets udvikling. Bogen vil ikke blive læst, i hvert fald ikke i sin helhed, af en stor kreds. Det har været en naturlig forpligtelse for mig, at jeg stiller et antal eksemplarer til rådighed for mine kolleger Svend Aage Hansen og Kristof Glamann til brug for studerende, som er engageret i de behandlede emner. Det er af hensyn til dem, der vil arbejde videre med problemerne, at jeg har tilføjet en mængde noter. Da de er samlet bagi, besværliggør de ikke læsningen.

Første kapitel er uforandret optryk af den i 1975 særskilt udsendte bog *Middelalderens Renteforbud*. Satsen er blevet stående.

31 oktober 1976

Ernst Andersen

INDHOLD

	Side
KAPITEL I. Middelalderens renteforbud	
§ 1. Renteforbuddet	5—20
§ 2. Håndpant i løsøre	21—26
§ 3. Håndpant i fast ejendom	26—29
§ 4. Salg af „evige“ ydelser	29—34
§ 5. Tvangslån	34—41
§ 6. Eengangsselskaber	41—46
§ 7. Discrezione	46—52
§ 8. Valutafortjeneste og rentefortjeneste	52—56
§ 9. Andre rentesurrogater	56—63
 KAPITEL II. Bankforretninger i senmiddelalderen	
§ 10. Kreditiver og anvisninger	64—72
§ 11. De toskanske købmandsselskabers Londonfilialer	72—84
§ 12. Tempelriddernes bankforretninger	84—93
§ 13. Købmandsselskabernes første bankforretninger	94—112
§ 14. Bankkrisen i Florenz 1342—46	112—116
§ 15. Alberti antichi, Medici	117—132
§ 16. Fuggerne	132—141
§ 17. Barcelonasparekassen	141—147
§ 18. Middelaldertrattens oprindelse og funktion	147—163
§ 19. Valutafortjeneste i senmiddelalderen	163—177
 KAPITEL III. Bankvæsenets videreudvikling	
§ 20. Markedsrenter	178—186
§ 21. Markedsclearing	186—190
§ 22. Modreformation og spansk statsbankerot	190—201
§ 23. Romerrettens grundsætning om fordringers uoverdragelighed	201—206
§ 24. Transport af fordringer. Ihændeavgældsbreve	206—215
§ 25. Aktier	215—225
§ 26. Metalbanken i Amsterdam	225—230
§ 27. Indlandstrætter. Banknoter. Anvisninger	230—237
§ 28. Svævende statsgæld tvangskonverteres til Sydhavsaktier	237—241
§ 29. Mississippiboblen	241—254
§ 30. Statsgældskonvertering mislykkes	254—265
Noter	266—286
Efterskrift	287